

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია

მე. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის,

არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი

IV

საქართველოს
ისტორიული
გეოგრაფიის
კრებული

გამომცემლობა „მეცნიერება“

თბილისი

1971

კრებულში გახნილულია საქართველოს გვიანფეოდალური ხანის ისტორიული გეოგრაფიის მნიშვნელოვანი საკითხები. მოცემულია ქართლის, კახეთისა და იმერეთის სამეფოთა პოლიტიკური საზღვრები. ნაჩვენებია ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობების მნიშვნელობა ოდიშის ისტორიული გეოგრაფიის შესწავლისათვის. ქვეყნდება გურიის ტოპონიმიკა.

კრებულს თან ახლავს რუკები.

XVIII ს-ის ქართლის სამეფოს პოლიტიკური საზღვრების გასარკვევად საკმაო მასალა არსებობს: ესაა ქართული წყაროები, უცხოელ მოგზაურთა ჩანაწერები და ამ საუკუნის რუკები. წინასწარ უნდა აღინიშნოს, რომ მთელი საუკუნის სიგრძეზე ეს საზღვრები ყოველთვის ერთნაირი არ იყო. იგი რცვლებოდა ცალკეულ ათწლეულებში, მაგრამ აშკარად ჩანს, რომ ქართლის სამეფო ძირითადად ინარჩუნებდა თავის პოზიციებს და საუკუნის II ნახევარში საკმაოდ აფართოვებს თავის გავლენას ამიერკავკასიაში.

ვახუშტი ბაგრატიონის შრომები და რუკები აქაც ძირითადი წყაროა. მართალია იგი უმთავრესად საქართველოს ქვეყნების ბუნებრივ, თემობრივ საზღვრებს იძლევა, მაგრამ აქვეა მოცემული სხვადასხვა ეპოქის პოლიტიკური ვითარებაც; ასევეა მისი თანამედროვე პერიოდის გადმოცემის დროსაც, რასაც სახელოვანი მეცნიერი ხაზგასმით აღნიშნავს.

ცალკეა აღსანიშნავი XVIII ს. I მესამედის მოღვაწის — ბერი ეგნატაშვილის ცნობა ქართლის სამეფოს საზღვრების შესახებ, რომელიც მას XVI ს-ში გადააქვს. ამ საინტერესო ცნობის სხვა წყაროებით შემოწმებისას, იმ დასკვნამდე შეიძლება მივიდეთ, რომ ავტორს თავისი თანამედროვე ვითარება გადააქვს წინა საუკუნეებში. ამიტომაც, რომ მის მიერ აღწერილი საზღვრები თითქმის ემთხვევა XVIII ს-ის სხვა წყაროთა ჩვენებებს.

ქართველ ისტორიკოსთა ცნობები, ქართულ საბუთებში ასახული პოლიტიკური მდგომარეობა და უცხო ავტორთა შენიშვნები ავსებენ და აზუსტებენ ეგნატაშვილი ბერისა და ვახუშტი ბაგრატიონის ჩვენებებს, ამიტომაც ყველა ესენი ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით განიხილება.

ვახუშტი ბატონიშვილი თავის „აღწერაში“ არაერთგის აღნიშნავს, რომ ქართლის საზღვარი, მაგალითად აღმოსავლეთისა, არაგვისა და მტკვარზე გადის: „ხოლო მდინარე არაგვი განჰყოფს ქართლსა და კახეთს“¹.

იგივეს იმეორებს იგი კახეთ-კუხეთზე საუბრისას, როცა მის დასავლეთ საზღვარს აღნიშნავს: „კუხოსს მისცა საზღვარი: ... „დასავლით მტკვარი და არაგვი“².

¹ ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თ. ლომოურისა და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბ., 1941, გვ. 62. შემდეგ ყველგან: აღწერა...

² ი ა ქ ე თ, გვ. 86.

ქართლის სამეფოს უკიდურესი აღმოსავლეთი პუნქტი ვახუშტისთან ხუნანითაა განსაზღვრული.

ესაა ზოგადი, ერთ-ერთი ბუნებრივ-თემობრივი საზღვარი ქართლის სამეფოსი. ჩვენთვის კი ცნობილია, რომ იგი არ იყო მუდმივი, რაღაც გადაულახავი. პირიქით, საქართველოს ისტორიის სხვადასხვა პერიოდებში პოლიტიკური საზღვარი ხშირად არ ემთხვეოდა ზემოთ აღწერილს. ამიტომაც ამ საკითხზე მსჯელობისას გარკვეული ქრონოლოგიური ჩარჩოები უნდა იქნას დაცული, ჩვენს შემთხვევაში კი — XVIII ს. — სწორედ ამდროინდელი სხვა ცნობებით უნდა დაზუსტდეს და შესწორდეს იგი.

XVIII ს. მთელ სიგრძეზე, ქართლისა და კახეთის სამეფოთა აღნიშნული საზღვარი შედარებით მყარია. ხოლო საუკუნის მეორე ნახევარში, ქართლ-კახეთის გაერთიანებული სამეფო ამ საზღვარსაც შლის. ამიტომ ისტორიული წყაროები, განსაკუთრებით კი, უცხოელ მოგზაურთა აღწერილობანი, ზემოაღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით ნაკლები ზედმიწევნილობით ხასიათდებიან.

სხვაგვარი მდგომარეობაა ქართლის სამეფოს უკიდურესი ო საზღვრის ჩვენებისას. აქ წყაროები უფრო ნათლად აღნიშნავენ, თუ სად თავდებოდა ეს პოლიტიკური საზღვარი. უპირველეს ყოვლისა, ჩვენს ყურადღებას იპყრობს ნაწყვეტი ვახტანგ VI-ის წერილიდან ეკატერინე I-დმი 1726 წ.: «Того ради прошу дабы... ежелн Бог поможет взять от салтана через войну или через мирной трактат даже до ниже показанных мест, которые в нашем владении было, а именно до реки Шамкоры, до Ереванской горы, до Гуржи Богази, до Чаши, до Черного моря, до Жики, до черкесского и лезгинского рубежа, от Варташена до ширазского рубежа и до Куры реки..»³.

ქართლის სამეფოს პოლიტიკური სამფლობელო, აღმოსავლეთით მდ. შამქორამდეა წარმოდგენილი და ცხადია იქვე იგულისხმება მაშინდელი არაქართული ოლქები: ყაზახი და შამშადილო.

1723 წ. პარიზში დელილის მიერ გამოცემულ რუკაზე, რომელიც სულხან-საბა ორბელიანის ჩანაწერებზე დაყრდნობითაა შედგენილი, ქართლის ო საზღვარი აღსტაფამდეა მოტანილი⁴.

ქართველ ისტორიკოსთა ნაშრომებში ძალიან კარგად ჩანს, რომ უკვე თემურაზისა და განსაკუთრებით ერეკლეს დროიდან (XVIII ს. შუა წლებში), ქართლის სამეფოში ყაზახისა და შამშადილის გარდა, თანდათან შემოდის განჯისა და ერევნის სახანოები, საიდანაც ქართლის მეფეები ხარკს იღებდნენ. საამისოდ მრავალი მაგალითის მოყვანა შეიძლება პაპუნა ორბელიანის, ომან ხერხეულიძის თხზულებებიდან. ამ უკანასკნელის სიტყვით ერეკლეს „ჰყვა სიცოცხლესა მისსა მოხარკეობასა შინა განჯა, ყარაბაღი და ერევანი და მსხახურებდნენ შესაბამითა ვალ-დებულებითა, ვიდრე მოსვლამდე ყა-

³ Из письма Вахтанга VI Екатерине I, АВПР, ф. Служения России с Грузией, 1726., д. № I, л. 1.

⁴ კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, კოლექცია Q № 958

⁵ ვ. ა. ბ. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი, საქ. ცხოვრება, ს. ჭიჭინაძის გამ., ტფილ., 1913, გვ. გვ. 85, 91, 98, 168, 189, 192, 201.

ჯარი აღა-მამადხანისა“... „გარნა ვერც მან მოშალა სრულიად ერევნის სამსახური საქართველოსადმი“⁸.

იგივეს იმეორებენ უცხო ავტორებიც; ასე მაგალითად, 1770 წ. საქართველოს მდგომარეობის შესახებ, კაპიტან იაზიკოვის მიერ შედგენილ წერილში კარგად ჩანს, რომ მისი აქ ყოფნის დროს ერეკლეს ემორჩილებოდა ქართლ-კახეთი, ოსეთის ნაწილი, ბორჩალო და ყაზახი. მომთაბარე სპარსელები ამ ოლქების SO მხარეს, შაჰნადირის მიერ, ერეკლეს სამემკვიდრეო მფლობელობაში გადაეცაო, ხოლო ერევნისა და. განჯის ხანები მეფეს ხარკს უხდიანო⁹.

გიულდენშტედტის ცნობები საქართველოს შესახებ, აგრეთვე მისი რუკა 1772 წლისა, მნიშვნელოვანი წყაროთაგანია ვახუშტის აღწერასთან ერთად, რომელზე დაყრდნობითაც შესაძლებელი ხდება ქართლის სამეფოს პოლიტიკური საზღვრები დაზუსტდეს XVIII ს-ში. შიდა ქართლზე საუბრისას გიულდენშტედტი აღნიშნავს, რომ მის „აღმოსავლეთით არის კახეთი, ხოლო დასავლეთით — გამკვეთი ქედი, რომლის მეორე მხარეს იმერეთია“¹⁰.

სხვაგან ავტორი უფრო აზუსტებს ამ ზოგად მონახაზს და წერს: „ქართულ პროვინციას Tschina kartweli ე. ი. შუა, ანუ შიდა ქართლს, უკავია მთავარი ქედის სამხრეთი ნაწილი, მასა და სამხრეთ მთისწინეთს შორის მდებარე დაბლობი, რომელიც ჩაკეტილია დასავლეთით და აღმოსავლეთით განივი ქედების მიერ და სამხრეთი მთისწინეთის ჩრდილოეთი მხარე, მტკვრის გაყოლებით, მისი ნაწილში, რომელიც მდინარე სურამულას და არაგვის შესართავებს შორის არის მოქცეული“¹¹.

როგორც ვხედავთ, აქაც ქართლის აღმ. საზღვრად არაგვია დადებული.

არაგვისა და მტკვრის შესაყარს მერე, ქართლის სამეფოს საზღვარი მტკვარს მისდევდა; ამაზე მიუთითებს როგორც დელილის რუკა, ისე ვახუშტისა და გიულდენშტედტის ცნობებიც. ეს უკანასკნელი, ქართლის სამეფო პროვინცია ქვემო ქართლსა და სომხითზე საუბრისას აღნიშნავს, რომ „ის მდებარეობს მტკვრის მარჯვენა მხარეზე, ზემო ქართლის ქვემოთ არაგვის შესართავიდან აღმოსავლეთით ქვევით და მარჯვნივ სამხრეთით... მას უჭირავს არარატის მთისწინეთის ჩრდილო ნაწილი და მტკვრის მარჯვენა შენაკადები აღსტაფამდე. აღმოსავლეთით მას ემეზობლება თურქმანულ-თათრული მხარე განჯა... ხოლო ჩრდილოეთით მტკვარი, რომელიც მას კახეთისაგან ჰყოფს“¹⁰.

რეინეგის 1780—1782 წწ. ცნობებიდან, ქართლის სამეფოს აღმოსავლეთი საზღვრის შესახებ, ასეთი სურათი ისახება: მდინარე არაგვი ჰყოფს

⁸ ო მ ა ნ ხ ე რ ხ ე უ ლ ი ძ ე, საქ. ცხოვრება., გვ. 276, 252.

⁷ А. А. Цагарели, Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся к Грузии, т. I, с. Петербург, 1891, стр. 26.

⁸ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, თარგმანი გ. გელაშვილისა, ტ. I, თბ., 1962, გვ. 267, შემდეგ ყველგან: გიულდენშტედტი...

⁹ ვ. ვამარეკელი, საქართველოს 1772 წლის რუკა, თბ., 1964, გვ. 84.

¹⁰ გიულდენშტედტი., ტ. I, გვ. 239-241.

ქართლსა და კახეთს (რომელსაც ის აქ აღბანიას უწოდებს)¹¹; მერე საზღვარი მიყვება მტკვარს და უეიდურესი აღმოსავლეთის ოლქების შესახებ ავტორი აღნიშნავს, რომ ყაზახი შამშადილო ერეკლე მეფეს ემორჩილება, თან ამათ სამხრეთ-აღმოსავლეთით არის ოლოქები, რომლებიც ადრე ერეკლესადმი მორჩილ სომხურ მოსახლეობას მოიცავდა და სპარსულ მხარეებს ემეზობლებოდა¹².

ქართლის სამეფოს სახელმწიფოებრივი საზღვარი აღმოსავლეთით, XVIII ს-ის ბოლომდე მოიცავდა არაქართულ ოლქებს ყაზახსა და შამშადილოს. ამას ზემოთქმულთან ერთად ადასტურებს ბურნაშოვის ცნობები და მისი რუკა 1784 წლისა. აქიდანვე ჩანს, რომ ერევნისა და განჯის სახანოები ერეკლეს ყმადნაფიცნი იყვნენ და ყოველწლიურ ხარკსაც იხდიდნენ¹³. ყაზახიდან და შამშადილოდან, ომის შემთხვევაში, საქართველოს მოსდიოდა 6000 კაცისაგან შემდგარი ცხენოსანი ჯარი¹⁴.

ასეთი ჩანს XVIII ს-ში ქართლის სამეფოს ო და ს საზღვარი ზოგადად. მაგრამ ჩვენ გავაჩნია სხვა ცნობებიც, რომელთა მიხედვით საზღვარი მტკვრის მარცხნივაც არის გადატანილი და ეს ბუნებრივ-თემობრივი ზღუდე ქართლისა და კახეთის სამეფოებს შორის, ქართლის სამეფოს სასარგებლოდაა გაზრდილი. ბერი ეგნატაშვილის ცნობით, ქართლის სამეფოში შედიოდა: „აქი სუს ზეით უდაბნონი და სამგორს ქუემოთი, ლილო და ლილოს ქუემოთი. და ქევძმორას ქუემოთი, და არაგუს აქათი და ფშავის-წყალს აქათი“... იგვეა გამეორებული II ტექსტში, სადაც კახეთის სამეფოს დასავლეთისა და სამხრეთის საზღვრად მოცემულია: „არაგუს გამოღმართ (წინა შემთხვევაში ქართლისათვის „არაგუს აქათი“ მის მარჯვენა მხარეს გულისხმობდა, აქ კი „არაგუს გამოღმართი“—მის მარცხენა ნაპირს—დ. ზ.) ქევ-ძმარამდის, კულად ქევძმარიდამ გაყოლილი ლილოს სერამდის, რაოდენი ლილოს სერსა წყალი გასდის და შეერთვის მარტყოფის წყალსა, გაყოლით ვიდრე ამართულამდე და ამართულას გაყოლით ვიდრე აჩისუმდე და აჩისუს გაყოლით ვიდრე მტკვრის შესართავამდე“¹⁵.

ღმრთაების გუჯარი 1722 წლისა, ასევე მოწმობს, რომ ეს ბუნებრივი საზღვარი პოლიტიკური სიტუაციის გართულების შედეგადაა შეცვლილი, და რომ ძველად ასე არ ყოფილა: „ლილონი, გლდანი და ჯაქენი ანგარებითა და მძლავრობით მიეტაცნათ ქართლისა კათალიკოსთა და თბილელთა... და ვინცა შიში ღმერთისა გქონან, კულად ამასვე აგენით თვისნი სამწყსონი“¹⁶. როგორც ჩანს, ცილობა მტკვრისა და არაგვის მარცხენა სანაპირო სოფლებისათვის გრძელდებოდა მთელი საუკუნის მანძილზე. ამის მოწმობაა ვახუშტის ისტორია, რომელიც 1722 წლისათვის აღწერს, თუ როგორ არბევდნენ კა-

11 მ. დუშბაძე, რუსი ანონიმი XVIII ს-ის II ნახევრის საქართველოს შესახებ, მას. საქ. ლ. კავკასიის ისტ., ნაკვ. 35, 1963, გვ. 167 — 168.

12 იქვე.

13 С. Д. Бурнашов, Картина Грузии, или описание политического состояния царств карталинского и кахетинского, Тифлис, 1896.

14 ივ. ჯავახიშვილი, საქოს საზღვრები, თბ., 1919, გვ. 15, 25; С. Д. Бурнашев..., გვ. 6.

15 ბერი ეგნატაშვილი, ახალი ქართლის ცხოვრება, ტექსტი პირველი და შორეუ, ქართლის ცხოვრება, სიმ. ყაუხჩიშვილის რედ., ტ. II, თბ., 1959, გვ. 349, 476.

16 ქართული სამართლის ძეგლები, ის. დოლიძის რედ. II, თბ., 1966, გვ. 364.

ხელები ლილოს, ხოლო ქართლები საგურამოს¹⁷. ამასვე ადასტურებს პაპუნა ორბელიანის ნაშრომის სხვადასხვა ადგილები¹⁸, ეს უკანასკნელი 1749 წ. ქვეშ მოგვითხრობს: „წაბძანდენ ორივე მეფენი (თეიმურაზ და ერეკლე — დ. ბ.) საგურამოს, მოიხვანეს ქართლის მუშა და აღაშენეს ციხე ბოკოწინს... წაბძანდა მეფე ერეკლე კახეთს და აღაშენა ციხე ქოეთისა“¹⁹.

მიუხედავად ზემოთ ნაჩვენები ზოგადი საზღვრისა (არაგვი-მტკვარი), ქართლის საზღვარი თვითონ ვახუშტისაც მტკვრის მარცხნივ გადააქვს და ისიც ძველი დროიდან. გარდაბნის საერისთავოს აღწერისას იგი დასძენს: „შემდგომად განდგომისა გრიგოლ მთაერისა, ამას დაედვა გრდანი, ლილო და მარტყოფი, და იწოდებოდა ესენი გარდაბნად. და არს საერისთო ხუნანისა: ... გარდაბანი, სომხითი, ბერღუჯის მდინარე, ტაშირი და ბამბაკი“. ასევე ბოსტან-ქალაქისა და გარეჯის მთის აღწერისას, აეტორი ყარაიის ქალას ახასიათებს, როგორც საქონლის საზამთრო სადგომს: „ხოლო რაოდენნი ელნი დაესწერენით ქართლს, ზამთარ არიან ამ ადგილებთა შინა... და არს ესე საპაპასპეტო საბარათიანოსი“.

მეოთხე სასპასპეტო, რომელიც მეფესთან მყოფია, ვახუშტის მიხედვით ასე ისაზღვრებოდა: „აღმოსავლით ლილოს საზღვრით, რომელი განვლის ხაზი შარობის ლილოსასა აღმოსავლეთ-სამჭირთიკენ ლოქინამდე... მუნით განვლის სამგორსა და ჩადივარს შუა, და მრავალწყაროსა და სათის-ქალას შუა, და მიადგების ბერთ-უბნის ღელესა, ხოლო ლილოდამ ჩრდილოთკენ მოადგების ქვე-ძმარს, და ქვე-ძმარი მტკვარს მოადგების, და მტკვრის კიდე მცხეთამდე“²⁰.

სხვაგან ვახუშტი ახასიათებს გრდანს, ავქალას და შენიშნავს: „ამ ავქალის ბოლოს არის ქვეძმარი, ჩამოვარდების მშრალი ქვეი ქვიტიკისა ლილოდამ მტკვრამდე. და ესე არს საზღვარი აწინდელი საქართლ-კახეთისა“²¹.

ასეთია ცნობები, რომლებიც ქართლის სამეფოს აღმოსავლეთ და სამხრეთ-აღმოსავლეთ საზღვრებს ეხება. მათი შეჭერების შემდეგ ეს სასაზღვრო ხაზი ადვილი აღსადგენია, მით უფრო ვახუშტის რუკის გათვალისწინების შემდეგ.

* * *

ბერი ეგნატაშვილის ზემოთ ნახსენებ ცნობაში კარგად ჩანს, რომ არაგვის შემდეგ ქართლის საზღვარში ყვებოდა „ფშავის წყალს-აქათი, გუდამაყარი, და კეეხილაკას აქათი; და კასრის კეეს აქათი; წედისის მთის გარდმომართი და კუდარო, და ქალის მთას გარდმომართი“²².

აქ მოტანილ დასახელებათაგან, ფშავისწყალი არაგვის მარცხენა შენაკადია, რომელიც ფხოველთა მთებში იღებს სათავეს, მოედინება ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ და ჟინვანის მახლობლად ერთვის არაგვს.

17 ვახუშტი ბატონიშვილი, საქართველოს ცხოვრება, გვ. 126 — 27.

18 პაპუნა ორბელიანი, საქ. ცხოვრება, გვ. 91, გვ. 120.

19 იქვე, გვ. 161.

20 ვახუშტი, აღწერა, გვ. 51.

21 იქვე, გვ. 94.

22 ბერი ეგნატაშვილი, ქსა, II; იქვე, გვ. 349.

ჩრდილოეთით, ქართლის საზღვარზე, ეს წყარო გუდამაყარს ასახელებს, ხილაკის ხევი და კასრის ხევი კი დვალეთის ხევებია; წედისის მთის გადმომართი და კულარო — რაკისაგან მიჯნავდა ქართლს.

ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობები, ქართლის სამეფოს ჩრდილო საზღვრის შესახებ, მეტი სისრულით წარმოგვიდგენენ ვითარებას. აქ ჩრდილოეთის სასაზღვრო ოლქი გუდამაყარი კი არაა, ეგნატაშვილის მსგავსად, არამედ ხე-ვია დასახელებული უკიდურეს ჩრდილოეთ რაიონად²³.

აქ საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს, რომ საქართველოს ეს ნაწილი, კავკასიონის ქედის ჩრდილოეთით გადადიოდა უძველესი დროიდანვე და თერგის დინებას მიყვებოდა ჩრდილოეთის მთავარი გზა დარიალისა.

ვახუშტის სიტყვით, მდინარე თერგს „გველეთს ქვეით ერთვის... ქევი, სამკრა-აღმოსავლეთიდან, გამოსდის გუდამაყარისა და ძურძუკის კავკასსა, მოდის დასავლეთს-ჩრდილოს შუა... ამ ქევის ქვეით დავიწროვდების ქევი ესე კლდითა, და აქა არს ციხე დავითისა... აღმაშენებლის აღშენებული. ამას ქვეით არს დარიელა, მეფის მირვანის მიერ — შეაბა კარი და ქმნა სიმაგრე ხაზართა და ოვსთათვის, რათა უმისოთ ვერლარა ვილოდნენ (ამას უწოდებენ ევროპელნი კავკასიის კარად და მეორეს ლეკეთის კავკასიის გზას). ამას ქვეით ნასასახლევი მეფეთა ოდეს გაილაშქრიან ოვსეთად, მუნ დადგინან“²⁴.

ვახუშტის ამ აღწერიდან აშკარაა, რომ დავითის ციხისა და დარიალის ჩრდილოეთით, ხევში უკანასკნელი პუნქტი მეფეთა ნასასახლევი ყოფილა, რომელიც ჯარიხის მახლობლად უნდა ყოფილიყო²⁵. ხევის დასავლეთით, ქართლის სამეფოს სასაზღვრო ხაზი კავკასიონის მთავარ ქედს მიყვებოდა და შემდეგ დვალეთს მიადგებოდა, რომელიც ასევე უძველესი დროიდან XVIII ს-ის ჩათვლით, ქართლის სამეფოს სასაზღვრო ქვეყანა იყო ჩრდილოეთიდან.

დვალეთიც, კავკასიონის მთავარსა და პირიქითელ ქედებს შორის მოქცეული მხარეა, თან ჩრდილოეთით მყოფი ქედი, მთავარზე უფრო მაღალია და ე. ი. მეტად გაუვალიც.

ვახუშტის აზრით, ჯერ კიდევ მეფე ფარნავაზს ჰქონდა ძურძუკი და დვალეთი „და სხვანი ქვენი იგინი დაშთენ მეფეთა ოვსთასა“²⁶. დვალეთს ავტორი ხევებად განყოფს, აქვე ჩამოთვლის მათ: კასრის ხევი, ზრამაგა, ყღველე, ნარი, ზროგო და ზახა²⁷.

საინტერესოა ვახუშტის შენიშვნაც: „არამედ ქევი, რომელი აღვსწერეთ ქართლსა ზედა (ე. ი. დარიალი — დ. ბ.) არს დვალეთისავე. გარნა ვინათგან მტკიცედ დაიპყრეს მეფეთა ქართლისათა, იგი უწოდეს შეცვლილითა სახელითა ქვეად, ვინათგან არს ქევი შვენიერი. არამედ თრუსო კვალად არს დვალეთისავე, და ეგრეთ საცნობი ესეცა“²⁸.

ავტორის დაწვრილებითი აღწერიდან ჩანს, რომ დვალეთი მოზღუდებულია: აღმ-ით თრუსოსა და ხევის მთებით, ჩრდილოეთიდან — კასრისხევისა და

23 ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა., გვ. 56.

24 ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა., გვ. 67.

25 ივ. ჭ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს საზღვრები, გვ. 10.

26 ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა., გვ. 107.

27 ი ქ ვ ე.

28 ი ქ ვ ე.

ნობის მთებით, სამხრეთით-მალრან-დვალეთის კავკასიონით, ზახა, ბრუც-საბ-ძელაა, ზეკარისა, და კედელას მთებით დასავლეთიდან²⁹.

თავი რომ დავანებოთ ვახუშტის ცნობებს-დვალეთში არსებული ციხე-სიმაგრეების, ქართული ეკლესიების არსებობის შესახებ, რომლებსაც ადგილობრივი თამარის ნამოღვაწადად სთვლიდნენ, უფრო გვიანი ხანების—XVII—XVIII ს-ის მატერიალური კულტურის ძეგლებიც, ქართველ მეფეთა შეწირული ზარები, აშკარად მოწმობენ გვიანფეოდალური ქართლის სამეფო-ში დვალეთის შემოყვანას³⁰.

სენსია ჩხეიძის ცნობით, ვახტანგ VI ჭარბთ შევიდა დვალეთში, დაქცია 30 ციხე „დაიმონა ზემო ნარიდამ ქვემო კუდარომდის, დასდვა ბეგარა და მსახურებდნენ“³¹. იგივე ამბავი ვახუშტის 1711 წლისათვის აქვს აღწერილი. ვახტანგ „აღიმხედრა სპითა შესვლად ოვსეთს და შევიდა და შემუსრა 3 კოშკნი... ჩაელო ზრამაგა და შემოვლო ჟღელისხევი და გარდმოვლო კედელასა ზედა და მოვიდა კუდაროს და კუდაროდამ ქართლს გამარჯვებული... დაიპყრა დვალეთი და დასდვა ხარკნი“³².

ძველად ქრისტიანები, დვალეები ნიქოზლის სამწყსოში ითვლებოდნენ³³. XVIII ს-ის მთელ მანძილზე გვაქვს სიგელები, რომლებიც ქართველ მეფეებს დვალეთში მოსახლე წარჩინებულ ოსებზე გაუციათ: ხენჩაურზე, ხეთაგურზე, ელიყანაშვილსა და სხვებზე, მათი ერთგული ნამსახურობის ჭილდოდ³⁴.

აქვე საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ვ. გამრეკელის მიერ აღმოჩენილმა თავდაცვითი ნაგებობების მთელმა სისტემებმა კასრის ხევიში, ხილაკას ხევიში, ავტორი მიიყვანა იმ დასკვნამდე, რომ დარიალის ციხესთან ერთად, სწორედ პირიქითში, მთავარი ქედის გადაღმა შექმნილი ეს ნაგებობანი ერთიანი სისტემის სხვადასხვა ნაწილებია. ე. ი. ქრონოლოგიურადაც ერთი ასაკისანი არიან და ადრეფეოდალური ხანიდან მოყოლებული XVII ს. ბოლომდე (რა თქმა უნდა წვეტილებითა და რესტავირებით), კავკასიონის ამ სამი ძირითადი გადასასვლელისათვის ზრუნვას მოწმობს ქართლის სამეფოს ჩრდილო საზღვარზე³⁵.

ქართულ წყაროებში კარგად ჩანს, რომ ქართლის სამეფოს ჩრდილოეთის მეზობელი ტომები მორჩილებდნენ, ან მეგობრობდნენ ქართლის სამეფოს. ყოველ საჭირო შემთხვევაში ისინი ჭარბთ ეხმარებოდნენ მას. პაპუნა ორბელიანის ცნობით, 1750 წ. ქართველებმა „გაგზავნეს კაცნი მაშინვე ჩერქეზეთში, ოსეთში და მთების ქვეყნებში, ჭარბთ დაიბარეს“. ასევე იყო 1752 წელსაც. 1754 წ. კი, „გარდადმოვიდა ჭარბთი შემწედ, რომელნი დაიბარეს მეფეთა ჩვენთა, ჩაბოვიდნენ ანანურს ჭარბი ჩერქეზისა, კალმუხისა, ჭიქისა, ქიშტისა, ლლიღვისა, ნოლისა და ოსისა“³⁶.

29 ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა... გვ. 115.

30 ვ ა ხ ტ. ვ ა მ რ ე კ ე ლ ი, მასალები დვალეთისა და ქართლის ურთიერთობის ისტორიიდან, „ძეგლის მეგობარი“, 14, 1968, გვ. 15 — 18.

31 საქართველოს ცხოვრება, ზაქ. კიკინაძის რედ., ტფ., 1913, გვ. 26.

32 ვ ა ხ უ შ ტ ი, საქართველოს ცხოვრება, გვ. 118.

33 ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა... გვ. 110.

34 ვ. გამრეკელი, იქვე, გვ. 19.

35 ვ. გამრეკელი, დვალეთის კარნი ცენტრალური კავკასიონზე (სასაზღვრო ს.შ.აგ. რეები), „ძეგლის მეგობარი“, 5, 1965, გვ. 32 — 33.

36 საქართველოს ცხოვრება, გვ. 184, 201, 215.

გარდა ქართული წყაროებისა, ჩვენ გვაქვს უცხო მოგზაურთა ცნობებიც, რომელთა მეშვეობით შესაძლებლობა გვეძლევა წარმოვიდგინოთ ქართლის სამეფოს ჩრდილოეთი საზღვარი XVIII ს-ში.

კაპიტან იაზიკოვის წერილიდან, რომელიც 1770 წელსაა შედგენილი, ირკვევა, რომ ქართლის სამეფოს ჩრდილოეთიდან ესაზღვრებოდა ოსეთი, რომლის უმეტესი ნაწილი ერეკლეს ემორჩილებოდა³⁷. აქ სახელდებით ოლქები, თუ მხარეები ამ ოსეთისა ჩამოთვლილი არაა, მაგრამ ზემოთქმულიდან გამოვძინარე, ბუნებრივი იქნება ვიფიქროთ, რომ ავტორი დვალეთს გულისხმობდა.

გიულდენშტედტის ცნობების მიხედვით, დარიალის ხეობით მომავალი ავტორი სტეფანწმინდას მოსულა, ესააო ყველაზე ჩრდილოეთის ქართული პუნქტი თერგზე. ვახუშტის მიერ მოხსენიებულ დარიალის კარს, დავითის ციხეს, მეფეთა ნასასახლევს ამ ხეობაში გიულდენშტედტი არ ასახელებს. უნდა ვიფიქროთ, ავტორი დასახლებულ პუნქტებს გულისხმობს, როცა უკიდურეს ჩრდილოეთის ქართულ პუნქტად სტეფანწმინდას ახსენებს. „სტეფანწმინდა უკანასკნელი ქართული სოფელი და საჯდომი აზნაურისა, რომელიც თვალყურს ადევნებს სასაზღვრო სოფლებს და მეფის მიერ მიღებული აქვს ყაზბეგის ტიტული“³⁸.

ქართლის სამეფოს ჩრდილოეთი საზღვრის შესახებ, გიულდენშტედტის მსჯელობა საკმაოდ დაწვრილებითაა და ამიტომ მისი საინტერესო ცნობების მოტანა უადგილო არ იქნება. „მცირე ყობარდოს დასავლეთ ნაწილს და ქისტეთის დასავლეთ მხარეს ესაზღვრება პროვინცია ოსეთი, მას უკავია არა მარტო მთელი ჩრდილოეთი მხარე მთავარი ქედისა, არამედ ნაწილობრივ სამხრეთი მხარეც მდ. არაგვზე, ქსანზე, პატარა ლიახვზე და დიდ ლიახვზე, რომლებიც მტკვარში ჩაედინებიან, და ჭეჭოზე, რომელიც რიონს ერთვის. ძველად მთელი ხალხი, რომელსაც არ ჰყავს წარჩინებული აზნაური, ემორჩილებოდა ქართველთა მეფეებსა და თავადებს ... სამხ. ნაწილი ამ ხალხისა ამჟამადაც ქართველთა ბატონობის ქვეშაა. მხარეები თრუსო და ლუდა ეკუთვნოდნენ არაგვის ერისთავის თავადურ გვარს და მისი დამხობის შემდეგ ეკუთვნიან ქართლისა და კახეთის მეფეს ერეკლეს; მდ. ქსანზე, პატარა ლიახვზე, და დიდი ლიახვის ზემო წელზე მდებარე მხარე მალრან-დვალეთი ემორჩილება ქსნის ერისთავთა თავადურ გვარს; დანარჩენები დიდ ლიახვზე მდებარე მხარეები არის თავად მაჩაბლის საკუთრება; დაბოლოს ჭეჭოზე მდებარე მხარე დვალეთი ეკუთვნოდა რაჭის ერისთავის თავადურ გვარს, ხოლო მისი დამხობის შემდეგ არის უშუალო საკუთრება იმერეთის მეფის სოლომონისა; ერეკლე მეფესაც აქვს მასზე ძველი პრეტენზია, ან ყოველ შემთხვევაში სურს რომ ჰქონდეს“³⁹.

ზემოთ მოტანილი ცნობები ეგნატაშვილი ბერისა, ვახუშტის „გეოგრაფიისა“ და მისივე ისტორიიდან — ექვს არ სტოვებენ, რომ დვალეთი კასრის, ხოლკის, ზრამაგისა, ნარის და ზახანს ხეებებს მოიცავდა. გიულდენშტედტი კი მას ჭეჭორის მდინარეზე ასახელებს. საფიქრებელია მას სწორი ცნობა არ მიაწოდეს დვალეთზე, ხოლო რაკი მდინარე ჭეჭორაზე მართლაც ოსები სახ-

27 А. А. Сагарели, Грамоты..., т. 1, 1894, стр. 183.

38 გიულდენშტედტი, მოგზაურობა..., ტ. 1, გვ. 4.

39 გიულდენშტედტი, მოგზაურობა..., ტ. 11, გვ. 173.

ლობდნენ, ავტორმა მიიღო ისინი დვალებად; აკი ვახუშტის გეოგრაფიაც მოწმობს, რომ ჭეჯორა „გამოსდის კედელა კავკასს და დის კუდაროს ჩასაგლის კარგა ქვეითამდე ... მის აღმოსავლეთით კიდურზე არს ციხე ... მდინარის ზეით მოსახლენი არიან ოვსნი ... უწოდებენ ამას კუდაროს ... მის აღმოსავლეთ-სამხრით მცირეს მთას იქით, არს წონა... აქა არს მცირე ტბა. ამას გამოსდის ყვირილა“⁴⁰.

ქართლის სამეფოს ჩრდილოეთის საზღვარს ეხება პოლკოვნიკი ბურნაშოვიც, 1786 წ. ჩატარებულ ქართლის აღწერაში. თერგის ხეობაში საზღვრად იგი ასახელებს ფრიად ძველსა და მტკიცე მდებარეობის ციხეს, ძველებურ წესზე აგებულ, კოშკებით შემკულ სიმაგრეს, რომელიც მდინარე თერგის სათაის მიდამოებში მდებარეობდა⁴¹. უნდა ვიფიქროთ, ბურნაშოვიც ვახუშტისგან დავითის ციხედ წოდებულ სიმაგრეს ვარაუდობს დარიალთან. მისივე ცნობით, ოსების ნაწილი მორჩილებს ერეკლეს, მეორე ნაწილი ყაბარდოელებთან ერთად კი მეგობრობს მასთან და ომებში ჯართაც ემსახურება⁴².

* * *

ქართლის სამეფოს ჩრდილოეთი საზღვარი თუ კავკასიონის მაღალ მთებს ებჯინებოდა, რომელზედაც ძნელად გასავალი რამდენიმე უღელტეხილი აკავშირებდა უცხო გარემოს, მის დასავლეთის საზღვართან სხვა ვითარებაა. აქაც თემობრივი საზღვარი ბუნებრივ ზღუდეს გასდევდა და ძირითადად ლიხის მთით იყო განსაზღვრული. ამაზე კარგად მიუთითებს, უკვე განვითარებულ ფეოდალურ ხანაში დამოწმებული სახელები. ქვეყნისა და მოსახლეობის აღმნიშვნელად რომ იხმარება: „ლიხთ-იმერეთი“ და „ლიხთ-იმერი“, „ლიხთ-აქათი“ და „ლიხთ-ამერი“⁴³.

მაგრამ, როგორც აღინიშნა, ეს იყო ზოგადი, თემობრივი განსაზღვრა რომელიც XVIII საუკუნისათვის დაზუსტებას მოითხოვს.

ქართლის სამეფოს დასავლეთის საზღვარს ბერი ეგნატაშვილი საკმაოდ დაწვრილებით აგვიწერს: „წედისის მთის გადმომღართი, და კუდარო და ჭალის მთის გარდმომღართი, ერწო, და მშვილდაურსა და პერანგას გადმომღართი, გორასძირს-აქათი, ლიჩი, ლოდორა, ქეფინისქევი და ჩხერის ციხე, და მას ზემოთ ისრე გაყოლით მთის აქათი“⁴⁴.

როგორც ამ აღწერილობიდან ჩანს, ქართლის სამეფო, დვალებთან ერთად მოიცავდა მის დასავლეთით მყოფ რაქის ნაწილსაც მდინარე ჭეჯორის ხეობაში: აქაა ჭწორედ წედისის მთა და კუდარო. (მოიგონე ზემოთ მოტანილი ვახუშტის „აღწერის“ ცნობა, სადაც ეს ადგილები ოსებითაა დასახლებული).

⁴⁰ ვახუშტი, აღწერა., გვ. 160.

⁴¹ Картина Грузии или Описание политическаго состояння царств Карталинскаго и Кахетинскаго, сделанное полковником Бурнашевым в 1786 г., Тифлис, 1896 г., стр. 9.

⁴² იქვე, გვ. 13.

⁴³ ისტორიანი და აზმ., ქცა, II, გვ. 7, 34, 229, 15, 6 და სხვ.

⁴⁴ ბერი ეგნატაშვილი, ქცა, II, გვ. 349.

ვახუშტის ისტორიის ცნობითვე, ვახტანგ VI-მ 1711 წ. დვალეთის შემოვლის შემდეგ, „გარდმოვლო კედელასა ზედა და მოვიდა კუდაროს და კუდაროდამ ქართლს გამარჯვებული“⁴⁵.

აქვე არ შეიძლება არ გავიხსენოთ გიულდენშტედტის ზემოთ მოყვანილი ცნობა, სადაც ავტორი ერეკლე მეფის პრეტენზიებზე ლაპარაკობს ჭეჯორას ხეობაში მყოფი დვალეთის მიმართ: ბუნებრივია, თუ რაქის ეს ნაწილი ადრევე ითვლებოდა ქართლის სამეფოში, აღმოსავლეთში საკმაოდ ძლევამოსილ ერეკლეს, ამ დროს არავისთვის არ დაეთმო იგი.

პერანგას მთა და მშვილდაურისა, ლიხის მთის გამგრძელებელი ქედებია ჩრდილოეთით, მაგრამ ბერის ცნობაში ნახსენები ერწო და ქალის მთა-არგეთის ნაწილები უნდა იყოს. მართლაც ვახუშტის ცნობით: „გამოსდის ყვირილა ერწოს ტბას და მოდის ჩრდილოეთიდან სამკრეთად ქალამდე“⁴⁶.

ასევე ძველი არგვეთის პუნქტებია, ლიჩი, ლოდორა, მთელი ხეფინის ხევი, ჩხერის ციხე.

მოტანილი ცნობის ანალიზი გვიჩვენებს: ქართლის სამეფოს დასავლეთი საზღვარი მოიცავდა რაკისა და არგვეთის აღმოსავლეთ ნაწილებსაც, მაგრამ ლიხის ქედიდან არცთუ ძალიან იყო დაშორებული.

რაც შეეხება ხეფინის ხევს, იგი მთელი საუკუნის მანძილზე ქართლის სამეფოს უცილობელ მფლობელობაში ჩანს. ამის დამადასტურებელ საბუთთაგან საკმარისია ორიოდ მაგალითიც: 1701 წ. „რაქამს ეუფლა ვახტანგ მამულსა თვისსა (ე. ი. ქართლს — დ. ბ.), მოსცა აბაშიძემ ხეფინის ხევი: „ვანათგან მკვიდრი თქვენი არს“⁴⁷. ამიტომ იყო, რომ აქაური აბაშიძენი ყოველთვის ერთგულობდნენ ქართლის მეფეს და ხშირად ნათესაურ კავშირშიც იყვნენ მასთან. პაპუნა ორბელიანის ცნობით, 1746 წ. „მოვიდა აბაშიძე ზურაბ, უხუცესი ძმა ვახუშტისა, რომელი იყო სიძე მეფის ვახტანგისა ... დაარწმუნა მეფეს თეიმურაზს, ამისდა სამუქაფოდ უბოძა ქეფინის ხევი, რომელი არს სამზღვარი, ქართლისა და იმერეთისა, მკვიდრი მამული ქართველის ბატონისა“⁴⁸.

ვახუშტის ცნობები ავსებენ და აზუსტებენ ქართლის სამეფოს საზღვარს. მისი სიტყვით: „სურამის დასავლეთ, ლიხის მთის საშუალსა შინა, არს დაბა ფონა. ამ ფონას გასდის ჩხერიმელის მდინარე და მიდის დასავლეთ-სამხრეთ შუა მებოძირის ზეითამდე. მას ქვეით დაბის ქვაბამდე არს ქართლისა“. შემდეგ აღწერილია ჩხერიმელის შენაკადები — ჩრდილისა და ნუნისის ხევები და ჰქვია ამას „აღწერა მთას იქითისა“ (რა თქმა უნდა, იგულისხმება ლიხის მთა)⁴⁹.

ამას მოსდევს „აღწერა ქეფინის—ქევისა: კვალად ფონას ზეით და სურამის დასავლეთ ლიხის მთას გასდის ქეფინის-ქევის წყალი და მიერთვის ძირულას აღმოსავლიდამ. ხოლო ძირულა გამოსდის მთასა პერანგას და დის ლოდორამდე სამკრით და მუნდამ მომრგვალებით დასავლეთად. არამედ არს ვერტყვილამდე ქართლისა, და უწოდებენ ვერტყვი-

45 ვახუშტი, საქართველოს ცხოვრება., გვ. 151.

46 ვახუშტი, აღწერა., გვ. 151.

47 ვახუშტი, საქართველოს ცხოვრება, გვ. 106.

იქვე, გვ. 124.

49 ვახუშტი, აღწერა., გვ. 82.

ლი დამ ნადაბურამდე ჭეფინის-ქევსა... ვერტყვილას მოერთვის სა-
მკრიდან ვერტყვილისავე ჭევი. ხოლო ვერტყვილას და ამაშუ-
კეთს შუა არს მცირე მთა, მიხარული კოლბეურის მთა-
მდე. და ესე არს საზღვარი ქართლ-იმერთა აწინდელი“.
შემდეგ აღწერილია ჭეფინის ხევის შენაკადები⁵⁰. ორივე ამ ქვეთავის აღწე-
რილობა შეტანილია ქართლის სამეფოს აღწერაში და ექვს არ ტოვებს იმა-
ში, რომ ესაა ვახუშტისდროინდელი ქართლის სამეფოს დასავლეთი საზღვა-
რი. აკი ხაზგასმით აღნიშნავს ავტორი, რომ ესაა „საზღვარი ქართლ-იმერთა
აწინდელი“.

იგივეს იმეორებს ავტორი იმერეთის სამეფოს აღწერისას, კერძოდ
მდ. ძირულაზე, ვერტყვილამდე თვლის ჭეფინის ხევის (ქართლის საზღვარში
შემავალს). ჩხერიმელაზე ქართლის სამეფოს საზღვარს, აქ ოდნავ განსხვავე-
ბულს იძლევა: „ვახანს არს ციხე კარგი; ამ ციხის პირისპირ დაბა ქვაბი.
ამას ზით მებოძირი, რომლის ზემოთი დავსწერეთ ქართლზედ. მთას იქი-
თად“⁵¹. ე. ი. პირველ შემთხვევაში, ჩხერიმელაზე ქართლის საზღვარი ჩამო-
დანილია ქვაბამდე (ვახანის ციხის პირისპირ), მეორეჯერ კი საზღვარი მებო-
ძირზეა. ორივე ეს პუნქტი საკმაოდ ახლოა ერთმანეთთან, ისე, რომ მათ შო-
რის სასაზღვრო ხაზის გატარებით დიდი შეცდომა არ მოგვივა.

მოტანილი ცნობების მიხედვით გამოდის, რომ ქართლის სამეფოს და-
სავლეთის საზღვარი მოიცავდა კედელა კულაროს მთებს. არ გვეთხროს ეს სა-
ზღვარი გადიოდა ლახის მთის პარალელურ წყალგამყოფ ქედზე, რომელიც
კოლბეურის მთასთან იწყებოდა და ვერტყვილასთან თავდებოდა. იგი ერთ-
მანეთისაგან გამოყოფდა ძირულასა და კოლბეურის წყლის აუზებს. შემდეგ
სამხრეთით ეს საზღვარი მიჰყვებოდა ვერტყვილა-დაბა ქვაბის გამაერთიანე-
ბელ ხაზს (ამ შემთხვევაში ეგნატაშვილი ბერის მიერ მოცემული პუნქტი:
ჩხერის ციხე — ოდნავ დასავლეთით რჩება).

ჩვენ მიერ ზემოთ მოცემულ საზღვარს, არც მაქსიმე მიტროპოლიტის
1769 წელს შედგენილი წერილი ეწინააღმდეგება. აქ იგი, მისი თანამედროვე
საქართველოს ჭაერთო ვითარებას აღწერს, აღნიშნავს მხარეთა საზღვრებსაც;
იმერეთის მდინარეების ჩამოთვლისას ამბობს, რომ ძირულა იღებს სათავეს
ქართლში, უერთდება ყვირილას და ჰყოფს ქართლისა და იმერეთის საზღვ-
რებს⁵². როცა ძირულაზეა საუბარი, აქაც ნაგულისხმევი უნდა იყოს ძირუ-
ლას ხეობა, მისი აუზი წყალგამყოფ ქედამდე, როგორც ეს ვახუშტისთანაა.

გიულდენშტედტის „მოგზაურობაში“, ასევე ვხვდებით ზოგიერთ მასალას
ქართლის სამეფოს პოლიტიკური საზღვრის შესახებ დასავლეთიდან. თავის
დღიურში იგი აღწერს გზას ქართლიდან იმერეთში: ქრცხინვალი — სურა-
მი — ვახანი — ჩხერი — შორაპანი. სწორედ ამ გზაზე, იმერეთის სასაზღვრო
ციხედ მას ჩხერი აქვს დასახელებული ძირულას მარცხენა შენაკად ჩხერიმე-
ლაზე. აქამდე კი მოიხსენიებს წიფას, სოფ. ქვაბს, ზეთუბანსა და ვახანის ცი-
ხეს⁵³. „ხეობა, ან დაბლობი ჩხერიმელისა (რომელიც ძირულას ერთვის მარ-
ცხნიდან, ეს კი ყვირილაში ჩაედინება მარცხენა მხრიდან) ძალიან ფართოე-

⁵⁰ ვახუშტი, აღწერა., გვ. 82.

⁵¹ იქვე, გვ. 154, 155.

⁵² А. А. Цагарели, Грамоты..., т. I, 1891, стр. 29.

⁵³ გიულდენშტედტის მოგზაურობა, წიგნი I, გვ. 173, 175.

დება მდინარიდან იმერეთის ციხე ჩხერისაკენ, იგი ნაყოფიერია და ეკუთვნის ხრამის, ე. ი. ხეობის მხარეს; თუმცა იმერეთის კუთვნილებაა, მაგრამ ახლამისი ზედა ნაწილი ქართლში შედის⁵⁴.

ვახუშტისაგან განსხვავებით, რომელიც პოლიტიკური კუთვნილებისდა მიხედვით. ამ მხარეს ქართლის აღწერას მოაყოლებს და „მთას იქითს“ უწოდებს, გიულდენშტედტს, იმერეთისადმი გეოგრაფიულად კუთვნილი „მხარე ხრამ“-ის აღწერა იმერეთთან აქვს: „მას უკავია ხევი (ხრამი), ან და მდინარე ჩხერიმელას გავლილი ვაკე იმერეთის ციხის ჩხერის ზემოთ. წინათ ეს მხარე მთლიანად იმერეთს ეკუთვნოდა. მაგრამ, თავადი აბაშიძე, რომელსაც ეკუთვნოდა „ვახტა“ და სოფლები ირგვლივ, დიდი ხნის წინ დაიმორჩილა ქართლის მეფემ; ამრიგად, ზედა ნაწილი ეკუთვნის ქართლს და მხოლოდ ქვედა — იმერეთს“⁵⁵. ამას მოსდევს სოფლები, იმერეთის მეფის მორჩილი და მერე — სოფლების რიგი აბაშიძისა, რომლებიც ქართლის მეფეს ემორჩილება — ამ 17 სოფელში რიგით პირველი ვახანის ციხეა.

როგორც ვხედავთ, დასავლეთის საზღვრის ეს ნაწილი, ვახუშტის მსგავსადაა ამ ავტორთანაც განსაზღვრული.

თითქო საფუძველი გვქონდა, იმერეთ-ქართლის პოლიტიკური საზღვარი დანარჩენ ნაწილშიც ვახუშტისებურად გვეგულისხმა გიულდენშტედთანაც. მით უფრო, რომ ყველა სხვაგან, იგი ლიხის ქედს იღებს ზოგად საზღვრად. ამ სამეფოებს შორის. მაგრამ, შიდა ქართლის აღწერას რომ ამთავრებს, გულდენშტედტი წერს: „სურამულას მხარე მოიცავს ქართულ მხარე საწერეთლოს. ის ეკუთვნის იმერეთის თავადს წერეთელს, და, მაშაადამე, ამდენად იმერეთს, თუმცა მდებარეობს ქართლში. ჩრდილო-აღმოსავლეთით ესაზღვრება იმერეთის მხარე რაჭა. ამ მხარეში, ზემოხსენებულ მდინარეზე (ე. ი. სურამულაზე — საწერეთლოში — დ. ბ.) არიან: 1. სურამის ციხე, 2. იტრია, 3. ციხე ოსიაური, 4. ციხე სატივე, 5. დანგრეული ციხე მოხისი, 6. ძალინა, სადაც სპილენძის მადნებია, 7. ციხე აბისი, 8. სამწვერისი“⁵⁶. აქ ჩამოთვლილ სოფელთაგან, რომლებსაც ავტორი სურამულასა და საწერეთლოში თვლის, მდ. სურამულაზე მხოლოდ სამია (სურამი, იტრია, ოსიაური), აღის წყალზეა სატივე, ფცის წყალზეა მოხისი, აბისი და ძალინა, ხოლო სამწვერისი საერთოდ მტკვარგაღმაა საციციანოში. ასეთი ერთეული — საწერეთლო არც ვახუშტის აქვს სადმე ქართლის მიდამოებში⁵⁷. ამიტომ, ვიდრე არა გვაქვს გვიანდელი ფეოდალური ხანის ამის დამოწმებელი სხვა დამატებითი საბუთი, გიულდენშტედტის ამ ცნობას საბოლოოდ ვერ ვენდობით. რა თქმა უნდა, გამორიცხული არაა — ფეოდალური ცხოვრების რომელიმე მონაკვეთში ქართლის სამეფოს პოლიტიკური საზღვარი ლიხის აქით გადმოსულიყო, თუნდაც იმგვარად, როგორც ეს გიულდენშტედტს მოაქვს ზემოთ; თითქო ასეთსავე მოვლენასთან უნდა გვქონდეს საქმე, ვახუშტისთან, როცა ლიხის გამგრძელებელ მშვილდაურის ქედის აღმოსავლეთით, დვანის წყალზე მთაში გვხვდება „ციხე საქართლისა“, იქნებ აქაც ქართლის სასაზღვრო ციხის აღმნიშვნელი იყო ეს სახელი („საქართლის“); მაგრამ ამასაც, ისე როგორც გიულდენ-

⁵⁴ გიულდენშტედტის მოგზაურობა, წიგნი I, გვ. 175.

⁵⁵ გიულდენშტედტის მოგზაურობა, ტ. I, გვ. 309.

⁵⁶ იქვე, გვ. 279.

⁵⁷ ვახუშტი, აღწერა, სოფლების სიგმა.

შტედტის მოტანილ ცნობას სხვა მასალებით უნდა შემოწმება, ურომლისოდაც მათზე დაყრდნობა არ იქნებოდა გამართლებული.

ბოლოს, ჩვენთვის საჭირო საკითხს აღარაფერს მატებს რეინეგისის ცნობა 1780—82 წლისა, რომლის მიხედვით ქართლ-იმერეთის საზღვრად ზოგადად ლიხის ქედია დასახელებული⁵⁸.

ამიტომ ყველაზე სანდო ამ შემთხვევაში ვახუშტისეული საზღვარი ჩანს, სხვა წყაროებით შემოწმებული და დადასტურებული. იქ, სადაც მეორე სასპასპეტოსა და საამილახვაროს საზღვრებს იძლევა, ვახუშტი წერს: „ვიწყებთ მეორეს სასპასპეტოს, მემარჯვენეს, შიდა ქართლის ნაკუეთსა, რომელი არს აწის ზემო-ქართლი“ (აღსანიშნავია, რომ გვიანსაშუალო საუკუნეებში, ალბათ მას მერე, რაც შუაფეოდალური ხანის ნამდვილი ზემო ქართლი თურქებმა იგდეს ხელთ, მისი აღმნიშვნელი „ზემო ქართლი“, შიდა ქართლის დასავლეთს შეერქვა და ეს დადასტურებულია გვიანი ხანის საბუთებში).

სწორედ ამ ახალი ზემო ქართლის საზღვრებად ავტორს დასახელებული აქვს სამხრეთით მდინარე მტკვარი, აღმოსავლეთით ხაზი კასპის ბოლო, ქსნის სათავეები. ჩრდილოეთით კავკასია, ხოლო დასავლეთით „ძირუღას იქითი მთა კოლბეურისა, მცირე, რომელი მიყვება ჩრდილოთ კერძ პერანგამდე, მუნიდამ ერწო-კულარამდე“. ამაზე ჩრდილოეთით, ჩვენ ვნახეთ, რომ ეს საზღვარი კედელას მთებით კავკასიონს მიადგება დვალეთის ჩათვლით. სამხრეთისაკენ კი, ისევ მთა კოლბეურისა, ჭეფინის ქევისა და ამაშუკეთს შუა, მიჰყვების სამჭრით ვერტყვილამდე; ვერტყვილიდამ ხ:ზი ჩხერიმელის დაბის ქვაბამდე და მუნიდამ მახვილოს მთის გამჭრელი დვირამდე და ბაკულიანის მთამდე⁵⁹.

* * *

ბერი ეგნატაშვილის ცნობაში ქართლის სამეფოს საზღვრების შესახებ, ყველაზე ბუნდოვანი რჩება ამ სამეფოს სამხრეთ-დასავლეთი საზღვარი და ეს მიუხედავად აქ ჩამოთვლილ სასაზღვრო პუნქტთა სიმრავლისა. ხდება კი ასე იმიტომ, რომ ამ პუნქტების სახელებიდან აღარაა შემორჩენილი, ხოლო ნაწილი შემორჩენილია, მაგრამ დამახინჯებით. ყოველივე ამის მიზეზია მესხეთ-ჯავახეთის დაპყრობა თურქთა მიერ.

ცნობის ეს ნაწილი ასე შემოუნახავს ბერს: სამხრეთ-დასავლეთით არგვეთის ნაწილის შემდეგ ქართლის სამეფოს ეკუთვნოდა „ქეობა ვიდრე დვირამდის, კოდიანს გარდმოღმართი, ნინოსკევი რომ ჩამოვიღოს, გაღმით სამგორისკენ, ციფწყაროს ჭევ-ქევ გაყვება, გახშული-ბარშიამის მთა, ჩამოვიღოს ჯანჯლის ციხე საღამოს თავსა, ბორცეს ზემოთი წაივლის სერ-სერ სათხე ქუნცელის თავსა, გარდავლითა ხენჭურის თავსა, პალაკაციოს მთამდე, რომელსაც თურქნი იელდოლდის ეძახიან“⁶⁰.

რაკი ამ სახელებში ყველაფერი გარკვეული არაა, მე გადავხვევ ჩვეულებრივ წესს — ყველა ავტორის ცნობათა ცალ-ცალკე განხილვისას და აქვე მოვიხმობ ვახუშტისა და გურჯისტანის ვილაჟეთის ღიდი დავთრის ცნობებსაც.

⁵⁸ მასალები საქ. კავ. ისტ., 35, 1963, გვ. 161.

⁵⁹ ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა., გვ. 71 — 72.

⁶⁰ ბ ე რ ი ე გ ნ ა ტ ა შ ვ ი ლ ი, ქ ც ა., 11, გვ. 349.

ღვირი ცნობილი სოფელია მტკვარზე, კობისხევს ცოტათი ზემოთ. ასევე კოდიანის მთაც. ეს მაღალი, დიდი ტერიტორიის მომცველი მთაა, რომელიც წყალგამყოფადაა ქცეული სამი მხრით. ვახუშტი მას ცალკე აგვიწერს და უწოდებს კიდევ „ჯავახეთის მთას“, რომელიც მოდის კობისხევიდან კობტის თაჯამდე⁶¹. ამ მთის სხვადასხვა მხრის კალთებიდან იღებს სათავეს აქაურ ხეობა უმრავლესობა, ისე რომ, გამოთქმა „კოდიანს გარდმომდართი“ ნიშნავს ხეობასა და თორს ღვირიდან კობტამდე.

შემდეგ გვაქვს ნინოსკევი და სამგორი. ასეთი დასახლებანი არაა არც „გურჯისტანის ვილაჟეთის დიდი დაეთარიში“, არც სხვა ჩვენთვის ხელმისაწვდომ წყაროში.

მართალია სამცხის ტოპონიმიაში ხშირად გვხვდება „ნინოწყარო“, „ნინოწყაროები“, მაგრამ „ნინოსხევი“ არსადაა⁶². შესაძლოა ეგ სახელი „ნინოლელში“ იმალებოდეს, რომელიც სოფ. ტაბაწყურის ჩრდ-დას-ით აქვს დამოწმებული ნ. ბერძენიშვილს, წმინდა ნინოს ეკლესიის სიახლოვეს⁶³.

ასევეა ციფწყაროც, რომელიც ერთგან კი იხსენიება „გურჯისტანის დაეთარიში“⁶⁴, მაგრამ იგი ისეა მოშორებული სასაზღვრო ადგილებს, რომ მისი იდენტიფიკაცია კირს. საერთოდ, ეს სამი უკანასკნელი სახელი, ისეთი მცირე ერთეულების ზოგადი სახელებია, რომლებიც ყველგან შეიძლებოდა გაჩენილყო და ამიტომ მალევე გამქრალიყო.

ამათ მოსდევს დეფიზით შეერთებული „გახშული-ბარშიამის მთა“. აქ უკვე, თუ ეს ორივე საკუთარი სახელია, მთებთან უნდა გვეკონდეს საქმე და ცხადია მათი დაკარგვა ასე ადვილად მოსალოდნელი აღარაა. არ ჩანს — ეგნატაშვილის ცნობაში სიტყვა „გახშული“ საკუთარ სახელად ქცეული ნახშნარა (როგორც მაგ.: „მოკვეთილი“) თუ — ზმნა. გამომცემელს იგი არც ლექსიკონში, არც სახელთა საძიებელში არ შეუტანია. როგორც არ უნდა იყოს, ასეთი სახელი სხვა წყაროებით უცნობია.

რაც შეეხება „ბარშიამის მთას“ — ეს უნდა ვახუშტისეული „ბარძიმის მთა“ იყოს. იგი მასთან იხსენიება როგორც ჯავახეთისა და თრიალეთის გამყოფი მთა. თრიალეთს დასავლეთიდან ესაზღვრებოთ: „მთა შავრამეთი და ტბიხ-ყურის გამჭრლი ხაზი. მთა ბარძიმისა და ფარავნის გამჭრელი ხაზი ბოლოლის მთამდე“⁶⁵. მათს იგივეობას ხელს უწყობს ამ მთის სწორედ ქართ-ჯავახეთის საზღვრად არსებობა, აგრეთვე შემდგომ მოხსენიებული პუნქტების სიახლოვე. ვახუშტის რუკაზე ამავე მთის ძირში არის სოფელი ბარძიმიც.

ბერი ეგნატაშვილის ცნობაში, შემდეგ ნათქვამია „ჩამოივლის ჭანჭლის ციხე საღამოს თავსა“. აქ უნდა „დაეთარიში“ ნახსენები სოფ. ჭანჭლა იგულისხმებოდეს⁶⁶, რომელიც ვახუშტისთანაც გვხვდება მის რუკაზე. ეს სოფელი ტაბაწყურის სამხრეთით მდებარეობს, მაგრამ არც ისე ახლოს საღამოს ტბასთან, როგორც ეს ვახუშტის რუკაზეა და ბერის ცნობის კონტექსტი მოითხოვს. ყოველ შემთხვევაში ჭანჭლის — ჭანჭლად მიჩნევას ხელს უწყობს

61 ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა... გვ. 131.

62 ი. ს ი ხ ა რ უ ლ ი ძ ე, მასალები სამცხის ისტორიული გეოგრაფიისათვის, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, II თბ., 1964.

63 ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, I, თბ., 1964, გვ. 121.

64 ს. ჭ ი ჯ ი ა, გურჯისტანის ვილაჟეთის დიდი დაეთარი, წიგნი III, თბ., 1958, გვ. 181.

65 ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა... გვ. 41.

66 ს. ჭ ი ჯ ი ა, გურჯისტანის... III, გვ. 271 — 2.

ბარძიმის მთის სიახლოვე. საღამოს ტბის თავზე გადმოსული სასაზღვრო ხაზი, მერე ბორცვს ზემოთ „წაივლის“, სერ-სერ სათხე ქუეცელის თავზე.

სათხე, თუ სათხა დღესაც არსებული სოფელია საღამოს ტბის სამხრეთ-დასავლეთით. ხოლო სოფ. ქუეცალა იხსენიება „გურჯისტანის დაეთარში“, თუმცა მისი მდებარეობა გამოძიებულს გარკვეული არ აქვს, ამიტომ არც მის რუკაზეა აღნიშნული⁶⁷.

შემდეგ ეს ხაზი გადაივლის ხენჭურის თავზე, პალაკაციოს მთამდე, რომელსაც თურქები ბერის ცნობით იელდოღლის უწოდებენ.

სახელი ხენჭური არ იცის ვახუშტიმ. მაგრამ „დაეთარში“ არის „ხანჩერიძეს ტბა“ ნახსენები. რომელიც საღამოს ტბისა და სათხის სამხრეთ-დასავლეთითაა აღნიშნული რუკებზე. მას იქ „Ханчалыгелъ“ ეწოდება. ს. ჭიჭიას აზრით, აქ შესაძლოა ყოფილიყო „ხანჯლის ტბა“, რადგან ფორმით იგი მართლაც ხანჯალს წააგავს⁶⁸. მე ვფიქრობ აქაც ამ ორი სახელის გაიგივება შესაძლებელია, მით უფრო, რომ მოტანილ ცნობაში, ბერი ეგნატაშვილი ტბების მხოლოდ სახელებს ამბობს — ერწო, საღამო, ხენჭური. ამავე ცნობაში ქართლის სამეფოს SW საზღვრის ბოლო ხაზად აღებულია პალაკაციოს მთა. ეს უნდა იყოს პალაკაციოს ტბის აღმოსავლეთით მდებარე ქედი W—O მიმართულებისა. რომელიც N-დან საზღვრავდა აბოცს. ვახუშტის რუკებზე სწორედ ამ ქედს აწერია „იელდოღი“ და იქვე სოფელიცაა აღნიშნული ამავე სახელწოდებით. მისივე ცნობით, პალაკაციოს ტბასა და „აბოცს შორის არს მთა აღბაბასი და იგი მთა არს საზღვარი ქართლისა და ყარსისა, ვიდრე თეთრ-ციხემდე და ტბამდე ტაშადანისა“⁶⁹. თეთრ-ციხე და ტაშადანის ტბა უკიდურესი S და N პუნქტებია აბოცის საზღვრებზე, ამიტომაც გამოდის, რომ ვახუშტი იელდოღლის ქედს აღბაბას მთების ნაწილად თვლას.

ასეთია ცდა ბერი ეგნატაშვილის მიერ, ქართლის სამეფოს საზღვარზე მოხსენიებული პუნქტების იდენტიფიკაციისა. სამწუხაროდ, სერგო ჭიჭია ამ ცნობას არ იყენებს, თორემ ალბათ მეტი დამაჯერებლობით იქნებოდა შესაძლებელი მასზე მსჯელობა. საერთოდ კი უნდა აღინიშნოს, რომ ბერი ეგნატაშვილის მიერ აქ ჩამოთვლილი სახელების დამახინჯება, გრაფიკულ ნიადაგზე შეიძლება აიხსნას: ბარძიმი-ბარშიმი, ჭანჯლა-ჭანჯლა, ხენჩერიე-ხენჭური, იელდოღი-იელდოღი.

ზევით შეიძლებისდაგვარად იყო შემოწმებული ახალი ქართლის ცხოვრების ცნობა, ქართლის სამეფოს SW საზღვრის შესახებ. ამიტომ ვახუშტის მაკონტროლებელ ციტატებს მთლიანად აღარ მოვიყვან და მისი რუკით ვიმსჯელებ.

ვახუშტის მიხედვით ამ სასაზღვრო ხაზის სურათი ასეთია: დვირი-კოდიანი-ბაკურიანის მთა; ეგნატაშვილისაგან განსხვავებით, ვახუშტი ამ ხაზს ოდნავ სამხრეთ-აღმოსავლეთით იღებს; თუ ბერი ეგნატაშვილი საზღვარს უფრო დასავლეთით მყოფ სოფლებსა და ტბებზე ატარებს „სერ-სერ“, ვახუშტი აღმოსავლეთით არსებულს არჩევს: ესაა შარვაშეთისა და ბარძიმის მთები, საღამოს მაგიერ თაფარაუანი. აქიდან კი ვახუშტი მიდის SO მიმართულებით ბოლოლისა და ყარაღაჯის ქედებისაკენ. მერე კუთხეს აკეთებს და ბრუნდება

67 ს. ჭიჭია, გურჯისტანის., III, გვ. 339.

68 იქვე, გვ. 359.

69 ვახუშტი, აღწერა., გვ. 38.

W მიმართულებით პალატიოს, ანუ აღბაბას მთამდე. ბერი ეგნატაშვილით კი, ეს ხაზი უფრო დასავლეთით სალამოსა და ხანჩილის ტბებზე გავლით უფრო ნაკლები კუთხით უერთდება პალატიოს მთებს⁷⁰.

გიულდენშტედტის ცნობების მიხედვით (რომელიც მისთვის ზეპირად მიუწოდებიათ), ქართლისა და ახალციხის თურქული გუბერნიის საზღვარი მტკვარზეა. აქ იგი ასახელებს 14 განადგურებულ სოფელს მტკვრის აუღლებით, იწყებს ბორჯომიდან და ამთავრებს ქობისხევით. ესენი ქმნიან საზღვარს ქართლის სამეფოსა და საფაშოს შორისო. „შემდეგ მტკვრის ორივე მხარეზე, აქიან თურქეთის ხელში მყოფი დასახელებული ციხეები“ და ჩამოთვლას იწყებს აწყურით⁷¹.

როგორც ვხედავთ, გიულდენშტედტიაც საზღვარი ქობისხევისა და აწყურს შორის გამოდის. საზღვრის დანარჩენ ნაწილებზე ავტორი არაფერს ანბობს, მაგრამ მისი რუკიდან ჩანს, რომ საზღვარი დაახლოვებით ვახუშტის მავაღსია (აქ სიზუსტის დაცვა არ ხერხდება პუნქტების ნაკლებობისა და რუკის სპეციფიურობის გამო); ყოველ შემთხვევაში ხაზი გადის ჭავახეთსა და თრიალეთის შორის და ყაიყულის (ე. ი. აბოცის) დასავლეთით⁷².

აწყურს ასახელებს საქართველო-თურქეთის საზღვრად რეინგესიცი. ხოლო უფრო სამხრეთით, ახალციხის მხარესა და ქართლის სამეფოს საზღვრად ყარადაღის მთებია დასახელებული⁷³. საფიქრებელია ეს იგივე ვახუშტისეული ყარადაჯი, ანუ ირჩანის ქედი იყოს.

ბერი ეგნატაშვილის არაერთგზის შემოწმებული ცნობა ქართლის სამეფოს საზღვრების შეაახებ, ამქაენებს თითქმის სრულ იგივეობას XVIII ს-ის სხვა, მაკონტროლებელ წყაროებთან. განსხვავება მხოლოდ ახლაბან განხილულ შემთხვევაში ჩანს. საფიქრებელია, ავტორს მისი თანამედროვე ვითარება აძლევდეს ამის უფლებას. იქნებ მის მიერ საზღვრის უფრო შორის გადატანაში ასახულია საუკუნე, როცა ქართლის სამეფო უტევს ახალციხის საფაშოს, არ ცნობს ძველ საზღვრებს და ყოველ შესაფერ მომენტში მის გადასინჯვას ესწრაფვის.

ქართული წყაროებიდან ნათლად, ჩანს, რომ ესაა განუწყვეტელი თავდასხმებისა და აწიოკების ხანა. იბრძვის როგორც ცენტრალური ხელისუფლება, ისე ადგილობრივი ფეოდალები. სეზნია ჩხეიძე მოგვითხრობს, როგორ გააქციეს ავალიშვილებმა ურუმთა ჯარი სადგერთან 1734 წ⁷⁴. ეს შეტევები ძლიერდება 40-იან წლებშიც: თეიმურაზ მეფის ჯარი არბევს ჭავახეთს, მერე „არზრუმს აქით“, საორბელოს ჯარები ხერთვისს აწიოკებენ; „ქართლის ჯარისაგან ოსმალური ქვეყანა ისე შეშინებული იყო, რომ ყოვლის ქვეყნის კაცს ციხესა და სიმაგრესა შინა მიემართნეს“⁷⁵, ამას მოყვება 70-იან და 80-იან წლებში ურეკლეს გამარჯვებები ასპინძასთან, ხერთვისთან, ახალქალაქ-არტანთან⁷⁶.

70 იხ. ვახუშტის რუკის ბროსესეული გამოცემა.

71 გიულდენშტედტის მოგზაურობა, I, გვ. 217 — 19.

72 იქვე, რუკა.

73 მასალები საქართველოს და... 35, 1963, გვ. 163 და 166.

74 საქ. ცხოვრება, გვ. 46.

75 ვ ა პ უ ნ ა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი, საქართველოს ცხოვრება, გვ. 96, 121..

76 ო შ ა ნ ხ ე რ ხ ე უ ლ ი ძ ე, საქ. ცხოვრება, გვ. 266 — 267.

ბურნაშოვს აღნიშნული აქვს, რომ ერეკლე შემთხვევას არ უშვებდა ამ მხარეზე თავისი გავლენის გასაძლიერებლად და რომ საერთოდ, ქართველი მეფეები, სამეფო სახელწოდებაში თავიანთ თავს ხაზგასმით აცხადებდნენ ამ ქვეყნის მემკვიდრეობით მფლობელებად⁷⁷.

„საქართველოს მეზობელ მხარეთა აღწერაში“, რომელიც 1769—1784 წწ. რედაქციებითაა წარმოდგენილი, ახალციხის მხარეს აღმოსავლეთიდან ესაზღვრებოდა ზემო ქართლი, თრიალეთი და სომხეთი „და ესე ახალციხელნი ჩვენთან მშვიდობით და დაზავებით არიან და ოდესმე აშლით“⁷⁸.

* * *

ბერი ეგნატაშვილი საქართველოს სამხრეთის საზღვრის აღნიშვნისას ამბობს, რომ იგი „პალაკაციოდამე სერ-სერ ჩამოივლის, კარის სოფლის აქათი ერეენის საზღვრამდის, ჩამოყოლით ბანბაკი და ლორე, ვიდრე ყაზახის საზღვრამდე“—⁷⁹. როგორც ვხედავთ, სურათი საკმაოდ ზოგადია, მაგრამ ეს ჩვეული „სერ-სერ“ ისევ წყალგამყოფ ქედებს გულისხმობს: ცხადია ბამბაკი და ლორე ქართლის სამეფოს საზღვარშია მოყოლილი, ასევეა ყაზახიც (როგორც ჩანს, ბერი ეგნატაშვილის ტექსტში გამოთქმა „ვიდრე ყაზახის საზღვრამდე — გულისხმობს ყაზახის 0 საზღვარს და ნიშნავს „ყაზახის ჩათვლით“. ამაში გვარწმუნებს ტექსტის ანალოზი; ასე მაგ: ამავე ცნობაში ბერი ქართლის საზღვარზე ამბობს: ეკირა „ქეობა ვიდრე დვირამდი“, ე. ი. დვირის ჩათვლით, რადგან ათაბაგს სქერია უკვე „დვირს ზეითი“. ასეთივე ვითარებაა მისი მეორე ტექსტის განხილვისასაც).

XVIII ს-ის შუა წლებში საქართველოს სამეფოს სამხრეთი საზღვარი რომ იხვე აბოცი და ბამბაკია, ეს ჩანს ომან ხერხეულიძისა და პაპუნა ორბელიანის ნაშრომებიდან: 1744 წ. ყარსიდან წამოსულ ნადირშაჰს თეიმურაზ მეფე „მიეგება აბოცს, რომელ არს ყაიყული“⁸⁰. 1747 წ. კი, ისევ ნადირშაჰთან მიმავალ მეფეს „მიესალმნენ ქართველნი და კახნი ბანბაკს და გამობრუნდნენ“⁸¹.

ვახუშტის მიხედვით, ქართლის სამეფოს საზღვარი სამხრეთით, მის დროს მოიცავდა ბამბაკს და მის სამხრეთით ემეზობლებოდა ერეენის მხარეს, „ე რ ე ვ ნ ი ს ა და ა მ ი ს“ (ე. ი. ბ ა მ ბ ა კ ი ს) გ ა მ ყ თ ე ლ ი ა რ ს მ თ ა დ ი დ ი, მ ა დ ა ლ ი და მ ა რ ა დ ი ს თ ო ვ ლ ი ა ნ ი... რ ო მ ე ლ ი წ ა რ ი ვ ლ ი ს და ს ა ვ ლ ი თ ა რ ტ ა ნ ა მ დ ე, ხ ო ლ ო ა დ მ ო ს ა ვ ლ ი თ რ ა ნ ს ა და გ ე ლ ა ქ უ ნ ს შ უ ა გ ა ნ ვ ლ ი ს და ვ ი დ რ ე რ ა ხ ს ა დ მ დ ე მ ი ე ა ლ ს. მ თ ი ს ა ა მ ი ს ს ა მ ხ რ ი თ კ ე რ ძ ი ს ო მ ხ ი თ-ე რ ე ვ ნ ი ს ა ა რ ს, ხ ო ლ ო ჩ რ დ ი ლ ო კ ე რ ძ ი ბ ე რ დ უ ჯ ი ს ა და რ ა ნ ი ს ა“⁸². ე. ი. ეს დიდი და მარად თოვლიანი ქედი, რომელიც ბანბაკის სამხრეთით გადიოდა W—O მიმართულებით, ყოფილა ქართლისა და ერეენის მხარის საზღვარი. ამ მთებს

77 Картина Грузии..., გვ. 14.

78 ლ. მელიქსეთ-ბეგო, საქართველოს მეზობელ მხარეთა აღწერა, თბ., 1936, გვ. 17.

79 ქ. ცაიშვილი, გვ. 349.

80 საქ. ცხოვრება, გვ. 249.

81 იქვე, გვ. 131.

82 ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 35.

ავტორი „ერევნის მთებს“ უწოდებს, რაც „ბამბაკის ქედს“ შეესაბამება, შემდეგ აღვნიშნავთ რუკებზედ.

გოულდენშტედტს არ აქვს საზღვრების ზუსტი დასახელება საქართველოს S და O მხარეებისათვის, მაგრამ მასთან მოცემულია საკმაოდ საინტერესო დახასიათებანი ქართლის სამეფოში მის დროს შემავალი მხარეებისა. მასი სიტყვით, „დებედა და ბამბაკის მხარე არის ერეკლეს ქვეშევრდომი, ბეჭემ ის მისცა ბატონიშვილს გიორგის“⁸³.

საქართველოს სამეფოში აქვს დასახელებული ბამბაკი რეინეგსსაც, რომელიც ქართლის სამეფოს S საზღვარზე ამას გარდა ასახელებს აგრეთვე ყარაქილისას და ბელიბექს (ბელიბოქს)⁸⁴. ყარაქილისა სწორედ ბეზობდალისა და ბამბაკის ქედებს შორისაა მოთავსებული.

S საზღვრის შესახებ ერთსულოვანი აზრია XVIII ს-ის ყველა რუკაზედაც: ბამბაკის სამხრეთით მყოფ დიდ ქედზე გადის ქართლის სამეფოსა და ერეკლეს სახანოს საზღვარი. სამაგიეროდ ყველა მისი თანამედროვისაგან განსხვავებული აზრი, ქართლის სამეფოს SO საზღვრის შესახებ გამოთქმული აქვს ვახუშტის: მისი აზრით საქართველოს თანამედროვე („აწ“) საზღვარი SO მხარეს, მდინარე ბერდუჯზეა — ანუ დებედაზე (ბუნებრივია იგულისხმება წყალგამყოფი ქედი, დებედას აუზის აღმ. მხარეს მყოფი) უკიდურესი პუნქტი კი ხუნანია მტკვარსა და ჭყიის შესაყარში. „არამედ ბერდუჯის მდინარის აღმოსავლეთი კიდე უპყრავთ ბორჩაღუთა. და დაავლეთის კიდის კერძი უპყრავს აფხეთსა ქართლისასა, ვიდრე ხუნანამდე. ხოლო მთა მცირე ბერდუჯისა ძეს ჩრდილოეთით და სამკრით და მიადგების წინთქმულს ერევნის მთას. აღმოსავლეთის კერძი მთისა ამისი არს რანისა და დასავლით კერძი არს ბერდუჯისა. გარნა არს ძველად საერისთაო ხუნანისა. შემდგომად აქუნდა თქვი ერისთავი (რომელსა იტყვიან აწინდელსა ხანსა, რამეთუ ოდეს მხოლო შაბაზ ამისის განზრახვით მიიღო, რამეთუ გექმნებისო შესავალ-გამოსავალი ადვილად ქართლსა შინა)“⁸⁵.

საუწესხაროდ ვახუშტიმ აქ ძველ წყაროებში მოხსენიებული ბერდუჯის მდინარე, შეარქვა დებედას ალბათ ძველი თემობრივი საზღვრის საჩვენებლად, თან ისე, რომ მთლად ნათელი წარმოდგენა არ ჰქონია ამ სასაზღვრო მდინარესა და ქედზე. ამან გამოიწვია სამართლიანი დაეკეება და აზრთა სხვაობა მდინარე ბერდუჯის, ამავე სახელწოდების ქედისა და ხუნანის ლოკალიზაციის საკითხში.

XVIII ს-ის სხვა წყაროებში ბერდუჯი არ გვხვდება: ამიტომაც მასზე კამათი ვახუშტისთან, მით უფრო, ამ საუკუნის ქართლის სამეფოს პოლიტიკურ საზღვრებზე საუბრისას უადგილო ჩანს. ეს მაშინაა საჭირო, როცა ძველი ქართლის საზღვრებზე იქნება მსჯელობა შესაბამისი წყაროებზე დაყრდნობით. ამ კი, უამისოდაც ნათლად შეიძლება ჩვენება, რომ XVIII ს-ის ქართლის სამეფოს საზღვარი დებედა და ბორჩაღო არ იყო.

ამისათვის, გარდა თავში მოტანილი მასალისა, შეიძლება დავასახელოთ გოულდენშტედტის ცნობების ის ნაწილი, სადაც მეტი დაწვრილებითაა ამ მხარეზე საუბარი. ავტორს ბორჩაღო სომხითის პროვინციაში აქვს აღწერი-

⁸³ გოულდენშტედტის მოგზაურობა, I, გვ. 75.

⁸⁴ მასალები საქართველოს და... გვ. 161.

⁸⁵ ვახუშტი, აღწერა, გვ. 35.

ლი: მას უკავიაო „დებელას ქვედა მიდამოები, ქციისა და მტკერის მარჯვენა ნაპირები, მტკერის შენაკად ინჯამდე ქვევით“⁸⁶. სხვაგან იგი უფრო აღმოსავლეთით მდებარე მდინარე ინჯის ხეობის გამო აღნიშნავს, რომ „ინჯაზე სოფ. ყულფში და იმ ხეობაში მყოფი სომხები ეკუთვნიან დედოფალს, ხოლო ზოგნი თათარ დიდებულებს ყაზახში“⁸⁷.

ავტორს ყაზახის მხარეც ქართლის სომხითის პროვინციაში შეყავს და მის მდებარეობას განსაზღვრავს — მტკერის მარჯვნივ, ბორჩალოსა და ინჯიდან ქვევით, განჯამდის⁸⁸. აქვე ჩამოთვლილი სოფლები განლაგებულია მდინარე აღსტაფისა და მისი შენაკადების ორივე მხარეს⁸⁹, თითქმის დილიჩანამდე.

მამშადილოს გიულდენშტედტი არ ახსენებს, მაგრამ რადგან ყაზახის აღმოსავლეთით განჯაა დასახლებული, უნდა ვიფიქროთ, მასაც ყაზახთან გულისხმობს ავტორი. ქართლის სამეფოს მდინარეთა ჩამოთვლასაც იგი აღსატავურათი იწყებს.

გარდა ზემოთქმულისა, ქართლის სამეფო XVIII ს-ის მეორე ნახევარში, სამხრეთით ერეენის, ხოლო სამხრეთ-აღმოსავლეთით განჯის სახანოზედაც ერეკლებდა თავის გავლენას. ერეკლეს ბრძოლების შედეგად ეს სახანოები მოხარკედ ექცნენ მეფეს. ამის შესახებ ერთსულოვნად მოგვითხრობენ როგორც ქართული წყაროები, ისე უცხო მოგზაურთა ჩანაწერებიც.

1750 წ. აზატ-ხანის დამარცხების შემდეგ ერეკლემ „...დააყენა ქართველთა თავდადებანი გამგეთა საქმეთა ერეენისათა: უბოძა ჯარი ყაზახ-ბორჩალესი და ერეენისა ბამანახანს, აგრეთვე ჯარი ქართველთა ზაალს ორბელიანს და გაისტუმრა ნახჩევანს. რა ჩვიდნენ დაიპირეს ისევ ნახჩევანი...“ გაქირვეზის დროს, მტრის შემოსევისას, განჯის, ყარაბაღის, ბარგუშათის ხანები შემოეხვეწნენ ქართველებს: „ეს ქვეყნები თქვენია არისო, ...მოგვეხმარებითო, ბევრსაც მოგართმევთო... და თქვენთან დავიხოცებითო“⁹⁰.

XVIII ს-ის II ნახევრის „საქართველოს მეზობელ მხარეთა აღწერა“ მოგვითხრობს, რომ ერეენის მხარეს ლეკთაგან და ყიზილბაშთაგან დასუსტებულს, ერეკლე მეორემ „ხელი დასდო და საფარეულსა ქვეშე თვისსა შემოიყვანა. და ოდეს მისსა სამყრობელოსა ქვეშე შემოვიდა, მაშინ ყოველთაგან უვნებლად დაშთენ და ერეკლე მეფესა დაუწყეს მონება და ხარკთა მიცემა. ჩვენსა და ამათ შუა მთა ჰსძეფს ესე გვარი, რომელ ურემი და ქარავანი გარდავა“.

ამავე წყაროდან ჩანს, რომ განჯის მეპატრონენი გარე მეზობლებისაგან დამარცხებულან და „გარდაცვენილან“ მრავალჯერ. ერეკლეს თავისი ჯარებით ქალაქი, ციხე და ქვეყანაც მტრისათვის წაურთმევია, დაპურობილი სახანო კი მემკვიდრეობით მფლობელთათვის გადაუცია. „და მიზეზითა უკუტ ამითა, ერეენისაებრ მორჩილება დაიწყეს და ხარკის მიცემა მეფეს ირაკლის შეძლებისამებრ მათისა. და რადგან ლეკზედ მახლობელად იმყოფებიან, მიზეზითა ამითა განჯის ქვეყნის მხვეალნი ტფილისის იმყოფებიან“⁹¹.

⁸⁶ გიულდენშტედტის მოგზაურობა., I, გვ. 243.

⁸⁷ იქვე, გვ. 73.

⁸⁸ იქვე, გვ. 241.

⁸⁹ იქვე.

⁹⁰ პ. ა. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი, საქ. ცხოვრება, გვ. 188 — 189.

⁹¹ ლ. მ. ე ლ ი ა ს ე თ-ბ ე გ ი, საქართველოს მეზობელ., გვ. 18, 19.

გიულდენშტედტით განჯა წინათ სომხითის მხარეში შედიოდა. სპარსეთში ამტყდარი არეულობის დროს კი ჩამოშორდა მას და საკუთარი ხანი გაიჩინა, თუმცა ქართლის მეფე თავის ბატონობას მაინც ავრცელებს მასზე⁸².

ყოველივე ზემოთქმულის საფუძველზე ქართლის სამეფოს S და SO საზღვარი რუკაზე მოიცავს აბოცს, ბამბაკს, ბორჩალოს, ყაზახსა და შამშადილოს; ერევნისა და განჯის სახანოები კი განიხილება როგორც დამოკიდებული სახანოები.

---

⁸² გიულდენშტედტის მოგზაურობა..., I, გვ. 247.

XV ს. სამოციან წლებში, რთულ საგარეო პოლიტიკურ და შინა მწვავე სოციალურ წინააღმდეგობათა ვითარებაში, ერთიანი საქართველოს სახელმწიფო სამ დამოუკიდებელ-იმერეთის, ქართლის და კახეთის სამეფოდ დაიშალა. კახეთის დამოუკიდებელი სამეფოს წარმოშობის თარიღად ითვლება 1466 წელი, როცა გიორგი VIII გადადის კახეთში და დასაბამს აძლევს კახეთის სამეფო შტოს¹.

გიორგი მეფემ მნიშვნელოვანი სამხედრო და ადმინისტრაციული რეფორმები ჩაატარა, რაც ქვეყნის თავდაცვის უნარს საგრძნობლად ზრდიდა. იგი საერისთაოებს აუქმებს და აწესებს სამოურაოებს. „მაშინ მოისპო ერისთავნი ჰერ-კახთა შინა და დასხნა მოურავნი დიდთა და მცირეთა ადგილთა ერთარცა არიან დღემდე. მოურავი ქისიყისა, ელისენისა, წუქეთისა, დიდოეთისა, თიანეთისა, კიათურისა (კიათურისა—ავტ.), შილდა-ყვარელისა, მარტყოფისა, გრემისა, პანკისისა და სხვანიცა“².

მოურავები მეფის ადგილობრივი ფეოდალური მოხელეები იყვნენ. მათი უფლება-მოვალეობა სათანადო წიგნებით იყო განსაზღვრული; ისინი მეფის ურჩობას ადვილად ვერ გაბედავდნენ და ხელმწიფობასაც ვერ დაიჩემებდნენ. მთავარი კი ის იყო, რომ მოურავს აღარ ჰქონდა სამხედრო ხელისუფლება, რომელიც ყოფილი ერისთავების სიძლიერის უმთავრეს წყაროს წარმოადგენდა.

კახეთის სამეფო ხელისუფლებამ კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი რეფორმა ჩაატარა: საერისთაოებთან ერთად გააუქმა მათი სამხედრო ერთეულებიც და კახეთი ოთხ სადროშოდ დაჰყო; მაგრამ სადროშოს სარდლობა თავადებს კი არ ჩააბარა, როგორც ეს ქართლში მოხდა, არამედ ეპისკოპოსებს. ეპისკოპოსობა და, მაშასადამე, სარდლობაც მემკვიდრეობითი თანამდებობა არ ყოფილა³.

ამგვარმა რეფორმებმა კიდევ უფრო გააძლიერა კახეთის სამეფო ხელი-

1 საქართველოს ისტორია, დამხმარე სახელმძღვანელო, თბ., 1958, 263.

2 ვ ა ხ უ შ ტ ი, საქართველოს ცხოვრება (1469 — 1800), ზ. კვიციანიის გამოცემა, თბ., 1913, 158.

3 საქართველოს ისტორია, 1958, 273.

სუფლება და შეასუსტა ძლიერი ფეოდალები, გაამრავლა მეფის ხელისუფლების მომხრე საშუალო და წვრილ აზნაურთა რიცხვი.

გიორგი მეფემ ყოფილი პერეთის ტერიტორიაც უშუალოდ თავის სამფლობელოდ აქცია. „ამანვე (გიორგიმ—ავტ.) მოსპო სახელი პერეთისა და იწოდა. ვითარცა აღვსწერეთ, არა მისცა მთავართა ძალი. არამედ თვით დაიპყრა“⁴.

გიორგისვე უკავშირდება გრემის სატახტო ქალაქად ქცევა. „კვალად-პყო გრემი ქალაქი და ტახტი ჰერ-კახთა“⁵.

საქართველოდან გამოყოფილი კახეთის სამეფოს საზღვრების შესახებ ცნობები დაცული აქვს „ქართლის ცხოვრების“ გავრძელებას. ი. ჭავჭავაძის მიერ მოხატული ვანცხალებით, „ჭერჭერობით არა ჩანს ის წყარო, რომლითგანაც ამოღებული უნდა იყოს ეს ცნობები. ამის გამო მათი ღირსების დაფასება და სანდოობაც ჯერ გამოსარკვევია“⁶.

მიუხედავად ამისა, ეს ცნობები, სხვათა არარსებობის პირობებში, რჩება დღეისათვის ძირითადად. სწავლულ კაცთა კომისიას კახეთის სამეფოს საზღვრები XV საუკუნისათვის ასე წარმოუდგება: „ამა კახთა ბატონთა მას ჟამსა ეპყრა: გარდმომართი ლეკის მთისა, ეპყრა თუშეთი, ხოლო დიდონი არა მორჩილობდეს ნებისებრ მისისა; ზემოთ ფშავი და თიანეთი, სადაც შეერთეს ფშავისწყალი არაგუსა; მიერთგან ვიდრე არაგუს გაღმართი ქვე-მორამდის;

ქვე-მორიდამე გაყოლილი ლილოს სერამდის, რაოდენი სერსა წყალი გასდის და გაერთეს მარტყოფის წყალსა; გაყოლით ამართულამდე, გაყოლით ვიდრე აჭი-სუმდე, აჭი-სუს ვიდრე მტკურის შესართავამდე. მას ქუემოთი მტკუარს გაღმართი ვიდრე შაქისის საზღვრამდე“⁷.

კახეთის სამეფოს აღმოსავლეთი საზღვარი ბერი ეგნატაშვილს შაქისის საზღვრამდე მიჰყავს. ჩვენთვის საინტერესო ადგილის შესახებ განსხვავებულ ცნობას იძლევა „ახალი ქართლის ცხოვრების“ მეორე ტექსტი: „აჭი-სუს გაყოლით ვიდრე მტკურის შესართავამდე და მას ქუემოთ მტკუარს გაღმართი და შაქისი ვიდრე შირვანის საზღვრამდე“⁸.

როგორც ვხედავთ, აქ შაქისი კახეთის სამეფოშია შეყვანილი. ჩვენის აზრით, პირველი ცნობა უფრო ახლოს უნდა იყოს სინამდვილესთან, რადგან შაქი „სახანოდ“ ჯერ კიდევ XIV საუკუნეში იქცა, მაგრამ შესაძლოა მეორე მოსაზრების ავტორი რაიმე ცნობას ემყარებოდა.

შაქი რომ უკვე XIV საუკუნის ბოლოსათვის კახეთისაგან (საქართველო-საგან) გამოყოფილია, ამას მოწმობს ბერი ეგნატაშვილი: თემურის ლაშქარი „წამოვიდეს მუნითგან, და ჩამოვლეს კახეთი, და იგიცა აღაოქრეს და დაწვეს და წარვიდეს. და იყო მუნ ჟამ რაოდენ მე, ხოლო წარვიდა და მივიდა შაქის და მიერთნეს ყოველნივე მკვდრნი მის ადგილისანი, დიდებულნი და მცირენი, კავკასიანნი და ლეკნი, შირვანელნი და გილან-მაზანდარელნი“⁹.

სხვა ადგილას ვკითხულობთ: „და ვითარცა მოიწივა თუე მარტისა, შე-

4 ვ ა ხ უ შ ტ ი, საქართველოს ცხოვრება, 158.

5 ი ქ ვ ე.

6 ი. ჭ ა ვ ა ძ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, IV, 1928, თბ., 152.

7 ქართლის ცხოვრება, II, თბ. 1959, 348 — 349.

8 ი ქ ვ ე, 476.

9 ი ქ ვ ე, 329.

მოიკრიბა სიმრავლე ლანგ-თემურ და წარმოემართა კუალად ქართლად. განძენებული ფრად. და დაუტევა შაქისი და მოიწივა ბარდავს...¹⁰.

XVI ს-ის შუა წლებშიც შაქი კახეთისაგან გამოყოფილი ჩანს. ამაზე მიგვითითებს ახალი ქართლის ცხოვრების მესამე ტექსტი, სადაც 1546 წლის ქვეშ შემდეგია აღნიშნული: „ხოლო ეამსა მას შინა შეითქუნეს მეფე ქართლისა ლუარსაბ, მპყრობელი კახეთისა ლეონ და ათაბაგი ქაიხოსრო. ამათ შეკრეს პირობა და დაუწყეს რბევა და ოქრება ქუეყანასა ყიზილბაშისასა ადარბადაგანსა. მაშინ განუდგა შაჰ-თამაზს მპყრობელი შირვანისა ასანბეგის შვილი დავრიშ მაჰმად. მაშინ შაჰ-თამაზ შემოიყარა სიმრავლენი სპათანი, წარმოვიდა და წამსავე მოიწია ყარაბაღს. მაშინ წარავლინა კაცი და შეუთუჟა ლევანს, მპყრობელსა კახეთისასა, და გარდამობირა იგი. და მოვიდა ლევან შაჰ-თამაზთან. და იყო განდგომილ დავრიშ მაჰმად, ძე ასანბეგისა, რამეთუ ეამსა მას ოდეს ეყარა შაჰ-ისმაილს შაქისი, მას ეამსა მოუქდა ბატონი ლევან ასანბეგს, და იავარჰყო შაქისი და მოკლა ასან-ბეგ. ამისა შემდგომად მოიყვანეს ძე მისი დავრიშ მაჰმად, და გააბატონეს შაქელთა, და მტერ იყვნეს ურთერთას დავრიშ მაჰმად და ბატონი ლევან“¹¹.

ოტა ქვემოთ იგივე ავტორი მოგვითხრობს: „მაშინ წარავლინა ბატონი ლევან სპითა მრავლითა მის ზედა. და მივიდეს რა, შაქისი. მოაოქრეს. და იავარჰყვეს სრულიად შაქისი, და გარე-მოადგეს ციხესა მას. რომელსა შინა იყო დავრიშ მაჰმად, და იყო ხანსა რაოდენსაჲ, და ვერღარა უძლო გამაგრება, და ღამით განვიდა ციხესა მისგან. ხოლო სცნა რა ბატონმან ლევან. დევნა უყო. მიეწია და შეიბნეს, და გაემარჯუა ბატონს ლევანს, და მოკლეს დავრიშ მაჰმად, და შემოიქცა, გამარჯუებული, და მოართუა თავი დავრიშ მაჰმადისა შაჰ-თამაზს. ხოლო უყო წყალობა მრავალი ბატონს ლევანს. და წარმოვიდა სახიდ თვსად კახეთს“¹².

ვანუსტი ბატონიშვილის აღწერილობისა და რუკის მიხედვით, შაქის ჩრდილო-დასავლეთი საზღვარი მიჰყვებოდა გიშის-წყლის აღმოსავლეთით მდებარე ქედს. ი. ჭავჭავაძის აღმოსავლეთით, გიშის-წყალი ეწოდებოდა ალაზნის აღმოსავლეთ შენაკადს (ხუთვერსიანი რუკის აგრი-ჩაის) იმ ადგილს ქვეით, სადაც მას ერთვის პატარა მდინარე გიში (Кизи)¹³.

ი. ლინევიჩის აზრით, საზღვარი ელისუს სასულტნოსა და შაქს შორის გადიოდა აგრი-ჩაის შენაკად კაშკა-ჩაიზე¹⁴, ხოლო დ. ბაქრაძის მიხედვით კი იმავე აგრი-ჩაის შენაკად ყარა-სუზე, რომელიც კაშკა-ჩაის დასავლეთით მდებარეობს. დ. ბაქრაძე ყარა-სუს ყანი-ყობასთან აიგივებს¹⁵. საინტერესოა მდინარე ყანი-ყობის (Кани-кобы) ლოკალიზაცია, რომლის სასაზღვროდ ხსენება წყაროებში არაერთხელ გვხვდება. ჩვენთვის უცნობია რა საფუძველზე აიგივებდა დ. ბაქრაძე ამ მდინარეს ყარა-სუსთან. კავკასიის ხუთვერსი-

¹⁰ ქართლის ცხოვრება, II, თბ. 1959, 230.

¹¹ იქვე, 504.

¹² იქვე, 505.

¹³ ივ. ჭავჭავაძის, საქართველოს საზღვრები, ტფ., 1919, 11.

¹⁴ И. Линевиич, Бывшее Елисейское султанство, Сборник сведений о кавказских горах, Тифлис, 1873, I.

¹⁵ Д. Бахрадзе, Заметки о Закавказском округе, Записки Кавк. отд. имп. русского геогр. общ., т. XIV, вып. I, 1890, 249.

ნი რუკის 1897 წ. შედგენილ ეგზემპლარზე, მდ. ალაზნის ქვედა წელს აგრი-ჩაის შეერთების სამხრეთით აწერია „р. Каныг“. შეიძლება ამ პილდრონიშში დაცული იყოს ყანი-ყობას სახელი, რომელსაც მე-17 ს. რუსი ელჩები „Кан“-ის სახელწოდებით იცნობენ. როგორც ჩანს, სასაზღვრო მდინარედ გაიზარებოდა მდინარე ალაზნის ქვედა წელი მის ერთ-ერთ შენაკადთან (აგრი-ჩაისთან, ქურმუხის წყალთან ან ყაფი-ჩაისთან) ერთად. წყაროთა ზოგი მონაცემი თითქოს ლაპარაკობს ყანი-ყობის ყაფი-ჩაისთან (ხუთვერსიანი რუკის Кань-чай) გაიგივების სსარგებლოდ.

მე-17 საუკუნის 40-იან წლებში კახეთში რუსი ელჩების მოგზაურობის ჩანაწერებში ვკითხულობთ: «Того же дни послы с тое деревни пошли и ночевали в имение Кумыщкого Мамет хана мурзы, под деревнею под Машебашею от Теймураза царя земли от бозару Загеми за 10 верст.

Того же дни с тое деревни пошли и пришли на рубеже Теймураза царя земли с шаховою землею, на реку Кан.

...Того же дни пошли от рубежа Теймураза царя землею и ночевали Теймураза царя под деревнею под Тасманом»¹⁶.

ამ ამონაწერიდან ჩანს რომ სოფ. მაშებაში თეიმურაზის სამფლობელოს გარეთ მდებარეობს და მის კუთვნილ ბაზარი-ზაგემისგან 10 ვერსითაა დაშორებული. სასაზღვრო მდინარე კანთან (ყანი-ყობა) ახლოს ივარაუდება სოფელი თასმანი (იხ. რუკა 1).

წყაროში მოხსენებული სოფ. მაშებაშის სახელი დაცული უნდა იყოს მდ. ქურმუხის მარჯვენა ნაპირზე მდებარე სოფლის მეშებაშის სახელწოდებაში. ი. ლინევიჩი მას „მაშებაშის“ ფორმით იცნობს და აღნიშნავს, რომ ადრე სოფელს ქურმუხის აღმოსავლეთით უცხოვრია, ხოლო მის დროს (1870-იანი წლები) მდინარის მარჯვენა ნაპირას გადასახლებულა¹⁷. ხუთვერსიანი რუკის მიხედვით, სოფელ მაშებაშის დასავლეთით 10 ვერსზე მდინარე ყაფი-ჩაი არის, რომლის დასავლეთით დაახლ. 3 ვერსზე სოფლები თასმალო და ზაგამია აღნიშნული. თასმალო რუსი ელჩების „ტასმანი“ უნდა იყოს, ხოლო ზაგამი კი „ზაგემი“. ყაფი-ჩაის გაიგივებას (ყანი-ყობასთან) (Кан) მხარს დაუჭერდა კავკასიის მხარის 1868 წ. რუკაზე აღნიშნული მდინარის სახელწოდება „Коны“, რომელიც შეესაბამება ი. ლინევიჩისა და ხუთვერსიანი რუკების ყაფი-ჩაისს¹⁸.

¹⁶ თავადი მიშეცისა და დიაკი კლუჩარევის ელჩობა კახეთში (1640—1643), მ. პოლიევკოვის გამ., ტფ., 1928, 12—124.

¹⁷ И. Линевич, Ук. соч., 19.

¹⁸ ყანი-ყობასა და ყაფი-ჩაის იდენტიფიკაციას ხელს უშლის იმავე რუსი ელჩების სხვა ენობა, რომლის მიხედვით სასაზღვრო სოფლად დასახლებულია ქურმუხის პირას მდებარე სოფ. კახი. ხოლო მდინარე კანი მისგან აღმოსავლეთით ივარაუდება (თავადი მიშეცისა და დიაკი კლუჩარევის ელჩობა კახეთში, 161), ყანი-ყობისა და ქურმუხის წყლის იდენტიფიკაციის სსარგებლოდ ლაპარაკობს ი. კლაპროტი: „ქურმუხი [მდებარეობს] მდინარე კანზე (Кани oder Каник), რომელიც... სამხრეთისაკენ მიედინება და მარცხენა მხრიდან იერთებს რა ეგრს, ელისენს შემოსაზღვრავს“ (I. Klaproth, Geogr.—hist. Beschreibung des Ostlichen Kaukasus..., 1814, 65). აქედან გამომდინარეობს, რომ კლაპროტისეული „კანი“ თანამედროვე ქურმუხის წყალია, ხოლო აგრ—იფრი-ჩაი. კლაპროტის მიხედვით, ვგრი არის კანის (ქურმუხის წყლის მარცხენა შენაკადი. ფაქტიურად კი. პირიქით, ქურმუხის წყლის ერთი ტოტი ეგრის (აგრი-ჩაის)

1639 წელს კახეთში მყოფი რუსი ელჩები აღნიშნავენ, რომ თეიმურაზისეულ ბაზარი-ზაგენიდან მამედხან მურზის სადგომებამდე (სოფ. მაშეხაში) 10 ვერსია¹⁹.

XVI—XVIII სს. ტრაგიკული აღმოჩნდა აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიაში. აქ იქმნება ალისა და ელისუს სასულთნოები და ჭარ-ბელაქნის ე. წ. „უბატონო თემები“, რომელთაც მეტად უარყოფითი გავლენა იქონიეს, საერთოდ, აღმოსავლეთ საქართველოს და განსაკუთრებით კახეთის ისტორიაში.

ოსმალ-ყიზილბაშ დამპყრობთა განუწყვეტელი შემოსევების გამო ეს მხარე საეცებით ჩამოქვეითდა და გაუღაბურდა. მცხოვრებთა რიცხვი შემცირდა. დაღესტნელმა ლეკებმა თანდათნობით იწყეს ჩამოსახლება; ოსმალეთ-ირანის მხარდაპერით ისინი ამოწყვეტილი მოსახლეობის ადგილს იკაებენ. ლეკებმა ხერხიანად ისარგებლეს ბატონყმური ძარცვის ნიადაგზე გამწვავებული კლასობრივი ურთიერთობებით და ადგილობრივი კახელი გლეხები თავიანთ ყმებზე გაიხადეს²⁰.

ჭარ-ბელაქნის პოლიტიკური წარმონაქმნი მტკიცე დასაყრდენი გახდა ოსმალეთისა და სპარსეთის აგრესიული პოლიტიკისათვის საქართველოს მიმართ. ქართლ-კახეთის მრბეველი ლეკებისათვის კი იგი მეტად საიმედო ბაზად გადაიქცა²¹.

მე-15 საუკუნისათვის კავკასიის მთიანეთში კასპიის ზღვის პირას, ყალიბდება მცირე სამთავრო-საშამხლო, რომელიც აქაურ მთიელ ტომებში ფეხს იკიდებს და ცდილობს მათ გაერთიანებას. ჩამოყალიბების დღიდან საშამხლო კახეთს უპირისპირდება და მათ შორის დაუსრულებელი მეტოქეობა იწყება²².

შამხალი კახეთს პირაქეთა დაღესტანს ეცილებოდა. კახეთს ამისი დათმობა ადვილად არ შეეძლო. საკუთარი საზაფხულო საძოვრები აღარ ექნებოდა და თვითონაც ქვეყანა კედელმორღვეული რჩებოდა. მთის დაკარგვის შემდეგ მთელი კახეთი, განსაკუთრებით კი მისი უმდიდრესი აღმოსავლეთი ნაწილი, კავკასიის მთიელთა და გადამთიელთა მუდმივი თავდასხმების მსხვერპლი გახდებოდა²³.

ვიდრე დაღესტანი ოსმალეთს დაუქავშირდებოდა, ლევან კახთა მეფე წარმატებით უმკლავდებოდა მათ შემოტევას. „ხოლო ლევან მდიდარი და

მარჯვენა შენაკადია, ზ. ელილის მონაცემებითაც ჩანს, რომ ყანი-ყობი და ეგრიჩაი კაცის აღმოსავლეთით მდებარეობენ (ზ. ელილი, საინგილო, 1947, 165). არაა გამოჩენილი, რომ „კანას“ ქვეშ არა ერთი, არამედ ორი მდინარე იგულისხმება. გ. ჩანგაშვილის აზრით. ყანი-ყობი კახის სამხ-აღმ-ით 10 კმ-ზეა (გვ. 41). სხვა ადგილას კი მას საპირისპირო მიმართულებით — ქუარუხიდან დას-ით 7-8 კმ-ზე ათავსებს (საინგილო, თბ., 1970, 6).

¹⁹ Материалы по истории грузино-русских взаимоотношений (1615—1640), изд. М., Полневткова, Т., 1937, 335.

²⁰ ნ. ბ. გ. რ. ძ. ე. ნ. ი. შ. ვ. ი. ლ., XVIII საუკუნის საქართველოს ისტორიიდან, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, 1944, ნაკვ. I, 188.

²¹ თ. პ. ა. პ. უ. ა. შ. ვ. ი. ლ. ი, ჭარ-ბელაქანი (კაქ-ენისელი) XIX ს. პირველ მესამედში, საკახლ. დისერტაცია, ხელნაბეჭდი, თბ., 1953, 7.

²² ნ. ბ. გ. რ. ძ. ე. ნ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი, რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, 1944, ნაკვ. I, 12—14; შ. ი. ს. ი. ვ. ე, აღმოსავლეთ კახეთის წარსულიდან, მიმოხილველი, III, 1953, 75—76.

²³ საქართველოს ისტორია, ს. ჯანაშიას რედაქციით, 1948, 309—310.

ქვეყანა აღესილი იყო მშვიდობით: არამედ უკეთეს კავკასთა ლევანს არა-
ზორჩილებდნენ. გარნა ვერცარას ჰყოფდნენ საენოს მისსა²⁴.

ლევანის დროს ადგილი აქვს გაღმა-მხარში „ლეკთა“ პირველი ახალშენე-
ბის გაჩენას ქარში. ლეკები აქ კახთა მეფის ნებართვით მის ყმებად სხდები-
ან²⁵. კახთა მეფეს ემორჩილება აგრეთვე დაღესტნის სამხრეთ ნაწილში მოსახ-
ლე ზოგი თემი. მაგალითად ყაზიყუმუსსა და კახეთის სამეფოს შორის მდებარე
წახურის მთავრის მიწები²⁶.

1562 წ. სპარსეთის შაჰი თამაზი მფარველობის ხელს ადებს წახურის
მფლობელ ადიკურაულბეგს და უბოძებს ფირმანს, რითაც საქართველოს სა-
მეფოს მოხელეებს უკრძალავს ხელი შეახონ მის მიწებს²⁷.

1604 წ. შაჰ-აბასმა „შემდგომად აღებისა ერევნისა მიულო აღექსანდრეს
კაჰი“²⁸, უწყალობა იგი ერთ-ერთ გამაჰმადიანებულ ქართველ თავადს ვახვა-
ხიშვილს და სულთნის პატივში აიყვანა. ამით ჩაეყარა საფუძველი ელისუს
სასულთნოს, რაც აღმოსავლეთ საქართველოსთან და საერთოდ კახეთისათვის
დიდ პოლიტიკურ მარცხს მოასწავებდა. ეს ამცირებდა კახეთის თავდაცვის-
უნარიანობას და ლეკებს გზა ეხსნებოდათ კახეთში ჩამოსასახლებლად.

1607 წ. ოსმალეთის ხონთქარმა ოსმან II წახურელ ალი-სულთანს ჯილ-
დოდ უწყალობა კახური სოფლები: კახი, მეშაბაში, ზერნა, ლექეთი, ყუმი,
ალაგოზი²⁹.

მე-17 ს. შუა წლებში კახეთის აღმოსავლეთი საზღვარი ყანი-ყობაა, მაგ-
რამ კახეთის სამეფო თავის კულტურულ-რელიგიურ გავლენას გაცილებით
აღმოსავლეთით ავრცელებდა. რუს ელჩებს 1640 წლის ქვეშ დაუცავთ შემ-
დეგი ცნობა: „28 апреля поехали государства послы из Грузии из
загеми з базару на своих лошадях... И ехали послы того дни... у и стали
на речке; та де речка грузинской земле рубеж. И оттоле шли лязгши-
шамн два дни. На третий день паехали церковь пустую в шахове земле
архиепископа грузинского Аливердея, а архиепископ был тут в де-
ревне“³⁰.

ამ საინტერესო ცნობაში აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ კახეთის იმ-
დროინდელ სასაზღვრო მდინარიდან (რომელიც, ალბათ, ელჩთა აღწერილო-
ბათა სხვა ადგილების მიხედვით ყანი-ყობაა) აღმოსავლეთით, სამი დღის სა-
ვალზე, ხანის მიწებში არის ალავერდელ ეპისკოპოსზე დაქვემდებარებული
ეკლესია და მიუხედავად გართულებული პოლიტიკური ურთიერთობისა, ალა-
ვერდელი მისულა, ალბათ, თავისი მრევლის მოსაკითხავად.

XVII ს-ის დასაწყისში შაჰ-აბასის ლაშქრობების შედეგად კახეთი აოხრ-
და და ამოწყდა. გაღმა-მხარი გაუკაცრიელდა. დაღესტნელები იწყებენ ქარ-
თულ ნასოფლარებში ჩამოსახლებას.

XVII ს. 70-იან წლებამდე კახეთის მეფეები ახერხებდნენ რომ ეს დაღესტნე-
ლი მოახალშენეები მორჩილებაში ჰყოლოდათ, მაგრამ მდგომარეობა არსებითად

24 ვახუშტი, საქართველოს ცხოვრება, 164.

25 იქვე, 165.

26 Белокуров, Сношения России с Кавказом, I, 1889, 59.

27 . დუმბაძე, აღმოსავლეთ კახეთის (საინგილოს) ისტორიიდან, თბ., 1953, ვ.
Акты, т. II доп. II, док № 1, 1085; მ

28 ვახუშტი, საქართველოს ცხოვრება, 169.

29 თ. პაპუაშვილი, დასახ. ნაშრ., 55-56.

30 Материалы по истории грузино-русских взаимоотношений, 414.

იკვლება, როცა კახეთში (1677—1703 წწ.) მმართველებად ყიზილბაში ხანები სხდებიან და დაღესტნელები მრავლად სახლდებიან კაკ-ენისელის ქართულ სოფლებში. იწყება ქართველ გლეხთა „გალეკება“.

როცა 1703 წ. შაჰმა კახეთი ისევ შემკვიდრე ქართველ მეფეს ჩააბარა (ერეკლე I და მისი ძე დავითი), კაკ-ენისელში მდგომარეობა არსებითად შეცვლილი იყო. მთის ძირობის „ლეკურ“-მამამდიანური მოსახლეობა ქართველი მეფის მორჩილებას არ აპირებდა³¹.

1727 წ. ოსმალეთის სულთანმა საგანგებო ფირმანით საშვილიშვილოდ დაუმტკიცა ქარელ ლეკებს მათ მიერ მიწათაცემი ქვეყანა იმ სამსახურისათვის, რომელიც ქარელებმა მართლმორწმუნეთა ფადიმაჰს ისლამის გავრცელების საქმეში აჩვენეს.

ოსმალეთმა ქარელებს გავაზის წყალსა და ყაფუ-ჩაის შორის გაღმა მხარი დაუმტკიცა. დაპყრობილი ქართული სოფლები ქარელებმა მძიმედ დაბეგრეს. ამავე დროს მათ თანდათანობით აიძულეს ქართველი მოსახლეობა მამადიანობა მიეღოთ. აი, ამ დამორჩილებულ-დაბეგრილ ქართველ გლეხს ეწოდა — ინგილო, განსხვავებით ტერმინ „ლეკისაგან“, რომელშიაც უპირატესად მებატონე ან თავისუფალი იგულისხმებოდა დამოუკიდებლად იმისაგან, თუ ვინ იყო ის წარმოშობით: ავარული, წახურელი თუ ქართველი („გალეკებული“). ასე რომ „ლეკი“ და „ინგილო“ უფრო სოციალური შინაარსის ცნებებია, ვიდრე ეთნიკური³². — ჩერს ნ. ბერძენიშვილი.

ვახუშტი ბატონიშვილის მიერ „აღწერის“ შედგენის დროისათვის (მე-18 ს. 20-იანი წლები) კაკ-ენისელი კახეთის სამეფოს ისეთივე პროვინციებად გაიზარდა, როგორც შიგნით და გარე კახეთი: ქიზიყი და გაღმა-მხარია. მხოლოდ ვახუშტი აღნიშნავს, რომ „აწინდელთა უამთა დაეშენენ ქარელნი, გარნა მოსრნა იგონცა შანადირ, და აწ ოქერ არს“³³. ასე რომ ვახუშტის დროისათვის მთელი ქარ-ბელაქანი პოლიტიკურად არ უნდა წარმოვიდგინოთ საბოლოოდ კახეთის სამეფოსაგან ჩამოცილებულად.

ელისენის სამოურაო ქარ-ბელაქნის ნაწილს შეიცავდა. ვახუშტის დროს ელისენი აღმოსავლეთის მხრიდან შემცირებულია. ვახუშტი წერს: „ამას ზებით, ბოეთანს, ერთვის ალაზანს ბელაქნის წყალი. ამ წყალსა და გიშის-წყალს შორისი, ალაზნამდე და კაკასიამდე, არს ელისენი, არამედ აწ ქურმუხს აქეთი“³⁴, ე. ი. ელისენი ადრე გიშის წყლამდე ვრცელდებოდა, ჩანს ვახუშტის დროს ქურმუხამდე დაპყრობილი აქეთ ლეკებს და ელისენი (რომლის მოურავი — „ელისენთ მოურავი“ ხშირად იხსენიება XVIII ს. ქართულ წყაროებში) ქურმუხამდე შემცირებული კვლავ შედის კახეთის ფარგლებში. ვახუშტის „აწ ქურმუხს აქათი“ სწორედ ამას უნდა გულისხმობდეს. ვახუშტის რუკაზე კახეთის აღმოსავლეთი საზღვარი გასდევს ქურმუხის დასავლეთით მდებარე წყალგამყოფ ქედს. დაახლოებით ამავე ადგილს გულისხმობს ვახუშტი თავისი თანამედროვე კახეთის საზღვრად: „და არს სრულიად აწინდელის კახეთის საზ-

³¹ ნ. ბერძენიშვილი, აღმოსავლეთ კახეთის წარსულიდან, მიმოხილველი, III, :953, 81.

³² ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ. 81.

³³ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბ., 1941, 97.

³⁴ იქვე, 96.

ღვარი: სამხრით დიდის ალაზნისა და პატარას ალაზნის შესართავი და მუნიციპალიტეტის ხაზი კავკასამდენ გავლილი, და კვალად ხაზი მტკვრამდე მისული“³⁵.

მართალია მე-18 საუკუნის დასაწყისიდან კავკასიის ირენს კახეთის სამეფოსაგან სრული დამოუკიდებლობის მოპოვების ტენდენციას, მაგრამ კახეთისა და შემდეგ გაერთიანებული ქართლ-კახეთის მეფეები ამ მხარეს თავისად თვლიდნენ და ხელს არ იღებდნენ მის საბოლოო შემოერთებაზე. მეტიც, კახეთის მეფეებს კავკასიის რეალურად ჰქონდათ პოლიტიკური და ეკონომიური უფლებები. ამ მხრივ საინტერესოა ენისელთ (ელისეთ) მოურავის საკითხი.

მე-15 ს. მიწურულიდან ელისეთ მოურავი კახეთის მეფის ისეთივე მოხელეა, როგორც თიანეთის, ქიაურის, ქიზიყის და სხვა მოურავნი. თავი რომ გავანებოთ მე-17 ს-ის საბუთებს, თვით მე-18 საუკუნის ნარჩატიულ წყაროებში და დოკუმენტებში ენისელთ (ელისეთ) მოურავი კახეთის მეფის მოხელედ იხსენიება ან ივარაუდება³⁶.

პაპუნა ორბელიანი 1747 წ. ერთი ბრძოლის აღწერისას აღნიშნავს, რომ ერეკლეს მხრივ საზავო მოლაპარაკებაში მონაწილეობდნენ კანის სახლთუხუცესი და ელისეთ მოურავი: „...მოითხოვა აბდულა-ბეგმა ბატონის-შვილმა დიდრონი კაცნი. შევიდა სახლთუხუცესი კახისა გრიგოლ თუშთ მოურავი ჯიმშერი და ელისეთ მოურავი დავით, ალაპარაკეს და ეს პირი დადევს“³⁷.

თვით მე-18 საუკუნის მიწურულშიც კი ერეკლე II აქვს გარკვეული უფლებები ენისელში. 1797 წლით დათარიღებული ერთი საბუთის მიხედვით ჩანს, რომ ერეკლე ასისტობას აძლევს ენისელის ასისტავის შვილს მამატ ალის: „როგორც ძველთაგან თქვენს ოჯახს ქონდა იმ წესით და იმ გარიგებითა, რაც პატივი ქისიყის ასისტავს ქონდა იმ პატივითა და რაც ენისელის სოფლებში საჩალთევე, საფეტუე ქეშქელები გქონდათ იმითი. ყიმერში ქეშქელი ერთი, ალიაბადში ქეშქელი ერთი, ურხვიანში ქეშქელი ერთი, პატარა ლაიჯში ქეშქელი ერთი“³⁸.

შეიძლება გაჩნდეს კითხვა, რომ საბუთებში „ენისელთ მოურავი“ ყოველთვის აღმოსავლეთით (ქურმუხთან) მდებარე ენისელისა (ელისენი) კი არა არამედ გრემთან ახლოს მდებარე სოფ. ენისელის მოურავი იგულისხმებოდეს. ასეთი დაშვება ნაკლებ სავარაუდოა. ვახუშტი ბატონიშვილი როდესაც ჩამოთვლის მე-15 ს. სამოურავოებს, ელისენთან ერთად ახსენებს გრემის სამოურავოს. ცნობილია, რომ ეს სამოურავოები საკმაოდ დიდ ტერიტორიებს მოიცავდა, ამიტომ წარმოუდგენელია მეზობელ სოფლებში ცალ-ცალკე სამოურავო ყოფილიყო. გრემის მეზობლად ენისელის სახელწოდების მქონე სოფელი მე-18 საუკუნის 70-იან წლებამდე არ ჩანს. ვახუშტი ბატონიშვილი გლმა-მხარის სოფლებს შემდეგი თანმიმდევრობით ჩამოთვლის: საბუე, გრემი, გვერდისძირი, ალმატი³⁹.

³⁵ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბ., 1941, 87.

³⁶ იხ. საქართველოს ცენტრალური არქივის 1448 ფონდის საბუთები: 571, 2305, 1722, 1552, 576, 2308; აგრეთვე პაპუნა ორბელიანის ისტორია.

³⁷ ქართლის ცხოვრება, II, 1854, სანკტ-პეტერბურლი, 403.

³⁸ სპ. ცენტრ. არქივი, ფ. 1448, საბ. 57.

³⁹ ვახუშტი, აღწერა..., 208.

1767 წ. საბუთით ჩანს, რომ ერეკლე II ენისელთ მოურავს დავითს და მის ძმებს უწყალობებს სვიმონიშვილის მამულს გვერდისძირსა და გურჯაანში⁴⁰. 1796 წ. წყალობის წიგნით იულონ ბატონიშვილი შიო სიღამონაძეს სხვასთან ერთად აძლევს გრემის ბოლოს 6 დღის მიწას, რომელსაც „თავს ენისელთ მოურავის ზვარი უძევს... დასავლეთისაკენ საგრემო შარა...“⁴¹.

ჩანს. ენისელთ მოურავის ზვარს ენისელი ეწოდა. შესაძლოა, ეს იგივე გვერდისძირის მამული იყოს. ეახუშტი ბატონიშვილის სოფლების სიაში გრემის გვერდით გვერდისძირია დასახელებული, ენისელი კი არ იხსენიება. გიულდენშტედტი გრემის გვერდით ენისელს ასახელებს. 1801—1802 წწ. აღწერაში გრემის მეზობლად იხსენიება ენისელი და აღდგომის ეკლესია, 1804 წ. აღწერაში გრემის გვერდითაა ენისელი (ორივე აღწერაში გვერდისძირი აღარ ჩანს)⁴².

მე-18 ს. 60-იანი წლების კახეთის სამეფოსა და ქართლ-კახეთის სამეფოს ჩრდილოეთი და აღმოსავლეთი საზღვრების შესახებ საინტერესო ცნობებს შეიცავს „საქართველოს მეზობელ მხარეთა აღწერა“, რომელსაც ზოგი მკვლევარი თვლის 1757 წ. ხოლო ლ. მელუქსეთ-ბეგი 1766—69 წწ. შედგენილად. აქ ალის სასულთნოს შესახებ ნათქვამია: „ალის სულტანი, რომელიც ძველად კახეთის მეფის ერთი მთავარი არის და კახის სულტნად სახელდებული, და დროთა შაჰბაზ პირველისათა გამაჰმადიანებული და გამდგარი კახეთის სამეფოსაგან, და ესეცა აღმოსავლეთით ძეს კახეთზე“.

ქარის, ჭინიხისა, თალისა და ბელაქნის შეაახებ რამდენადმე განსხვავებული ცნობაა: „თალის ხეობა, ჭინის ხეობა და ბელაქნის ხეობა, ესენი უბატონონი არიან და ამათი ხალხი ვაკის რაიათი თარაქამაა, რომელშიაც იპოვებიან მცირედნი ქრისტიანები და ძველად ეს ადგილები სულ კახეთის სამეფოს ნაწილები არიან და ამ მახლობელს ყამებში მრავალჯერ უმსახურიათ კახეთის მეპატრონეთათვის, და ეს ადგილები მოხრებულია შაჰ-აბაზ პირველთანა დროთა... ესენი სულ კახეთის მიწაში სახლობენ და ქიზიყის ასე ახლოს მეზობელნი არიან, რომ, სოფლით სოფლამდე ზოგი ოცდათი ვერსი არის...“⁴³.

გიულდენშტედტის მოგზაურობის დროისათვის (1770-იანი წლები) კახეთის აღმოსავლეთი საზღვარი გავაზ-ქიკანია. „ალაზნის ნაპირიდან მივედიოლით 1/2 საათი აღმოსავლეთით, ჩრდილო-აღმოსავლეთით და მივედიო სოფელ გავაზამდე, აქედან ჩრდილო-აღმოსავლეთით სულ ახლოსაა სოფელი კიკანია. ესენი არიან კახეთის უკიდურესი აღმოსავლეთი სასაზღვრო ადგილები ამ ველზე, რომელიც მდებარეობს ალაზნის ჩრდილოეთ მხარეზე. ამბობენ, რომ წინათ ქართველები სახლობდნენ აგრეთვე კიდევ უფრო შორს, აღმოსავლეთით, ახლა კი ლეკეთ ქარის სოფელ ბელაქანამდე, რომელიც მდებარეობს გავაზიდან 30 ვერსზე, აღარ გვხვდებიან (ქართველები)“⁴⁴ — წერს გიულდენშტედტი.

40 საქ. ცენტრ. არქ., ფ. 1448, საბ. 576.

41 იქვე, საბ. 1552.

42 გ. ბ. კ. ო. რ. ი. ძე, კახეთის აღწერა 1801 — 1802 წლისა, საქართველოს არქივი, II, ტფილისი, 1927, 154—185, ცხრილი 5.

43 ლ. მ. ე. ლ. ი. კ. ს. ე. თ. ბ. ე. გ. ო., საქართველოს მეზობელ მხარეთა აღწერა მე-XVIII ს. მეორე ნახევრისა, ტფ., 1936, 24 — 25.

44 გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, I, თბ., 29.

სხვა ადგილას კი გიულდენშტედტის სოფლები—ბელაქანი, კატეხი, ქარი, თალა კახეთში შემავალ სოფლებად ეგულება⁴⁵. აქ შეიძლება თავი იჩინა ქართველ მეფეთა სამართლიანი პრეტენზიის გამოძახილმა, რომელთაც ეს მხარე სპარსეთის იმპერიის განუყოფელ ნაწილად მიაჩნდათ და იბრძოდნენ მის „აღდგომა-გამოწმებისათვის“.

გიულდენშტედტი ქარს ასე აგვიწერს: „მხარე ქარი ანუ ჭარი მდებარეობს დაბლობზე კავკასიის სამხრეთ შტოსა და მთისწინეთს შორის, ალაზნის პარცხენა მხარესა და სამურს შუა, ის არის სამხრეთ-აღმოსავლეთი ნაწილი ლეკეთისა და ესაზღვრება კახეთს. მისი სოფლებია: 1. საბელაქნო, 2. მაწახი, 3. ქარი, 4. თალა, 5. კანკურაუ, 6. მიშილიშა, 7. ალიაბათი, 8. ჭინიხი, 9. გულუჯი, 10. კახი, 11. ელისუ, 12. წახური, 13. ვერხიანი, 14. იენგინეხი, 15. კატეხი, 16. ჭინიხი, 17. გულუჯი. ქარმა შემდეგი სოფლები მოსტაცა კახეთს—ალიაბათი, კახი, ვარხიანი და ინგინეხი, ისინი ეკუთვნიან უკვე დასახლებულ ქარელ პატარა მთავრებს. მათი მოსახლეობა ჯერაც ქართველებს ეკუთვნიან და წახური ეკუთვნის მთავრის შვილს მუჰამედ ბეგს ილისუში... კიდევ ერთ პატარა მთავარს, სახელდობრ, ჰაჯი ჩალაგს ეკუთვნის რამდენიმე სოფელი ზემოთ დასახლებულთა გარდა... ეს მხარე თებელთან ერთად დრე ემორჩილებოდა კახეთის მეფეს და იყო ქრისტიანული, ახლა ის დამოუკიდებელია, არ აქვს რელიგია“⁴⁶.

ამ აღწერის მიხედვით უკიდურესი დასავლეთი სოფელი ქარელთა არის ბელაქანი, მამასადაღე გიულდენშტედტის დროს კახეთის პოლიტიკური საზღვარი აღმოსავლეთით ვრცელდება ბელაქანამდე. ჩვენს ისტორიოგრაფიაში კახეთისა და მსგავს ჩამოცილებული ქარ-ბელაქნის საზღვრად მაქის წყალი ითვლება.

იოანე ბატონიშვილს (1799 წ. აღწერა) კახეთის სოფლების სიაში შეტანილია ქვეს ქარ-ბელაქანი სოფ. ბაზრამდე და ფადრამდე⁴⁷.

დასავლეთი საზღვარი. კახეთის სამეფოს დასავლეთი საზღვარი, საუკუნეთა მანძილზე სხვადასხვა პოლიტიკური ვითარების შესაბამისად, ცვლილებებს განიცდიდა. XVII ს-მდე არაგვის ერისთავი კახეთის მეფის ყმა იყო, მაგრამ შემდეგ იგი ქართლის მეფის ქვეშევრდომად იქცევა. XVI—XVII სს. განმავლობაში არაგვის ერისთავები სცვლიდნენ თავიანთ სამფლობელოს ფარგლებს და კახეთის დასავლეთი საზღვარი ცვლილებას განიცდიდა. მაგრამ შეიძლება ითქვას: რომ საზღვარი ქართლსა და კახეთს შორის ტრადიციულად ძირითადად არაგვი იყო.

XV ს. დასასრულისა და XVI ს. დასაწყისისათვის ბერი ეგნატაშვილის მიხედვით კახეთის ბატონს ეპყრა „ზემოთ ფშავი და თიანეთი, სადაც შეერთეს ფშავისწყალი არაგუნი; მიერთებან ვიდრე არაგუს გაღმართი ქვემო-რამდის“⁴⁸. ხოლო ძესა კონსტანტინესასა მეფესა დავითს, ე. ი. ქართლის მეფეს ეპყრა: არაგუს აქათი, და ფშავისწყალს-აქათი, გულდამყარი და ქვეხილას-აქათი, და კასრის ქვეს-აქათი“...⁴⁹.

⁴⁵ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, 261.

⁴⁶ იქვე, II, თბ., 1964, 89—91

⁴⁷ ქართულ ხელნაერთთა ინსტიტუტის S ფონდის ხელნაწ. № 3729.

⁴⁸ ქართლის ცხოვრება, II, 1959, 348.

⁴⁹ იქვე, 349.

ახალი „ქართლის ცხოვრების“ მეორე ტექსტში კვითხულობთ: „ქორონიკონსა რღგ: (1445) მეფემან ალექსანდრე დასუა კახეთს უბრწემესი ძმა დიმიტრისი, გიორგი, და მისცა ზემო-კერძონი მთის ალაგნი. მუნითგან არაგუს გამოღმართ ქვე-ძმარამდის“⁵⁰...

მაშასადამე. ამ დროს საზღვარი ვასდევს მდინარე არაგვს და ზემოთ ფშავის არაგვს, უფრო ზუსტად, გულამაყრისა და ფშავის არაგვის წყალგამყოფს.

მე-15 საუკუნის 70-იან წლებში ვახუშტის მიხედვით ქართლისა და კახეთის მეფეები მარტყოფის, საგურამო-ხერკისათვის იბრძვიან: „...არამედ კურთხევასა კოსტანტინესსა წარვიდნენ რომელიმე ეპისკოპოსნი და წარჩინებულნი ჰერ-კაბთანი, და არცა უტევებდა კოსტანტინე მეფე პურობად დავითს მარტყოფს, საგურამოს და ხერკსა და ვერ ბრძო დავით კოსტანტინეს, ვინადგან ეშინოდა ერისთავთა თვისთაგან“⁵¹...

უკვე შემდგომი მეფე გიორგი (სხვა ცნობებით ლევანი) სპობს საერისთაოებს და აწესებს სამოურაოებს. მათ შორის მოხსენებულია მარტყოფის მოურავი⁵², რაც იმას ნიშნავს რომ მარტყოფი ამ დროს უკვე კახეთის ხელშია.

იმავე გიორგის დროს, „მოსლვასა უზუნ ასან-ყაენისასა, რას მოსრნეს ხერკი, საგურამო, მარტყოფი და თიანეთი, ამან გიორგი უძღვნა ყუენსა ძღვენი დიდი და ტყენი ქალ-ყმანი და აღუთქვა მორჩილება და დაადგრა მშვიდობით“⁵³. ამ კონტექსტიდან ჩანს, რომ XVI ს. დასაწყისისათვის ხერკი, საგურამო, მარტყოფი, თიანეთი კახეთის მეფის სამფლობელოებია, რომლის დალაშქვრის შემდეგ მეფე გიორგი აღუთქვამს უზუნ ასან ყაენს მორჩილებას.

1513 წ. კახეთის მეფე ავგიორგის კლავენ ძალისში. ქართლის მეფე დავითი კახეთს იპყრობს 7 წლით⁵⁴. 1520 წ. „დაჟდა ლევან კახთა მეფე და დაიპყრა საზღვარი კახეთისა“⁵⁵.

ლევანი მუხრანს მოდის ქართლის მეფე დავითთან საბრძოლველად. გურიელის შუამავლობით მოწინააღმდეგენი შეთანხმდნენ: „და ჰყვეს ზავი განჩინებითა საზღურისათა“⁵⁶. აწესებენ საზღვარს, მაგრამ ვახუშტი მასზე კონკრეტულად არ უთითებს.

1574 წ. გარდაცვლილ ლევან მეფის ნაცვლად მეფედება მისი ძე ალექსანდრე. ალექსანდრე მეფე ეხმარებოდა ლალა-ფაშას შაჰისა და შირვანის ლაშქრობაში. „მერე უკუმოიქცა (ლალა-ფაშა —ავტ.), შემოვლო მტკვრის პირი და მიჰყვა ალექსანდრე არაგვამდე. მერმე გამოუტევა ალექსანდრე და მოვიდა კახეთს მშვიდობით“⁵⁷.

აქედან ჩანს, რომ ალექსანდრეს სამეფოს დასავლეთ საზღვარი არაგვია. მე-17 ს. I მეოთხედისათვისაც ქართლ-კახეთის გამყოფი არაგვია. შაჰ-აბაზი არბევს კახეთს. თეიმურაზი გარდაიხვეწება იმერეთს. შაჰი კახეთის გამგებლად

50 ქართლის ცხოვრება, II, 476.

51 ვახუშტი, საქართველოს ცხოვრება, 157.

52 იქვე, 158.

53 იქვე.

54 იქვე, 160.

55 იქვე, 161.

56 იქვე.

57 ვახუშტი, საქ. ცხოვრება, ქართლის ცხოვრება, II, ჩუბინაშვილის გამ. 110.

ნიშნავს ნოდარ ჯორჯაძესა და დავით ასლანიშვილს, ისინი სამი თვის შემდეგ თეიმურაზს კახეთში იწვევენ. „წარმოსრულს იმერეთიდან თეიმურაზს მოპყუ-
ნენ თვით გიორგი მეფე, ლევან დადიანი და მამია გურიელი არაგვამდე უვ-
ნებლობისათვის ქართველთა და მუნ მოეგებნენ ყოველნი კახნი სრულიად.
ხოლო იმერთა მეფე და მთავარნი უკუნიქცნენ თავისადაც და თეიმურაზ და-
იპყრა კვალად კახეთი“⁵⁸.

1648 წ. ახლო ხანებში „როსტომ დაიპყრა კახეთი და მისცა ზაალ ერის-
თავსა ერწო-თიანეთი და ხერკი, არამედ კახნი უმეტეს იყუწნენ თვისად და
ზაალისათანა. ხოლო თეიმურაზ შემდგომად გლოვისა იწვია ლევან დადიან-
მან“⁵⁹.

1657 წლისათვის ზაალს კვლავ უკირავს კახეთის მიწები: „ხოლო კა-
ხეთს შემდგომად სიბერისათვის როსტომისა დასვეს სალიმ-ხან ქს ჩქნზ, ქრ-
ტმე. არამედ ზაალსავე, ეპყრნა ზემო თქმულნი ქვეყანანი (ე. ი. ერწო-თიანე-
თი და ხერკი—ავტ.) და კითხვითა მისითა მართვიდა სალიმ-ხან კახეთსა. ამან
სალიმ-ხან მოიყვანა ელნი და დასხნა შიგნით და გარეთ კახეთს“⁶⁰.

1659 წლისათვის კახნი „თუმცა ეპყრა მურთაზალი ხანს, გარნა უფრო
მორჩილებდენ მეფესა ვახტანგს და იყუწნენ წინაშე მისსა“⁶¹.

1688 წლისათვის კახეთს განაგებს აბაზ ყული ხანი. „გარნა ეპყრა ერწო-
თიანეთი არაგვის ერისთავსავე. ამისა შემდგომად მოვიდა ერეკლე მეფედ ქარ-
თლისად და ამას ნებითა ზანისათა მიეგებნენ რომელნიმე კახნი ყაზახსა შინა.
ვინათგან მიეცა ყეენსა თუშნი და ქისიყელნი ტალად. ერეკლესათვს და კა-
ხეთი სრულიად ეპყრა აბაზ-ყული-ხანს...“

ამისა შემდგომად ეზრანა ერეკლე მეფე ბრძანებითა ყეენისათა აბაზ-ყუ-
ლი ხანს და მოვიდა ერეკლეა ყარაღაჯს და დაასვენეს წართმა ერწო-თიანე-
თისა და ამა პირსა ზედა ერეკლე მეფე წარვიდა კვალად ტფილისს. ხოლო
აბაზ-ყული-ხან წარავლინა კახნი და დაიპყრეს ერწო-თიანეთი და იქმნა რა
იგი აღვსწერეთ“⁶².

აქედან ჩანს, რომ 1688 წლამდე ერწო-თიანეთი ეპყრა არაგვის ერისთავს.
ხოლო ამის შემდეგ კვლავ კახეთის სამეფოსთანაა შემოერთებული.

1703 წ. კახეთს აძლევენ ერეკლეს ძეს დავით იმამ-ყული-ხანს. დავითმა
„დაამშვიდა ქარი და აღუთქვეს მოცემა ხარკთა. ... ხოლო ამას აზრახეს, რათა
მოვლოს საზღვარი თვისი და მიიღოს მოხნულნი კახეთისანი. სთნდა ესე კახ-
თაგან და მოვლო ერწო-თიანეთი და მივიდა ჭვარს, მუნიდამ განვიდა და იხი-
ლა მცხეთა. ხოლო მცხეთას მოვიდა ვახტანგ განმგებელი ქართლისა და დარ-
ბაზობდენ ურთიერთს. ზავ-ჰყვეს ამათ სიყვარულსა ზედა, მერმე წარმოვიდა
ჭვარიდამ და მოვიდა მარტყოფა მუნიდამ ყარაღაჯს“⁶³.

მატიანის ამ აღგილას ჭვარი, ერწო-თიანეთი და მარტყოფი კახეთში იგუ-
ლისხმება.

⁵⁸ ვახუშტი, დასახ. ნაშრ. 117.

⁵⁹ იქვე, 123.

⁶⁰ იქვე, 124.

⁶¹ იქვე, 125.

⁶² იქვე, 129.

⁶³ იქვე, 137.

მე-18 ს. I მეოთხედის ვითარების წარმოდგენა შეიძლება ვახუშტის გეოგრაფიის მიხედვით. ვახუშტი პირდაპირ არ საუბრობს ქართლისა და კახეთის სამეფოთა საზღვარზე, მაგრამ თუ დავაკვირდებით ამ სამეფოთა მოსაზღვრე ცალკეულ ერთეულთა ვახუშტისეულ საზღვრებს, შეიძლება საერთო საზღვრის დადგენა. იგი ზოგადად კვლავ არაგვის გასდევს.

ქართლის მეოთხე სასპასპეტოს საზღვრებს ვახუშტი ასე განსაზღვრავს: „ქვე-ძმარი მტკვარს მიადგების და მტკვრის კიდე მცხეთამდე“⁶⁴. ხოლო მესამე სასპასპეტოსათვის იძლევა შემდეგ საზღვრებს: „...მუხრანი, ორი არაგვი, ქსნის-ქევი და მამული მისი მესამე სასპასპეტოსი არს. გარნა საზღვარი მუხრანისა არს ძეგვის-წყლიდამ დიდშია იწრომდე. არამედ აწ აღმოსავლით მზღვრის არაგვი...“⁶⁵.

ვახუშტის ორ არაგვში უნდა იგულისხმებოდეს მთიულეთისა და გუდამაყრის არაგვები. იგი ხერკს ანუ საგურამოს მიაკუთვნებს კახეთის სამეფოს, ხოლო მის დასავლეთ საზღვრად არაგვის სდებს⁶⁶. ასევე არაგვის მარცხენა სანაპიროზე განლაგებული სოფლები მას კახეთში შეაქვს.

შეიძლება გვეფიქრა რომ ვახუშტი აღწერს საერთოდ ისტორიულ-გეოგრაფიულ პროვინციებს და არა მის თანამედროვე ვითარებას. მაგრამ ვახუშტი უპირველესად თავის თანამედროვე სურათს ააჩვენებს. განსაკუთრებით ეს ჩანს ნაშრომზე დართულ სოფელთა სიებში. ვახუშტი ბატონიშვილი, რომ თავისი დროის ხერკ-საგურამოს მიაკუთვნებს კახეთის სამეფოს, ჩანს რუსთაველის სასპასპეტოს აღწერიდან: „მუნებურს (რუსთაველი—ავტ.) ეპისკოპოზი მოცალეს აქა (მარტყოფს—ავტ.) და ზის აწამდე, და არა შეუცვალეს სახელი, არამედ იგივეს რუსთაველს უწოდებენ. მწყემსი არის მარტყოფ-საგურამო-ხერკისა. არამედ აწ აქუსცა დროშა სასპასპეტო, და არიან ამის სასპასპეტოსანი გარეთ კახეთი ქისიყამდე და მარტყოფ საგურამო, და არს მემარცხენე ბრძოლასა“⁶⁷.

ასევე XVIII ს. პირველი მეოთხედის კახეთის ხალხის აღწერის დავთარში, რომელიც არაა სრული, შეტანილია არაგვის მარცხენა ნაპირზე განლაგებული სოფლები — ბოდავი, ნოდოკრა, ახატანი, ძაგნაკორა, წირდალი⁶⁸.

1781 წ. შედგენილ არაგვის ხეობის და არაგვის საერისთავოს ბარის სოფლების აღწერის დავთარებში არაგვის მარცხენა მხარეს განლაგებული სოფლები არაა მოხსენიებული.

1743—1744 წწ. კახეთის მეფე თეიმურაზი ადგილობრივ მომხრეთა დახმარებით იპყრობს ჯერ არაგვის, ხოლო შემდეგ ქსნის ხეობასა და საერისთავოს. ასე, რომ როდესაც ნადირ-შაჰი თეიმურაზს უმტკიცებს ქართლის მეფობას, მას (თეიმურაზს) ქართლის მნიშვნელოვანი ნაწილი უკვე დაპყრობილი ჰქონდა.

1762 წ. ქართლისა და კახეთის სამეფოები ქართლ-კახეთის სამეფოდ ერთიანდებო. თითქოს აქ უკვე იშლება ქართლ-კახეთის საზღვარი, მაგრამ 70-იანი წლებისათვის, როდესაც ვიულენშტედტი მოგზაურობს საქართველო-

64 ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა, 51.

65 ი ქ ვ ე, 60.

66 ი ქ ვ ე, 94.

67 ი ქ ვ ე, 95.

68 ი. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები, I, 274—275.

წი. ძველი ვითარება რამდენადმე შემორჩენილა. გიულდენშტედტი ლაპარაკობს რა კახეთის საზღვრებზე, აღნიშნავს რომ მის დასავლეთით შინა (შიდა) ქართლია. იგი არ მიუთითებს სასაზღვრო ხაზზე, მაგრამ რადგანაც შიდა ქართლი არასდროს არაგვის აღმოსავლეთით არ ვრცელდებოდა, უნდა ვიფიქროთ, რომ მის მიერ შედგენულ რუკაზე ქართლისა და კახეთის საზღვრის გატარება არაგვისა და იორის წყალგამყოფზე — ე. წ. კახეთის მთაზე უზუსტობის ბრალია, თუმცა გიულდენშტედტის სასაზღვრო ხაზი კვშმარტებასაც, რომ კახედეს, არც ეს იქნებოდა მოულოდნელი, რადგან ერთ სამეფოდ გაერთიანებული ქართლისა და კახეთის სამეფოთა ურთიერთ მოსაზღვრე სოფლები უცხოელ მოგზაურს შეეძლო ან კახეთის, ან ქართლის პროვინციისათვის მიეკუთვნებინა.

საინტერესოა 1799 წ. იოანე ბატონიშვილის მიერ შედგენილი სოფლები სია, სადაც ქართლისა და კახეთის მოსაზღვრე მხარის შესახებ შემდეგია აღნიშნული: „კახეთს რაცა სოფლები მიეწერება ჩრდილოეთის კერძო, რომელიც მდებარეობს გრდანისა და საგურამოს ხეობისა არიან შემდგომნი ესე: გრდანი, ავქალა, ტევანი, ღუმეგრდანი, მანკოდა, ღელეუბანი, ტუტალა, ჭაპვი, ფოხო. ჭვარი, წიწამური საგურამოს ციხე, წიწამური, ანხოტი, ღური, ძველ ღური, მარავი. გორის უბანი, ბაღნიანთ კარი, მაწკარფერი, ავაზი, თეზი, ჩრდილო. ზუარეთი, ედიშელიძე, ლაფი, ახატანი, შაქიხინი, ზავარა, იბისი, არჯაველა. ჭოღაური, ბიწმენი. თიანეთის ხეობა-თიანეთი, ჩარგალა, ბაჩალი, იორი, კოპატი, ბლიანი, ნაცელიანი, კავთელა, ლაფანი, ნოგორნა, ძაგნაკორა, ვერხუნა. ტუტალა, ბორიანი, კახიანი, ბოტა, ბულაჩაური ანუ ბედჩაური, წირდალი. საცხოტი (ალბათ საცხაოტო — ავტ.), ზარიძე, ჩინთი, ბოდავი, ენენანი, ხარქაში, ჭაშიში, თვალივი, ტუშური და სხვ“⁶⁹.

აქედან ჩანს, რომ იოანე ბატონიშვილი არაგვის მარცხენა ნაპირზე განლაგებულ ყველა სოფელს კახეთისად მიიჩნევს.

სამხრეთის საზღვარი. XV ს. მიწურულისა და XVI ს. დასაწყისისათვის კახეთის სამეფოს სამხრეთი საზღვრის შესახებ ცნობას გვაწვდის ბერი ეგნატაშვილი და ახალი ქართლის ცხოვრების მეორე ტექსტის ავტორი.

ბერი ეგნატაშვილი წერს: „...მიერითგან ვიდრე არაგუს გაღმართი ქვემოთაღმდის; ქვე-ძმორიადმე გაყოლილი ლილოს სერამდის, რაოდენი სერისა წყალი გასდის და გაერთვის მარტყოფის წყალსა; გაყოლით ამართულამდე, გაყოლით ვიდრე აჭი-სუმდე, აჭი-სუს ვიდრე მტკურის შესართავამდე, მას ქუეშოთი მტკურს გაღმართი ვიდრე შაქისის საზღვრამდე“⁷⁰.

ხოლო ქართლის მეფის დავითის სამფლობელოების აღწერისას, ბერი ეგნატაშვილი იგივე საზღვრის შესახებ შემდეგს მოგვითხრობს: „მეფესა დავითს ეყურა: აჭი-სუს ზევით უდაბნონი, და სამგორ-ქუეშოთი, ლილო და ლილოს ქუეშოთი და ქვე-ძმორას ქუეშოთი და არაგუს აქათი...“⁷¹.

დაახლოებით ასეთივე ცნობას გვაწვდის ახალი ქართლის ცხოვრების მეორე ტექსტის ავტორი: კახეთის მეფეს ეკუთვნის „მუნიდგან არაგუს გამოღმით ქვე-ძმორამდის, კუალად ქვე-ძმარიდამ გაყოლილი ლილოს სერამდის, რაოდენი ლილოს სერსა წყალი გასდის და შეერთვის, მარტყოფის წყალსა გაყოლით

⁶⁹ ქართულ ხელნაწერთა ინსტიტუტის S ფონდის ხელნაწ. № 3729.

⁷⁰ ქართლის ცხოვრება, II, 1959, 348—349.

⁷¹ იქვე, 342.

ვიდრე ამართულამდე და ამართულს გაყოლილი ვიდრე აჯისუდმდე და აჯი-სუს, გაყოლით ვიდრე მტკუარის შესართავამდე და მას ქუემოთ მტკუარს გაღაართი...⁷².

სამხრეთის საზღვრის განხილვა დავიწყეთ მისი აღმოსავლეთი ნაწილიდან. იგი აქ იწყებოდა ალაზნისა და მტკვრის შესართავიდან და მოყვებოდა მტკვარს აჯი-სუმდე ანუ მწარე წყლამდე (აჯი-სუ თურქულად ნიშნავს მწარე წყალს). ი. ჯავახიშვილი აღნიშნავს: „სამხრეთით მწარე წყალი, ე. ი. დაახლოვებით იმ ადგილამდის, სადაც აღსტაფურას წყალს შესართავია“⁷³.

ახალი ქართლის ცხოვრების ტექსტს მიხედვით აჯი-სუ მტკვარს თითქოს ჩრდილოეთიდან ერთვის და საზღვარიც მას გაჰყვება. ბერ ეგნატაშვილთან არ ჩანს აჯი-სუ რომელი მხრიდან უერთდება მტკვარს. 1905 წ. დაბეჭდილ ხუთვერსიან რუკაზე მტკვარს სამხრეთიდან ერთვის პატარა მდინარე, რომელსაც აწერია აჯი-სუ. იგი აღსტაფის წყლის შესართავიდან 15-კმ-ზე აღმოსავლეთით ერთვის მტკვარს. ვახუშტის რუკაზე აჯი-სუ ანუ მწარე წყალი მტკვარს ერთვის ჩრდილოეთიდან აღსტაფის წყლის აღმოსავლეთით.

აჯი-სუს ზევით მტკვრის ჩრდილოეთით უდაბნონი, „სამგორ ქუემოთი“ უპყრია ქართლის მეფე დავითს. სამგორის მთის სამხრეთით არის მწვერვალი, რომელსაც ხუთვერსიან რუკაზე აწერია „ამართულა“. ეს ტოპონიმი „ამართული ქვა“-ს სახით იხსენიება 1579 წ. შეწირულობის წიგნში. ალექსანდრე (ჯანთა) მეფემ დაუმტკიცა მცხეთას ძველად შეწირული მიწა სამგორში რომლის ერთ-ერთი საზღვარი იყო ამართული ქვა⁷⁴. ცნობილია, რომ ქვეები აღიმართებოდა სასაზღვრო ადგილებში. ამიტომ მეტად ნიშანდობლივია ქართლ-კახეთის სასაზღვრო ხაზზე ასეთი ტოპონიმის არსებობა და მისი დადასტურება მე-16 ს. საბუთში.

შემდეგ სასაზღვრო ხაზი გასდევს მარტყოფის წყალს, ლილოს სერსა და ხევძმარას (ხევძმორას).

საინტერესოა ხევძმარას მდებარეობის განსაზღვრა. ვახუშტი წერს: „აეკალა არს მტკვრის კიდესა ზედა. ამ აეკალის ბოლოს არს კევძმარი, ჩამოვარდების მშრალი ქევი ქვიტიკირის ლილოდამ მტკვარამდე. და ესე არს საზღვარი აწინდელი ქართლ-კახეთისა“⁷⁵.

სხვაგან ვახუშტი აღნიშნავს: „ხოლო არს მეოთხე სასპასპეტო ტფილისი-დამ, ვიდრე ტაშის-კარამდე, მეფისა თანა მყოფნი, და იმზღურების: აღმოსავლით ლილოს საზღვრით, რომელი განელის ხაზი შარობის ლილოსა ადმოსავლით-სამჭრითეკნ ლოკინამდე, რომელსა ეწოდების ომანისკევი, მუნით განელის სამგორსა და ჩადივარს შუა, და მრავალ-წყაროსა, და სათას კალას შუა, და მიადგების ბერთ-უბნის ღელესა. ხოლო ლილოდამ ჩრდილოთეკნ მიადგების ქევძმარს, და ქევძმარი მტკვარს მიადგების და მტკვრის კიდე მცხეთამდე“⁷⁶.

მაშასადამე, ხევძმარი ჩაუვლის კიდეზე (ე. ი. სამხრეთით) აეკალას და უერთდება მტკვარს. დღეს ხევძმარა ეწოდება ხევს, რომელიც ჩრდილო-და-

⁷² ქართლის ცხოვრება, II, 1959, გვ. 476.

⁷³ ი. ჯავახიშვილი, საქართველოს საზღვრები, 14.

⁷⁴ მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისა და ტოპონიმიკისათვის, I, თბ, 1964, 19.

⁷⁵ ვახუშტი, აღწერა., 94.

⁷⁶ იქვე, 51.

საკლეთით ჩამოუღდის თბილისის ლენინის რაიონის ახალ უბანს — „ხევძმარას დასახლებას“ და მიემართება ავკალის სამხრეთით.

სამხრეთის სასაზღვრო ხაზის დადგენისას კვლავ გვეხმარება ვახუშტი, რომელსაც დაუცავს ცნობა მისი თანამედროვე ქართლ-კახეთის საზღვრის შესახებ: „იორს და მტკვარს შუა ასტყდების მცირე მთა ხორანთიდამვე, რომელსა ეწოდების გძელტბა და გარეჯა. ეს მთა აწ ჰყოფს ქართლსა და კახეთს: ხორაუგიდამ მწარე-წყლამდე და მტკვრამდე კახეთისა, ხოლო მწარე-წყალს იქით ნახევარი, აღმოსავლეთის კერძი, კახეთისა, და ნახევარი, დასავლეთის კერძი, ქართლისა. ეს გარეჯის მთა მიაღგების სათის-ქალას კუხეთის მთას და მერეთ, ჩადივრის გორაებით. მიაღგების ლილოს, და ლილოს მთა მიაღგების ეგრეთვე კუხეთის მთას⁷⁷.

ხორანთას ვახუშტი ვარაუდობს იერისა და ალაზნის შესართავთან⁷⁸, ხოლო ხორაუგს ნორიოსა და სართიქალის ხაზზე.

საინტერესოა, რომ ხორაუგის ზევით, ნორიოს ჩრდილოეთით კახეთის მთის კალთაზე არის მთის მწვერვალი „ქვა-ჯვარი“, რაც, ალბათ, სასაზღვრო ქვა-ჯვარი იყო. ხოლო იგივე მთაგრებილი მცხეთასთან გვირგვინდება „ჯვართ“ (არაა გამორიცხული რომ მცხეთის ჯვრის ადგილას თავდაპირველად იდგა სასაზღვრო ქვა-ჯვარი). თუ ჩვენი მოსაზრება სწორია, გამოდის, რომ ამ სასაზღვრო მთაგრებლზე გვაქვს მცხეთის ჯვარი, ნორიოს ქვაჯვარი და სამგორის ამართული ქვა (ჯვარი). შესაძლოა ეს „ჯვრები“ უფრო ძველი სასაზღვრო სამნები იყოს, ვიდრე ქართლ-კახეთის გვიანდელი სამეფოების არსებობის დროინდელი საზღვარია⁷⁹.

ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ ვახუშტი ბატონიშვილის დროინდელი (მე-18 ს. I მეოთხედი) ქართლ-კახეთის საზღვრები, ძირითადად, ემთხვევა ბერი ეგნატაშვილის მიერ XV—XVI საუკუნეებისათვის მოცემულ საზღვრებს. აქ შეიძლება ორი ვარაუდის დაშვება: 1) ბერი ეგნატაშვილს (მე-18 ს. I მეოთხედის მოღვაწეს) თავისი დროის საზღვრები გადააქვს ადრეული ხანისათვის, ან 2) ბერი ეგნატაშვილი ეყრდნობა რომელიმე სანდო ძველ წყაროს და სასაზღვრო ხაზი XVI—XVIII სს. მანძილზე არ განიცდის არსებით ცვლილებას⁸⁰.

⁷⁷ ვ ა ხ უ შ ტ ი. აღწერა., 89.

⁷⁸ ი ქ ვ ე, 88.

⁷⁹ ამასთან დაკავშირებით გვახსენდება ვახუშტისთან დაკული ცნობები გარდაბნის შესახებ. ერთგან იგი აღნიშნავს: „ამასვე (გარდაბანს—ავტ.) უწოდეს შემდგომად აგარანი. არამედ შემდგომად განდგომისა გრიგოლ მთავრისა, ამას დაედვა გრდანი, ლილა, და შარტყოფი, და იწოდა ესენი გარდაბნად“ (ვახუშტი, აღწერა., 50).

სხვაგან: „განდგა რა გრიგოლ მთავარი, ამან მისობა სახელი კუხეთისა და იწოდა კახთა მთავრად ანუ ქორიკობად. და ამათ მთავრობასა შინა ჯვარს — ქვეითს, სამკრის კერძს, ეწოდა გარდაბნად, არამედ შემდგომად კვირიკემ დაიპყრა რა პერეთიცი, იწოდა კახთ მფედ...“ (იქვე, გვ. 86 — 87).

აქ მოხსენებული კახეთის მთავარი გრიგოლი მოღვაწეობს 787 — 827 წლებში, ხოლო კვირიკე XI ს. I მესამედში.

როგორც მოტანილი ადგილებიდან ჩანს, ვახუშტისეული გარდაბნის ჩრდილოეთი სასაზღვრო ხაზი ემთხვევა ჩვენს მიერ სასაზღვრო ქვაჯვარებზე ნაგარადღევ ხაზს. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ეს სასაზღვრო ხაზი VIII — IX სს. მიჯნაზე მაინც უკვე არსებობს.

⁸⁰ ჩვენს ხელთ არსებული მასალებიდან ნათლად არ ჩანს თუ ქალაქი რუსთავი და მისი მიდამოები XVI — XVII სს. მანძილზე რომელი სანეფოს შემადგენლობაში შედიოდა. მე-17 ს. მიწურულიდან რომ რუსთავი ქართლის სამეფოს ფარგლებშია მოქცეული, ეს ექვს არ იწვევს.

ჩრდილოეთის საზღვარი. კახეთის სამეფოს ჩრდილოეთი საზღვარი შედარებით სტაბილური იყო. იგი ძირითადად გასდევდა კავკასიონის მთავარ ქედს. XV—XVI კახეთის სამეფოში შედის ფშავი, ხევსურეთი, თუშეთი, თუმცა იყო ცალკეული პერიოდები როდესაც ეს პროვინციები განდგომილნი იყვნენ კახეთისაგან⁸¹. ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობით, XV საუკუნეში გიორგის (თუ ლევან) მეფის დროს, „ამათ არა მორჩილებდნენ თუშნი და ფშავ-ხევსურნი, არამედ დიდოეთი ერთგულებისათვის და ვითისა ერთგულებდნენ ამათ და მსახურებდნენ“⁸².

XVI ს-ში, მეფე ლევანის დროს, კახეთის სამეფო კარი ახერხებს მთიულეზის დამორჩილებას. „...არამედ ამას წინათა კახთა მეფეთა არღარა მორჩილებდნენ ფშავ-ხევსურნი და თუშნი და ამან ლევან დაიპყრნა არა ძალითა, არამედ აღუთქვა, რათა ცხოვარნი მათნი უვნოდ მძოვარ-იყუენ კახეთს და მისცა შეწირულობა ლაშას ჭუარასა თიანეთს შინა და მიერიოვან მოსცემდნენ ლაშქარსა და ბეგარსა“⁸³.

რაც შეეხება დიდოეთს, იგი როგორც ზევით იყო აღნიშნული, XV საუკუნეში ემორჩილებოდა კახეთს. როგორც ჩანს, შემდგომ ხანებში დიდოეთი განუდგა კახეთს. 1639 წ. „ყვენმან შეიწყნარა ძღვენი და მოსცა კახეთი თეიმურაზს და ხალათი და მოემცნო პირველისა შენდობა და აწ ერთგულად ყოფნა და ესრეთ მრავალგზის წარუვლინებდა ძღვენსა... განიზრახა თეიმურაზ შესლვად დიდოეთს, რათა მოაქციოს კერპობისაგან და ჰყოსცა გზა რუსეთისა და შეიწიოს იგინი. შემოკრებულთა კახითა შეუხდა და შემუსრნა რაოდენიმე კოშკნი და მოაწვა დაბნები“⁸⁴.

მე-18 ს. I მეთხედში მხოლოდ თუშეთის სამხრეთის ნაწილი ემორჩილება კახეთს მეფეს. რაც შეეხება ფარსმის თუშებს „იგინი არა ჰყმობენ კახთა მეპატრონეთა“⁸⁵.

ამავე პერიოდისათვის დიდოეთის მხოლოდ ნახევარი შემოდის კახეთის სამეფოში. ვახუშტის მიერ შედგენილ რუკაზე მხოლოდ დიდოეთის ნახევარია შეტანილი კახეთის ფარგლებში. „აღწერაში“ ვკითხულობთ: დიდოეთის „ლუკის მკარე დაიპყრნეს-რომელიმე ლეკთა და მოჰმადიან ჰყვეს, და სხვანი ჰკიეს, და არიან ეგრეთვე და კ ა ხ ე თ ი ს მ ხ რ ი ს ა ნ ი ჰ ყ მ ო ბ ე ნ კ ა ხ თ ა მ ე პ ა ტ რ ო ნ ე თ ა და აღევენ ხარკთა და არა ლაშქართა, რათა ვიდოდნენ სავაქროდ კახეთს, ვინათგან ზიდვენ კახეთიდამ საზრდელსა, საშიშლოსა და სახმარსა თვისთა“⁸⁶.

ვახუშტის გეოგრაფიის მოტანილი ადგილიდან ჩანს, რომ ნახევარი დიდოეთი ეკონომიური დაინტერესების გამო პოლიტიკურად კახეთის სამეფოს ემორჩილება, ისევე, როგორც თუშეთი⁸⁷.

81 რამდენადაც პირიქით ხევსურეთი და თუშეთი მთავარი ქედის ჩრდილოეთით მდებარეობდნენ სასაზღვრო ხაზი ქედის ჩრდილოეთითაც გადიოდა.

82 ვ ა ხ უ შ ტ ი, საქართველოს ცხოვრება, ზ. კვიციანიის გამ., 1913, 158.

83 ი ქ ვ ე, 163.

84 ქართლის ცხოვრება, II, 1854, 122.

85 ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა... 105.

86 იქვე, 104.

87 შეადარე თ. ბოცვაძე, საქართველო-დაღესტნის ურთიერთობის ისტორიიდან, თბილისი, 1968, 195.

საქართველოს მეზობელ მხარეთა აღწერაში (მე-18 საუკ. II ნახევარი) ამ მხარეების შესახებ წერია: „კიდევ კახეთის სამეფოს ნაწილი, რომელნიც კახეთზედ ჩრდილოდ კერძო არიან ოთხნი თემნი, — დიდოეთი, ქისტა, ლლიღვი და ზურზუკი ლეკთაგან მიგუნშიან და გაპუმამადიანებიან“⁸⁸.

აქედან ჩანს, რომ ის თემები, რომლებიც კახეთის სამეფოს შემადგენლობაში შედიოდნენ, მის მოსაზღვრეებად იქცნენ.

ასეთია ზოგად ხაზებში გვიანფეოდალური ხანის კახეთის სამეფოს პოლიტიკური საზღვრები.

---

⁸⁸ლ. მელიქსეთ-ბეგი, საქართველოს მეზობელ მხარეთა აღწერა XVIII ს. II ნახევარი, 1936, 27.

თ. ბერაძე.
გ. ციციშვილი

XV ს. დასასრულისათვის, საქართველოს სამეფო-სამთავროებად დაშლის შედეგად საბოლოოდ ჩამოყალიბდა ივერეთის სამეფო, რომელიც მოიცავდა ტერიტორიას ლიხის ქედიდან ჰ. ცხენისწყლამდე და კავკასიონიდან ფერსათის მთებამდე. სამეფოს საზღვრები საუკუნეთა მანძილზე იცვლებოდა. წინა-მდებარე წერილის მიზანია თვალი გავადევნოთ მათ ცვლილებას და ვაჩვენოთ თუ რა ტერიტორიას მოიცავდა ივერეთის სამეფო XIX ს. დასაწყისში, როდესაც აღმოსავლეთი საქართველო შეუერთდა რუსეთს და რუსეთის იმპერიის დღის წესრიგში დასავლეთ საქართველოს დაუფლება დადგა.

დასავლეთით XV ს. II ნახევარში ივერეთის სამეფოს შემადგენლობაში შედიოდა ცხენისწყლის ხეობის ზემო წელი — ქვემო სვანეთი და ლუჩხუმი.

ქვემო სვანეთი შუაფეოდალურ ხანაში სვანეთის საერისთავოს ერთ ნაწილს წარმოადგენდა. იგი მდებარეობს ცხენისწყლის ხეობაში მურის ხიდიდან სათავეებამდე.

ზემო და ქვემო სვანეთს ერთმანეთისაგან სვანეთის ქედი გამოჰყოფს, რომლის სიმაღლე ზღვის დონიდან 3000 მ. აღემატება.

წყაროთა სიმცირე არ იძლევა საშუალებას დადგინდეს თუ როდის დაიშალა სვანეთის საერისთავო. XV ს. II ნახევრისათვის ეს უკვე მომხდარა ფაქტია. ამას მოწმობს „წიგნი სასისხლო საქმისა ბალს — ზემოთ სვანეთისა და თავად ჯაფარიძეთა შორის“.

საბუთის მიხედვით, „სრულიად ეცერს აქეთ რაც სუანეთი არის, „ერთხანს ივერეთის სამეფო ხელისუფლებამ ბარს მოწყვიტა და ბარისაკენ მიმავალი გზები გადაუკეტა, სვანებმა „ვერც კახეთისაკენ ვიშოვეთ საჯამაგრო გზა, ვერც სამცხისაკენ და ვერც გურიისაკენ“, და იძულებული იყვნენ ეცერის დადემშქელიანებისა და რუჩიგიენების მეშვეობით შუამავლობა ეთხოვათ ოდიშის მთავრისათვის. დადიანის დახმარებით საქმე მორიგებით დამთავრდა. სვანებმა ჯაფარიძეთა სისხლში მისცეს „გლოლას ზედათ, ცენას იქით, ოსეთს აქათ, სრულად მთიულეთის თემი...“ და ბაჟიც დაიდეს. ამავე დროს ჯაფარიძეებსაც ემართათ სვანების სისხლი და სანაცვლოდ გაიღეს „ლაშხეთის სოფელი და ციხე, ხერის ცხრა კუპალი კაი“¹. ლაშხეთი ქვემო სვანეთის უკიდურეს თემს წარმოადგენს და სოფელი ხერია ამ თემში შედის. რადგან ბალს ზემო სვანეთით

¹ ბ. ბ. გ. რ. უ. ვ. ა. სვანეთის საისტორიო ძეგლები, ნაკვეთი მეორე, თბ., 1941, გვ. 32.

სისხლში ამ სოფელს იღებს ცხადია, რომ ქვემო სვანეთი უკვე ცალკეა გამოყოფილი და უშუალოდ იმერეთის სამეფოში შედის (ჯაფარიძეები ამ შემთხვევაში სამეფო ხელისუფლების სახელით გამოდიან). ამას ადასტურებს ისიც, რომ გადასახადის თავის ნებით დამდებთა შორის ქვემო სვანეთის არც ერთი თემი არ გვხვდება².

შუაფეოდალურ ხანაში ოდიშის საერისთავოს საზღვრები უნაგირას ქედამდე აღწევდა და მდ. ტეხურის მარცხენა ნაპირს იყვებოდა. მის აღმოსავლეთით იწყებოდა სამოქალაქო.

XV ს. II ნახევარში სამოქალაქოს უდიდესი ნაწილი იმერეთის სამეფოს შემადგენლობაში აღმოჩნდა, ხოლო მისი ერთი ნაწილი, ცხენისწყლის დასავლეთით, ოდიშის შემადგენლობაში შევიდა. ამ მდინარის შუა წლებში საზღვრად იმერეთსა და ოდიშს შორის მდ. ცხენისწყალი გვევლინება³. მდ. ცხენისწყლის ქვემო წელში იმერეთის სამეფოს ტერიტორია ამ მდინარის დასავლეთით ვრცელდებოდა. ვახუშტი ბაგრატიონი ამ ტერიტორიას ვაკეში გულისხმობს. „ხოლო საჩიჯავაძოს — სალომინაოს, რიონს გაღმით, სამკრეთით არს ვაკე და ისახელების მათ ადგილთა სივაციასათვის, და ამას მზღვრის: აღმოსავლეთ წყალ-წითელა ყვირილიდამ კვახჭირის მთამდე: სამხრით მზღვრის ყვირილა და რიონი; დასავლეთ ცხენისწყალი და ცხენის-წყალიდამ წასული ხაზი ისულებთამდე და რიონამდე... ამას შინა, ცხენისწყლისა და რიონისაკენ, არს საკილაო, სამიქელაო“⁴.

სამიქელაო მდ. ცხენისწყლის მარცხენა ნაპირზეა. რიონის მარჯვენა ნაპირს ტერიტორია ცხენისწყლის ხერთვისიდან ტეხურის ხერთვისამდე, ვახუშტის აღწერის მიხედვით, საკილაოში შედის.

ვახუშტი ბაგრატიონი ამ შემთხვევაში გადმოგვცემს XV საუკ. II ნახევარის სინამდვილეს. იგი საკილაოს უწოდებს ქვეყნის იმ ნაწილს, რომელიც თავის დროზე კილაძეების გვარეულობას ეკუთვნოდა. კილაძეები გვიანფეოდალურ ხანაში ძლიერ ფეოდალებად ითვლებოდნენ: „კილაძეები ერთ დროს მთავრები იყვნენ და ფლობდნენ დიდ მხარეს გურიასა და სამეგრელოს შორის. გურიაში მათი სამფლობელო საერისთავომდის მიდიოდა, ესე იგი, მათ ეპირათ მთელი ახლანდელი მხარე გურიისა, რომელსაც ჰქვია საჯავახო, სამეგრელოს მხრით მათი სამფლობელო, როგორც იკვეცა ესლა, ბანძამდის მიდიოდა. ამ საზღვრებში შედიოდა, გარდა საჯავახოისა სამტრედია, ესლანდელი საკილაო, აბაშა, სეფიეთი“⁵.

XIX ს. დასაწყისის ერთი საბუთის თანახმად საკილაოში შემდეგი სოფლები შედიოდა მარანი, ილორი, ნაფაღაური, სამტრედია, სანაწარდო, გულეკარი, ჭვიშანჭალა, ქორეის უბანი, ტოლები, ქვეტილა, ეკალი, ნაფაცხევი, ტყვირი, ტილორი და შუაქალაქი⁶.

2 პ. ინგოროყვა, დასახ. ნაშრ., გვ. 33.

3 თ. ბერაძე, ოდიშის პოლიტიკური გეოგრაფიიდან. საქ. ისტ. გეოგრაფიის კრებული, III. თბ., 1967, გვ. 164.

4 ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბ., 1941, გვ. 164.

5 ექვთ. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური მოგზაურობა საქართველოში, ძვ. საქართველო, III, ტფ., 1913 — 1914, გვ. 3.

6 საქ. მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდი № 1130, დაღიანების საბუთები 1803 — 1849 წწ.

ქილაძეების სამფლობელო ცხენისწყლის დასავლეთით უფრო ვრცელი იყო ვიდრე ვახუშტის აქვს მოხაზული. იგი აღწევდა უნაგირას სამხრეთ კალთებს. ამ ტერიტორიაზე მდებარეობდა შხეფის ციხეც⁷. საქილაოს გარდა ქილაძეების სამფლობელოში საჯავახოც შედიოდა.

საჯავახო ვახუშტი ბაგრატიონის მიხედვით ასე მოიხაზება: „ხოლო კვლად ცხენის-წყლის შეპართავს ქვეით რიონს მოერთვის სამკრიდამ საჯავახოს — წყალი. ეს გამოსდის ფერსათს, და არა შენობიანი კეობა და მოსავლიანი ყოვლითა მარცვლითა, ხილ-ვენახითა, პირუტყვითა, ნადირითა და ფრინველითა. ხოლო მზღერის საჯავახოს: აღმოსავლეთ მთა მცირე, ფერსათი-დამ ჩამოსული ჩდილოთ კერძოთ, საჯავახოსა და საჩინოს შორისი; სამკრით ფერსათის მთა; დასავლით ფერსათიდანვე ჩამოსული მთა, გურიასა და საჯავახოს შორისი; ჩდილოთ რიონის მდინარე“⁸.

საჯავახოში, მე-19 საუკუნის დასაწყისის ოფიციალური ცნობით, შემდეგი სოფლები შედიოდა: ბურნათი, ნანეიშვილისეული, ქვემოტეხილი, ციხეთი, ობუთვანი, ქალაგანი, ყოვლად წმიდის კარი, ნიგოზლუა, ნოლა, აბაშა, ქვაყუდე, ღრმა ლალი, მუხაყრუა, ოფეთი, თორგაული, წიაღუბანი⁹. მაშასადამე, იმერეთის სამეფოს სამხრეთ-დასავლეთი საზღვარი ღღევენდელ საჯავახოს ქედზე გადიოდა.

ამრიგად, იმერეთის სამეფო გარკვეულ ხანამდე სოლივით იყო შექრილი, გურიასა და ოდიშს შორის და აქ მას ეკავა ტერიტორია რიონის ორივე მხარეს ქედიდან ქედამდე. ჩრდილოეთით იგი ვრცელდებოდა კავკასიონის ქედამდე, სამხრეთით აღწევდა სამცხე-საათაბაგომდე, რომელთან გამყოფი იყო ფერსათის მთები, ხოლო აღმოსავლეთით ვრცელდებოდა ლიხის ქედამდე.

მე-15 ს. II ნახევრიდან ქილაძეები შეეცადნენ თავიანთი სამფლობელო დამოუკიდებელ სამთავროდ გადაექციათ. მაგრამ, მათ ეს ვერ შეძლეს. ამისი მიზეზი უპირველეს ყოვლისა მათი სამფლობელოს გეოგრაფიულ მდებარეობაში უნდა ვეძებოთ. იგი გადაშლილი იყო მდინარეების ცხენისწყლისა და რიონის ორივე ნაპირზე და ეკონომიურად სუსტად იყო დაკავშირებული ერთ-მანეთთან.

ქილაძეთა სამფლობელოს საზღვარი მეზობელ პოლიტიკურ ერთეულებთან ხელოვნური იყო; იგი არ ემთხვეოდა მნიშვნელოვან გეოგრაფიულ ფაქტორს: დიდი მდინარე იქნებოდა ეს, თუ მთიანი ზოლი. ამან გააადვილა მისი დაპყრობა მეზობელი სამთავროების მიერ.

1548 წ. გარდაიცვალა იმერეთის მეფე ბაგრატი და ტახტზე ავიდა მისი ძე გიორგი. პირველ ხანებში მეფესა და მთავრებს შორის მშვიდობა სუფევდა, მაგრამ მალე ატყდა შინაომი, მეფემ კავშირი შეკრა გურიელთან და დადიანს დაუწყო ბრძოლა. უკანასკნელი დამარცხდა და მხოლოდ ოსმალეთის სულთნის დახმარებით დაიბრუნა ტახტი და გურიელსაც შეურიგდა. მაშინ „მეფემან გიორგიმ მოუწოდა ჯავახს ქილაძეს, მოჰკლა იგი... რამეთუ მიდგომიდა იყო დადიანისა და დაიპყრა მამული ჯავახ ქილაძისა მეფემან გიორგიმ. ესე აღუძნდათ

⁷ თ. ბერაძე, ოდიშის პოლიტიკური გეოგრაფიიდან, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, III, 1967, გვ. 165 — 168.

⁸ ვახუშტი, ილწერა, გვ. 149.

⁹ საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდი — 1130 დადიანების საბუთები, 1803 — 1849 წწ.

დადიან-გურიელსა, შეითქვენ და მოვიდნენ სპითა და არა აუფლებდენ გიორგი მეფესა მამულსა ზედა კილაძისასა. არამედ ნახევარი დაიპყრეს დადიანმან და ნახევარი გურიელმან¹⁰.

კილაძეების სამფლობელოს განაწილება ამით არ დამთავრებულა. ვახუშტის ისტორიიდან ირკვევა, რომ მისი ერთი ნაწილის განაწილებაში მონაწილეობა მიუღია ლევან I დადიანის ბიძას ბათულიას და მის წილად ზედომია რიონის მარცხენა ნაპირზე მდებარე საჯავახო. ლევან I დადიანის სიკვდილის შემდეგ ოდიშში შინაომი ატყდა, რომელიც მორიგებით გათავდა. „მერმე ზაჱჱყვეს მეფემან და გურიელმან ძმათა შორის, მოიყვანეს გიორგი და დასვეს დადიანადვე, ხოლო მამიას მისცეს კილაძისა და რევაზის მამულნი“¹¹.

ახლა უკმაყოფილო ბათულია დადიანმა წამოყი თავი: „არამედ შემდგომად ამისა მოიხსენა შური ბათულიამ, ბიძამან დადიანისამან, შემოიკრიბა საჯავახო, რამეთუ მას ეპყრა იგი და მოიბირნა ვინამენიცა მეგრელნი, წარვიდა, რათა თავს-დასხმით ლალატად მოჰკლას გიორგი დადიანი, აგრძნა ესე გიორგი დადიანმა და შემოიკრიბნა სპანი. ესე უთხრეს ბათულიას, უკმოიქცა და მოვიდა საჯავახოსავე: ამისთვის ესე აუწყა მეფესა დადიანმან და ძმამან მისმან მამიამ. ხოლო მეფემან გურიელსა მიუთხრა, რათა მოჰკლას ბათულია ამის წილად დაიპყრას თვით საჯავახო ორთავე ნებითა. განიხარა გურიელმა; შეიპყრო ბათულია ზაკვით... პატიმარი ჰყო ოზურგეთს და დაიპყრო საჯავახო თვისად. მერმე კვალად მოუთხრეს მეფემან და დადიანმან გურიელს მოჰკლავა ბათულიასი: ხოლო გურიელმან, არა მოჰკლა თვით. არაედ მისცა ნება და ამათ წარავლინეს კაცი და მოაშთვეს ბათულია“¹².

1582 წ. გარდაიცვალა გიორგი დადიანი და ოდიშის მთავარი გახდა მისი ძმა მამია. კილაძეების სამფლობელოს ის ნაწილი, რომელიც მას ცალკე ჰქონდა გამოყოფილი, ახლა უშუალოდ შეუერთდა ოდიშის სამთავროს.

ამრიგად, ვახუშტი ბაგრატიონის მიხედვით, XVI საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში იმერეთის სამეფომ საბოლოოდ დაკარგა კილაძეების სამფლობელო. მისი ერთი ნაწილი ოდიშს შეუერთდა, ხოლო მეორე ნაწილი კი გურიელებმა მიიტაცეს.

ოდიშს და იმერეთს შორის საზღვარი ესლა უკვე მთლიანად ცხენისწყალს მიუყვებოდა. ხოლო იმერეთსა და გურიას შორის საზღვარი გახდა მდინარე რიონი და „მცირე მთა საჩინოსა და საჯავახოს შორისი“.

ამგვარი მდგომარეობა იყო XVII ს. სამოცდაათიან წლებამდე.

აქვე აღსანიშნავია შემდეგი გარემოება—რამდენიმე ცნობით ლევან II დადიანის დროს საზღვარი იმერეთსა და ოდიშს შორის მდინარე რიონზე გადის. შეეჩერდეთ ამ ცნობებზე საგანგებოდ: „კოლხიდა მდებარეობს იმერეთსა და აფხაზეთს შუა. იმერეთი აღმოსავლეთით აქვს და აფხაზეთი ჩრდილოეთით. იმერეთისაგან მას ჰყოფს სახელგანქმული მდინარე ფაზისი, რომელიც მკვიდრთაგან იწოდა რიონად...“¹³ — წერს არქანჯელო ლამბერტი.

ასეთსავე ცნობას გვაწვდის შარდენიცი: კორაქსი და ფაზისი, მდინარეები, რომლებსაც არაერთხელ იხსენიებენ ძველი ისტორიკოსები და რომლებსაც

10 ვახუშტი, საქართველოს ცხოვრება, II, გვ. 291.

11 იქვე, გვ. 293.

12 ვახუშტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 293.

13 არქანჯელო ლამბერტი, საქვერელოს აღწერა, თბ., 1938.

ესლა კოდორი ეწოდებოდა, საზღვრავენ ოდიშს. პირველი მას გამოჰყოფს აფხაზეთისაგან, მეორე კი — იმერეთისაგან¹⁴.

ლევან II დადიანმა მრავალჯერის წარმატებით ილაშქრა იმერეთზე. მის უპირველეს ამოცანას შეადგენდა სამოქალაქოს ხელში ჩაგდება და ოდიშის საზღვრების კვახჭირის ქედამდე გადაწევა. მაგრამ ლევან II დადიანის ლაშქრობები მძარცველურ ხასიათს უფრო ატარებდნენ, ვიდრე ცდას ქვეყნის შემომტკიცებისა. მიუხედავად ამისა, ჩვენ შესაძლებლად მიგვაჩნია, რომ გარკვეულ ხანაში ლევან II დადიანმა მოახერხა ოდიშის საზღვრების გადაწევა რიონამდე, თუმცა ამაში უკვე შეგვეკვს შემდეგ გარემოებათა გამო:

1. ვერც ვახუშტი ბაგრატიონთან და ვერც ამ ხანის სხვა ისტორიკოსთან ვერ შევხვდებით ცნობას იმის შესახებ, რომ იმერეთ-ოდიშის საზღვარი მდ. რიონზე გაივლიდა:

2. დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთებში ლევან II დადიანის მიერ გაცემული მრავალი წყალობის წიგნი გვხვდება (არქანჯელო ლამბერტის ოდიშში ყოფნის დროს ის იყო ამ სამთავროს მმართველი), მაგრამ ჩვენ ვერ შევხვდებით ვერც ერთ საბუთს, რომელიც ლევან II დადიანის ან სხვა რომელიმე დადიანის მიერ არის გამოცემული, სადაც მოხსენიებულია ცხენისწყლის აღმოსავლეთით მდებარე პუნქტი, გარდა რამდენიმე სოფლისა, რომლებიც უშუალოდ ცხენისწყლის მარცხენა ნაპირზე მდებარეობდნენ;

3. ლევან II დადიანი ყველაზე ძლიერი ხელისუფალი იყო დასავლეთ საქართველოში და შეიძლება დაგვეშვა, რომ თავისი ძლიერების ზენიტში მან მოახერხა იმერეთის სამეფოსათვის წაერთმია რიონის დასავლეთით მდებარე ტერიტორია და სწორედ ეს ფაქტი უნდა ჰქონდეს აღნიშნული არქანჯელო ლამბერტს. ამასთან დაკავშირებით საინტერესო მასალებს წარმოადგენენ რუსი ელჩების სტოლნიკი ტოლოჩანოვისა და დიაკი იევლევის ანგარიშები, რომლებიც იმერეთში იყვნენ 1651 წ. ეს ის ხანაა, როდესაც ლევან II დადიანი თავისი სიძლიერის მწვერვალზე იმყოფება, მას ტყვედ ჰყავს იმერეთის მეფის ძმა მამუჯა და ტაბტის მემკვიდრე ბაგრატი... სად გადის ამ დროს საზღვარი იმერეთსა და ოდიშს შორის? ქუთაისიდან ზაფხულის ნაევარი დღის სავალზე. მაშინ როდესაც ქუთაისიდან რიონის ზღვის შესართავამდე, ე. ი. ფოთამდე ორი დღის სავალი ყოფილა¹⁵. ქუთაისიდან ფოთამდე ასზე მეტი კილომეტრია, ე. ი. ამ ქალაქიდან ოდიშის საზღვრებამდე ოცდახუთი კილომეტრი მაინც იქნებოდა, დაახლოებით იმდენი, რამდენიც ქუთაისიდან მდ. ცხენისწყლამდე არის.

ამრიგად, ლევან II დადიანის ყველაზე დიდი წარმატების დროსაც საზღვარი ოდიშსა და იმერეთს შორის გადიოდა მდ. ცხენისწყალზე და არა რიონზე, როგორც ეს არქანჯელო ლამბერტის ჰგონია, თუმცა არაა გამორიცხული, რომ რაღაც ტერიტორია ამ მდინარის მეორე ნაპირზეც ჰქონოდათ დადიანებს; ლეჩხუმი და ქვემო სვანეთი რჩებოდა იმერეთის სამეფოში.

1657 წ. ლევან II დადიანი გარდაიცვალა და მთავარი გახდა მისი ძმისწული ლიპარიტი. ამით ისარგებლა ალექსანდრემ — იმერეთის მეფემ: „შემოკრიბნა სრულად სპანი იმერეთანი და წარვიდა ოდიშს შურის-გებად; ამა სვერ წინააღუდგა ლიპარიტ დადიანი, შევიდა ალექსანდრე ოდიშს, მოსწყვიტნა, მო-

¹⁴ Шарден, Путешествие по Закавказью в 1672—1673 гг., 1902, стр. 38.

¹⁵ მ. პოლიევქტოვი, სტოლნიკი ტოლოჩანოვისა და დიაკი იევლევის ელჩობა იმერეთში, ტფ., 1926, გვ. 45, 85.

სტყვევნა, ააოხრნა... დასვა ოდიშს დადიანად ვამიყ და თვით იპყრა უნაგირას. აღმოსავლეთის კერძი და უნაგირას იქითი დასავლეთისა მისცა ვამიყს¹⁶.

ამრიგად. დროებით იმერეთის საზღვარმა გადაიწია უნაგირამდე. მალე მდგომაჩრობა შეიცვალა. 1660 წ. გარდაიცვალა ალექსანდრე იმერთა მეფე და მისი ძე ბაგრატ ივიდა ტახტზე. მალე მის წინააღმდეგ მისი დედინაცვალი დარეჯანი, თეიმურაზ პირველის ასული გამოვიდა და დასავლეთ საქართველოში გაუთავებელი შინაომი დაიწყო, რომელიც ფაქტიურად სოლომონ პირველის გამეფებამდე გრძელდებოდა.

ცოტა ხნით უპირატესობა მიიღო ვამიყ დადიანმა. იგი დაუკავშირდა ვახტანგ მეხუთეს, ქართლის მეფეს. მოკავშირეებმა იმერეთის სამეფო ფაქტიურად გაიყვეს: — და დაიზახლენ მეფე ვახტანგ და დადიანი ვამიყ და დაიპყრა დადიანთან ბუჯის წყლის დასავლეთის კერძონი და აღმოსავლეთის კერძონი მისცა ვახტანგ მეფესა და ბაგრატ მეფე მყოფობდა ციხესა შინა ქუთაისს¹⁷.

ვამიყ დადიანის წარმატება დროებითი აღმოჩნდა. მალე ვახტანგ მეხუთე გამოვიდა მის წინააღმდეგ, რადგან, განზრახვითა ცოლისა თვისისათა განუტევა ეზახლობა ვახტანგ მეფისა დადიანთან ვამიყ და დაწინდული არჩილისა მისისა. ასული მისცა ლოლობერიძეს... ესე შეუძნდა ვახტანგ მეფესა... გარდამოვლო ვახტანგ მეფემან მთა ლიხისა მიერთვენ სრულად ზემოურნი იმერნი მას და ლაშხის შვილი ხოსია თავი ლეჩხუმისა¹⁸. ვამიყ დადიანმა ვერ გაბედა შებრძოლება და ოდიშში გაიქცა, შემდეგ კი სვანეთში. სადაც ის „შეჩენითა ხოსია ლაშხიშვილისა მოკლულ იქნა. ვახტანგ მეხუთემ ოდიშის მთავრობა მისცა ლევან II დადიანის ძმის იესეს შვილს, შამადავლეს, რომელმაც ბიძის საპატივემეულოდ ლევანი დაირქვა.

იმერეთში შინაომი გრძელდება, რაშიც აქტიურ მონაწილეობას ღებულობდნენ მეფე არჩილი, ბაგრატ და თეიმურაზ პირველის ქალიშვილი — დარეჯანი. 1668 წ. დარეჯანი დაიღუპა ამ ბრძოლაში. ახლა ბაგრატ მეფის მეტოქედ არჩილი გამოდიოდა.

ამ ხანებში დასავლეთ საქართველოს ასპარეზზე გამოდის ახალი გვარეულობა ჩიქოვანებისა, რომელმაც დიდი როლი შეასრულა მომდევნო ხანებში.

XVII ს-ის 80-იან წლებში ჩიქოვანებმა მიადწიეს დადიანობას და ოდიშში გამთავრდნენ. ამავე ხანაში საბოლოოდ განიჭტკიცეს თავიანთი უფლებები ლეჩხუმზე ოდიშის მთავრებმა.

XVIII ს-ის I ნახევარი დასავლეთ საქართველოში სრული ანარქიის ხანაა, ძნელი დასადგენია თუ რას ფლობდნენ იმერეთის მეფე, დადიანი და გურიელი. საკუთრივ იმერეთისა და ოდიშს შორის საზღვრად მდ. ცხენისწყალი ითვლებოდა. მაგრამ სინამდვილეში საზღვარი ხშირად იცვლებოდა. ასე მაგ., 1730—1742 წწ. გაცემული ერთი საბუთიდან ირკვევა, რომ იმერეთის მეფის უფლებები ცხენისწყლის დასავლეთით ვრცელდებოდა და საჭილაო მას ეპყრა: „ტყვირის მონასტერი თერთმეტი მოსახლე კაცით მეფემ ალექსანდრემ თავისი მეუღლის დადიანის ქალის ნიშანშიდ შესწირა: ასე, რომ საჭილაოს აზნაურის-შვილებს ყველას მისი ნიშანი მართებს“¹⁹.

16 ვახუშტი ბაგრატონი, საქართველოს., გვ. 305—306.

17 იქვე, გვ. 308.

18 ვახუშტი, ისტორია., გვ. 306.

19 ს. კაკაბაძე, დას. საქ., I, გვ. 152.

მომდევნო ხანაში ოდიშის საზღვარმა ცხენისწყლის აღმოსავლეთით გადმოინაცვლა. კაცია დადიანის მიერ 1766 წ. გაცემული საბუთის თანახმად²⁰; „სანავარდო საკილაოშიდ“, მის სამფლობელოში შედის²¹.

1772 წ. იმერეთში გიულდენშტედტის მოგზაურობის დროს სანავარდო იმერეთის სამეფოს საზღვრებში შემოდის²¹.

ზემოთ აღნიშნული იყო, რომ საჯავახო თავდაპირველად იმერეთის შემადგენლობაში შედიოდა. XVI საუკ. დასასრულისათვის იგი გურიელების ხელში გადადის. თუ ვის ეკუთვნოდა საჯავახო XVII საუკუნისა და XVIII ს. I ნახ. წყაროებში არ ჩანს. ეს კია, რომ XVIII ს. II ნახევარში საჯავახო იმერეთის ტერიტორიაა. ამას ქარვავი მოწმობს გიულდენშტედტი²². საჯავახო იმერეთის სამეფოს გაუქმებამდე მის შემადგენლობაში შედიოდა. ამის დამადასტურებლად მოვიყვანთ ორ საბუთს:

„ესე წიგნი მოგართით.. თქვენ ერისთავს ქაიხოსროს ჩუენ ერთობით საჯაოხლებმა ჩუენი ხელმწიფის მეფე სოლომონის ბრძანებით“...²³.

მეორე საბუთში, რომელიც 1806 წ. არის შედგენილი, სოლომონ II საჯავახოს „გამოჩინებულის ხატის ადგილზედ“ ყმის შეწირულობას ამტკიცებს²⁴.

ფიზიკურ-გეოგრაფიულად იმერეთ-ამერეთის გამყოფი ლიხის ქედია, მაგრამ პოლიტიკურ ერთეულთა საზღვრად, ბუნებრივი ზღუდეები ხშირად არ იყენენ განმარტებებლები.

ვახუშტი ბაგრატიონის მიხედვით, იმერეთისა და ქართლის სამეფოს საზღვარი შემდგენიარად გამოიყურებოდა: წიფა, გოგოლათი, ზვარე, ჩილილი, ნუნისი, გდისი, მებოძირი და ხეფ-ნია ხევი მთლიანად. ქართლისაა. ე. ი. ჩხერი-მელა-ძირულას ზემო დინებანი. „ფონას ვასდის ჩხერიმელის მდინარე და მიდის დასავლეთს — სამხრეთ შუა მებოძირის ზეითამდე. მას ქვეით დაბის ქებაამდე არს ქართლისა“. შემდეგ — „სურამის დასავლით ლიხის მთას გადის ხეფინის-ხევის წყალი და მიერთვის ძირულას აღმოსავლეთიდან... არს ვერტყვილამდე ქართლისა. და უწოდებენ ვერტყვილიდან ნადაბურამდე ხეფინის-ხევისა და მას ზეით არს ულუმბის მონასტრისა, არამედ აწ მიხუშლი აქუს იმერთაგან... ვერტყვილას მოერთვის სამხრიდან ვერტყვილასავე ხევი, ხოლო ვერტყვილას და ამაშუკეთ შუა არს მცირე მთა მისრული კოლბეურის მთამდე, და ესე არს საზღვარი ქართლ-იმერთა აწინდელი“²⁵. მაშასადამე, ქართლის სამეფოს, ვახუშტის მიხედვით, ლიხის ქედის დასავლეთით უკავია სოფლები: ფონა, ნადაბური, წაქვა, ხევის-ჯვარი, გრიგალათი, ციციჭური, მლაშე, ვერტყვილა, ხუნვევი, გესამანია, ბეინევი (ეს სოფლები ხეფინის-ხევისაა), წიფა, გოგალათი, ზღვარე, ჩილილი, ნუნისი, გდისი, მებოძირი²⁶.

ვახუშტის რუკების მიხედვით ქართლ-იმერეთის საზღვარი მდ. მდ. ძირულასა და ღუმელას შორის გადის. მათ მიხედვით იმერეთის კუთვნილი მოსა-

20 ს. კაკაბაძე, დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები, წ. II, თბ., 1921, გვ. 31.

21 გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. I, თბ., 1962, გვ. 159.

22 იქვე, გვ. 159, 305, 309.

23 სცსა, ფ. 1448, № 2078.

24 სცსა, ფ. 1448, № 888.

25 ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბილისი, 1941, გვ. 82.

26 იქვე, გვ. 82, 204.

ზღვრე სოფლებია: ვახანი, ქვაბი, ამაშუკეთი, ქედური, კოლბეური, გოგალათუბანი და თხოზინა. ქართლისაა — ნუნისი, ჩრდილი, მეზობირი, ვერტყვილქალა, ვერტყვილა, ციციური, ნადაბური, ლიჩი და ლოდორა²⁷.

ბერი ევნატაშვილის მიხედვით (რომელიც, თითქოს XVI ს. ამსახველ სურათს იძლევა, მაგრამ ყველაფრიდან ჩანს, რომ იგი თავის დროინდელ ვითარებას გადმოგვცემს), იმერეთის საზღვრები ასე გამოიყურება — დასავლეთით ქართლს ეყურა „წედისის მთის გადმოდმართი, და კუდარო, და ქალის მთას გარდმოდმართი, ერწო, და მშვილდაურსა და პერანგას გარდმოდმართი, გორასძირს-აქათი, ლიჩი, ლოდორა, ქეთისკევი, და ჩხერის ციხე, და შას-ზემოთი ისრე გაყოლით მთის-აქათი... ხოლო მპყრობელსა იმერეთისასა: წედისის მთის-აქათი, დიგორის მთას-აქათი. ლენტეხი და თაყუერი, რომელსა აწ ჰქვან ლეჩხუმი, — ცხენისწყალსა ჩაყოლით გამოდმართი, და საჯავახოს-აქათი, გაყოლით ფერსათის მთას-აქათი, ვიდრე ქართლია საზღვრადნი“²⁸.

როგორც ვხედავთ, ორი თანადროული ავტორი ერთმანეთს ემთხვევა და უნდა ვიგულისმოდ, რომ ბერი ამ შემთხვევაში თავის დროინდელ ვითარებას გადმოგვცემს, რომელიც გადააქვს XVI საუკუნეში. ამ ავტორთა შორის განსხვავება ისაა, რომ ბერს ქართლის საზღვარი ჩხერამდე ჩააქვს და ჩხერს ქართლში გულისხმობს და ამით თითქოს სცილდებიან ერთმანეთს ვახუშტი და ბერი, მაგრამ ვახუშტის ჩაერიმელას აღწერისას ნათქვამი აქვს, რომ „ჩხერს ზეით არს გზა ქართლს მიმავალი, მოსაკიდელი სივიწროვისათვის წოდებული, ვახანამდის“²⁹. ჩანს, ჩხერი იმერეთის ის პუნქტი იყო, სადაც იწყებოდა ქართლის გზა, ასევე სახელდებული, და, შესაძლებელია, ბერის უზუსტობა ამან გამოიწვია: თუმცა, აქ არსებობს მეორე შესაძლებლობაც — ჩხერი სააბაშიო ციხეა და ბერის დროს თუკი ეს ციხე იმ შტოს ეკავა აბაშიძეებისას, რომელნიც პოლიტიკურად ქართლის სამეფოში შედიოდნენ XVIII ს. დასაწყისიდან³⁰, მაშინ ბერი სწორედ ამ ვითარებას გადმოგვცემს; რომ შესაძლებელია ასეთი სიტუაციიდან ამოსულიყო ბერი, ამის საბუთად გამოდგება ჩხერის ციხის სხვადასხვა შტოს აბაშიძეების ხელიდან ხელში გადასვლა XVII—XVIII სს. მანძილზე. ასე მაგალითად, ჩხერის — ციხე ნასისხლად მიართვა გიორგი აბაშიძემ პატა აბაშიძეს (1658—1676 წწ.)³¹.

1762 წ. ჩხერის ციხე ნიკოლოზ აბაშიძემ მიჰყიდა სოლომონ პირველს. საბუთში ვკითხულობთ: „ჩხერის ციხე მოგვიდეს... მიწა წყლით; მთით და ბარით და სამძღვარი ამათი ბრუნისის აქათ ჩხერის შამომავალი, ახლა მეორე სამძღვარი ვახანისაყენ — სამძღვრის წყლის აქეთ კიდევ ჩხერის შამომავალი“³². როგორც ჩანს, ჩხერმა XVII საუკ. 70-იანი წლებიდან ვიდრე XVIII საუკუნის 50-იან წლებამდე სამჯერ შეიცვალა მფლობელობა და იმასთან დაკავშირებით შეიცვალა ქართლ-იმერეთის პოლიტიკური საზღვარი. ბერის მიერ ჩხერის ქარ-

27 ვახუშტის ატლასი, რუკა №№ 6, 7, 18; სსსა, ძველი საბუთების განყოფილება.

28 ბ ე რ ი ე ვ ნ ა ტ ა შ ვ ი ლ ი, ახალი ქართლის ცხოვრება, პირველი ტექსტი, ქართლის ცხოვრება II, თბილისი, 1959, გვ. 349.

29 ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა..., გვ. 155.

30 საქართველოს ცხოვრება, ბატონიშვილი ვახუშტის მიერ შედგენილი, მეორე გამოცემა ჯ კიკნაძისაგან, თბილისი, 1913, გვ. 336 — 340.

31 ხელნაწერთა ინსტიტუტი. ფონდი Sd — 535.

32 დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები, წ. II, გვ. 16 — 17.

თლში შემოტანა ერთ-ერთ ასეთ მომენტს ასახავს ალბათ. საინტერესო ისიცაა, რომ ნიკოლოზ აბაშიძე ჩხერის გამყიდველია იმერელია და მის მიერ გაცემულ საბუთში ჩხერის აღმოსავლეთ საზღვრად, ვახანისაჲკენ, „სამძღვრის წყალია“ დასახელებული. ეს „სამძღვრის წყალი“ უნდა იყოს ბეოლის ხევი. ჩანს ასეთი ვითარება კარგა ხნის დამკვიდრებულია და მაშასადამე, აქ საზღვარი ვახანთან უნდა გაეკვლოს. მაგრამ 1804 წ. ერთი დოკუმენტით ჩანს, რომ ვახანიც თითქოს იმერეთისაა: ეს დოკუმენტია სათხოვარი მუხლები სოლომონ მეფისა რუსეთის იმპერატორისადმი, სადაც XIII მუხლში ვკითხულობთ: „... გზა საქართველოსა საზღვრიდგან ვახანზე მდებარე ქუთაისადმდე... გავაწმენდინოთ და გავაკეთებინოთ საურმე გზად და ვიქონიოთ ყოველთვის იგი სრულისა წარმართეთა“³³... გამოთქმა „საქართველოს საზღვრიდგან ვახანზე მდებარე“ ჩვენის აზრით, ნიშნავს, რომ ვახანს აღმოსავლეთითაა საზღვრის ხაზი.

იმერეთის მეფის ალექსანდრე V-ის 1737 წ. რუკის მიხედვით ქართლ-იმერეთის საზღვარი ლიხის ქედს გასდევს. ამ რუკით მდ. ძირულის სათავეც იმერეთშია. იმერეთშია შემდეგი სოფლები: კოლბოური, ღოდორა, ლიჩი, გესამანია, უბისა, ჩხერი, ნუნისი და ვახანი. შემდეგ საზღვარი მკვეთრად უხვევს დასავლეთისაკენ და სამხრეთით ხაზი ფერსათის ქედს გასდევს³⁴.

1788—1810 წწ. შორის დაწერილი ბარათით, იმერეთის მეფე სოლომონ II თავისთან იბარებს ქაიხოსრო აბაშიძეს, გოგია ალექსისძეს და „ვახანს ვინც მაგისთანა მარგებელი კაცი გეგულებოდეს“³⁵. ე. ი. ვახანი ამ დროს იმერეთისაა. სხვა საბუთით კი ვახანი 1804 წ. ქართლის აბაშიძეთა წარმომადგენლისა ჩანს³⁶.

XVIII ს. 70-იანი წლების მოგზაურის გიულდენშტედტის მიხედვით ხეფინის ხევი იმერული მხარეა, „ის დასახლებულია იმერლებით და უქირავს დუმალისა და ძირულის ნაწილი“³⁷ და სოფლები — ნადაბური, ციციქაური, გრიგოლათი, ხევიჯვარი, წაქვა, გეთსამანია, ხუნევი, ვერტყვილა და ვერტყვილიქალა. მაშასადამე, მის მიხედვით იმერეთის (პოლიტიკურად) კუთვნილება გამოდის. ასევე იმერეთისაა ჩხერიმელას ხეობაში მდებარე სოფლები, ვიდრე ვახანამდე. მისი და ზემოთ მდებარე სოფლების მფლობელია აბაშიძე, რომელიც ქართლის მეფეს ემორჩილება, თუმცა მხარე იმერეთისაა³⁸.

პოლიტიკურად იმერეთშივე აქვს გიულდენშტედტს შეტანილი „ზემო ქვეყანა“ და მისი სოფლები. ჩვენ აქ ყველა მათგანს აღარ ჩამოვთვლით, ეს საკირო ამჟამად არაა, დავასახელებთ იმ სოფლებს, რომლებიც ბერისა და ვახუშტის მიხედვით თითქოს ქართლში იგულისხმებიან, ე. ი. სასაზღვრო სოფლები როგორა აქვს გიულდენშტედტს, მას გავუსვამთ ხაზს: მანდაეთი, ჩხილაური (ჩხირაოული), მეჩხეთური, უსახელო, ლიჩი, ღოდორა, გოლისი, მოძვი და ჭალაურთა — იმერეთისაა. აქვე გიულდენშტედტი მიუთითებს, რომ ზემო ქვეყნის სოფლების „უმეტესობა ეკუთვნის თავად წერეთელს დანარჩენები

33 საქ. სახ. მუზ. ისტორიული დოკუმენტები და არქივები, II, 1953, გვ. 40.

34 ამ რუკის ფოტოპირი ინახება ისტორიის ინსტიტუტის ისტორიული გეოგრაფიის გახყოფილებაში.

35 ცსსა, ფ. 1448, საბ. № 851.

36 მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, წ. III, თბ. 1955, გვ. 370.

37 გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, 1962, ტ. I, გვ. 303.

38 ი ქ ვ ე, გვ. 309.

კი — მეფესა და მეფის-ძეს გიორგისა და არჩილს³⁹. მაშასადამე, ეს სოფლები XVIII ს. 70-იან წლებში მფლობელობითაც და პოლიტიკურადაც იმერეთის სამეფოს შემადგენლობაშია.

გიულდენშტედტით, ზემო ქვეყანა ყვირილის ზემო დინებაა, ვიდრე ლიხის ქედამდე, -იგი არის ყველაზე დიდი ნაწილი ალპებიდან (იგულისხმება კავკასიონის მთავარი ქედი. ავტ.) სამხრეთისაკენ გადაქიშული გადაკვეთი ქედის იმერული კალთებისა. აღმოსავლეთი, ანუ ქართლის გასწვრივ და ქედის თხემზე მდებარე ნაწილი ამ დიდი მხარისა იწოდება საბაშიოდ⁴⁰.

1661 წ. ერთი საბუთით ზემო ქვეყანა უნდა გავიგოთ ბუჯაწყლის ზევით, ვიდრე ლიხის მთამდე. დოკუმენტში ვკითხულობთ: „ქ. მეფეთ მეფე შაჰნავაზ უზეშთაესთა მოგახსენებთ და უქუედაესთა გიბრძანებთ, ერთობილნო ბუჯასწყალა ზედათნო. ხრეთიანათ ლიხის მთამდი, მერმე თქუენი სარდრობა ზაალ წერეთლისათვის გუიბოძებია“...⁴¹. ამის შემდეგ, 1680 წ. ამ მხარის სარდლად გიორგი იმერთა მეფე ამტკიცებს ქაიხოსრო წერეთელს⁴². ე. ი. XVII ს. ზემო ქვეყანა ერთი მხარეა და ერთი სასარდლო ლიხის ქედამდე. ზემო ქვეყანაში შედიოდა ლიჩი და ლოდორა 1691 წელსაც⁴³ და, მაშასადამე, ისინი იმერეთის კუთვნილებანი არიან პოლიტიკურადაც.

ასევე ცვალებადია ვერტყვილისა და ვერტყვილის ქალის ბედიც. 1628 წ. დოკუმენტის მიხედვით მათზე ხელი აქვთ იმერეთის მეფეებს⁴⁴.

1766 წ. შედგენილ ა/კ რუკის მიხედვით ქართლ-იმერეთის საზღვარი დუმლა-ძირულის წყალგამყოფ ქედს მიჰყვება, სამხრეთ მონაკვეთზე ეს ხაზი ცვეთრად უხვევს აღმოსავლეთისაკენ, ისე, რომ ვახანს იმერეთში მოიტოვებს. სამხრეთის საზღვარი ისევ ფერსათის მთებს მიჰყვება⁴⁵. სხვა რუსული რუკით, რომელიც 1784 წ. შედგენილია თბილისში ბურნაშოვის მიერ, საზღვრის ხაზი ასევეა. ოღონდ ვახანი ქართლისაა⁴⁶.

გიულდენშტედტის რუკით საზღვარი გასდევს ლიხის ქედს და ვახანიც იმერეთისაა⁴⁷.

1783 წ. შედგენილი რუკით, რომელსაც საკმაოდ სოლიდური დასათაურება აქვ: — „Генеральная карта присоединенных к Росийской империи Грузинских царств Кахетии и Карталиишии и царства Имеретии с ево княжествами Гурии и Мингрелии с показанием их граница“⁴⁸—და რომლის ავტორი ბურნაშოვი უნდა იყოს, იმერეთის საზღვრები ასე გამოიყურება: ჩრდილოეთით — გაჰყვება კავკასიონს, სვანეთს საზღვარ გარეთ მოიტოვებს; დასავლეთით — მიუყვება ცხენისწყლის ხეობას. პუნქტო ლჩხუმი (ეს თავისთავად საინტერესოა) რჩება საზღვრის გარეთ. 44-ე პარალელის შემდეგ საზღვარი გადადის ცხენისწყლის მარჯვენა მხარეს და ჰყვება რიონს. სამხრეთით — გასდევს საჯავახოს ქედს, შემდეგ ფერსათის

³⁹ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, 1962, ტ. I, გვ. 301.

⁴⁰ იქვე, გვ. 299.

⁴¹ ისტ. დოკუმენტი იმერ. სამ. და გურია-ოდისის სამთავროებისა, წ. I, გვ. 33.

⁴² იქვე, გვ. 27—28.

⁴³ ხელნაწ. ინსტ. ფ. sd—415.

⁴⁴ იქვე, ფ. sd — 14680.

⁴⁵ ЦГВИА, ფ. ВУА, ს. № 20473.

⁴⁶ იქვე, დოკ. № 20477.

⁴⁷ იქვე, დოკ. № 20509.

⁴⁸ იქვე, დოკ. № 20476.

ქედს ვიდრე ვახანამდე, რომელიც იმერეთში შედის; აღმოსავლეთით — მიჰყევა ლიხის ქედს.

აქ საკირთა განვიხილოთ კიდევ ორი რუკა ბურნაშოვის შედგენილი 1782 წ. ამ რუკების ძირითადი დანიშნულება ყოფილა გზების ჩვენება, სად რამდენი ჯარის დაყენება იქნებოდა შესაძლებელი და ლაშქრობისას რომელი გადასასვლელები უნდა დაეკირათ. ამ რუკებით (რომლებიც ერთი მეორის სრული იდენტურია, ოღონდ ერთი შავია და მეორე გადათეთრებული) იმერეთის აღმოსავლეთი საზღვარი ასე გამოიყურება (სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ): დაუყვება მდ. ბეოლის წყალს (რომ ეს ბეოლის წყალია რუკას არ აწერია. ჩვენ დავადგინეთ. ავტ.), ეს არის ალბათ ზემოთ მოტანილ ერთ საბუთში მოხსენებული „სამძღვრის წყალი“. შემდეგ აყვება მდ. ჩხერიმელას და ქედს, რომელიც ჰყოფს ძირულასა და სურამულა-ქერათხევს ერთმანეთისაგან (ლიხის ქედი). ეს ხაზი ქართლში მოიქცევა: ვახანს, ჩრდილს, ნებოძირს და წითას (სხვა პუნქტები არაა დატანილი). ამ რუკებზე იმერეთის აღმოსავლეთის საზღვარი მეორეცაა დატანილი, რომელიც მთლიანად ლიხის ქედს გაუყვება ისე, რომ ზემოთ ჩამოთვლილი პუნქტები იმერეთში ექცევა. პირობითი ნიშნებით ჩანს, რომ პირველი ხაზია ძირითადი. იგი იმ ნიშნითაა დატანილი როგორც იმერეთ-თურქეთის საზღვარი (ტირე — სამი წერტილი; მეორე ხაზი წერტილებით). მეორე ხაზს აწერია „Временная Имеретиская Граница“⁴⁸. ჩანს ეს ტერიტორია სადავო ყოფილა ქართლს და იმერეთს შორის.

ყველა აქედან გამომდინარე, ჩანს, რომ პოლიტიკური საზღვარი ქართლ-იმერეთს შორის მყარი და უცვლელი არ ყოფილა. ის ძირითადად დამოკიდებული იყო სათავადო მფლობელობაზე. აბაშიძე ეყრდნობოდა ქართლის მეფეს, სააბაშიო გაიყო და მისი ნაწილი ქართლის საგამგებლოში შევიდა. ხშირად ერთი სოფლის ან ციხის მფლობელის გამოცვლაც. მის პოლიტიკურად სხვის კუთვნილებას ნიშნავს. ამის კარგი ილუსტრაციაა აგრეთვე სხვა დოკუმენტური მასალებიც, 1664—1694 წწ. შორის შედგენილი საბუთების მიხედვით ჩანს, რომ ლიხის ქედის ერთი ნაწილი წერეთელ-ამირეჯიბის სადავო სამფლობელოა. პაპუნა წერეთელი და დავით ამირეჯიბი ერთმანეთს ედავებოდნენ მთას. წერეთელი ამბობდა: „ჯვარს აქეთ“ ჩემიაო (ჯვარი ერქვა სოფელს ქერათხევში გადასასვლელზე). ამირეჯიბი კი — „ძირულას იქეთ“ ულუმბის ღეთისმშობლისაო. დავის გადაწყვეტილებით ჯვარს აქეთ“ ძირულამდე მოკრებილი დალის ნახევარი ულუმბის ღეთისმშობელს მიეკუთვნა. ე. ი. ლიხის ქედის ეს ნაწილი საერთო მფლობელობაში დარჩა ქართლელ და იმერელ ფეოდალთა და, მაშასადამე სამეფოთა შორის⁵⁰. ქართლის სამეფოს პოლიტიკური საზღვრის ლიხს დასავლეთით გადაწევა, საბოლოოდ დამკვიდრებული XVIII ს-ის განმავლობაში ჩანს, და მაშასადამე, ამ დროის საზღვარი რუკაზე ისე უნდა აისახოს, როგორც ეს ბერსა და ვახუშტის აქვთ. ოღონდ ბერისაგან განსხვავებით საზღვარი ბეოლის ხეზე გაივლის.

საინტერესოა, რომ ეს საზღვარი ციხე-კოშკებით არ არის ჩაკეტილი. ჩანს, აქ საზღვრის ცვლილება ქართლ-იმერეთს შორის მტკივნეული მაინც და მაინც არ ყოფილა და ეს ცვლილება ძირითადად ფეოდალთა ხელიდან ხელში აღვივალა მამულთა გადასვლით (ყიდვა-გაყიდვა, წყალობა და ა. შ.) გამოიხატებო-

⁴⁸ ЦГВИА, ფ. ВУА, ლოქ. №№ 20504 და 20475.

⁵⁰ ხელნაწ. ინსტიტუტ, ფონდი Hd — 2489. ჩანს საბუთი იმერეთშია შედგენილი.

და. აქ თუა სადმე ციხე ან კოშკი, ძირითადად სალევო ციხე-კოშკებია, თუ არ მივიღებთ მხედველობაში ადრეფეოდალურ ვახანის ციხესა და გვიანფეოდალური ხანის დასაწყისში აგებულ ხარაგაულისა და ჩხერის ციხეებს.

საბოლოოდ დაეასკვნათ: საზღვარი კავკასიონის ქედიდან გაივლის წედისის მთას, კუდაროს. ყვირილის ხეობაში გადმოვა და ერწოს ქართლში დატოვებს. შემდეგ ქალას იმერეთში დატოვებს, გადავა ძირულის ხეობაში, გაივლის პერანგას მთაზე, გორაძირზე. შემდეგ ძირულისა და დუმალას წყალგამყოფზე და ჩავა ხუნევის პირდაპირ. შემდეგ ძირულის დაყოლებით ვერტყვილამდე, შემდეგ მარცხენა მხრიდან აჰყვება ძირულას მარცხენა ნაპირზე ისე, რომ ხუნევისა და ბუინეის ქართლში დატოვებს: შემდეგ პატარა ქედს აუყვება სამხრეთისაკენ და ბოლოს, ბეოლისხევის აყოლებით სათავეებამდე, ფერსათის მთებამდე.

რაც შეეხება სამხრეთ საზღვარს, აქ ვახუშტი, ბერი და სხვა ზემოთ მოტანილი წერილობითი თუ კარტოგრაფიული დოკუმენტები ერთსულოვნად მიუთითებენ ფერსათის მთებს, რაც ისტორიულ-გეოგრაფიული დაკვირვებითაც დასტურდება. ოღონდ ესაა, ამ საზღვარს, პოლიტიკური სიტუაციიდან გამოსული იმერეთის სამეფო ჩანს მეტ ყურადღებას აქცევს. ასე, მაგალითად, თითქმის ყველა ხეობაში, რომელიც კი დადოს ანუ ფერსათის მთებიდან ჩამოედინება იმერეთისაკენ. გვიანფეოდალური ციხე დგას. ასეთებია: ვანში; ლედენის ზევით, სახულართან; ფარცხნალში; ღუღუმეჭეთში; ხონში; კვალითში; სვირში, ბაღდათში და ა. შ.

ასეთი ქსელი ციხეებისა, ყველა გასასვლელის ჩაკეტვა, აუცილებელი და საჭირო იყო სამცხის ოსმალთა მიერ მიტაცების შემდეგ, თუმცა, ესეც არ აღმოჩნდა საკმარისი და ოსმალ-თურქები თუ ახალციხეში დაბუდებული ლეკები ხშირად დაუპატიჟებელი და დაპატიჟებული სტუმრები იყვნენ იმერეთისა.

ვახუშტი ბაგრატიონი და ოდიშის ისტორიული
გეოგრაფიის საკითხები

თ. ბერაძე

ვახუშტი ბაგრატიონის კალამს ეკუთვნის „საქართველოს ცხოვრება“, სადაც გადმოცემულია ჩვენი ქვეყნის ისტორია უძველესი დროიდან XVIII ს. II ნახევრამდე. მისი აზრით ისტორია ანუ „მატიანე“ იყოფა: „ადგილის აღწერად, ნათესავმეტყველებად, წლისმრიცხველობად, და მოქმედების აღწერად“¹. შესაბამისად „საქართველოს ცხოვრებაში“ ერთი ნაწილი საქართველოს აღწერას აქვს დათმობილი. აქ ქართლის, კახეთის, სამცხე-საათაბაგოს გვერდით მოცემულია „აღწერა ეგრისის ქვეყანისა, ანუ აფხაზეთისა, ანუ იმერეთისა“, სადაც ერთ თავად გამოყოფილია ოდიში².

ვახუშტი ბაგრატიონის რუკათა პირველ ე. წ. „ყაზანურ“ ატლასში, რომელიც 1735 წელსაა შედგენილი, ოდიში მხოლოდ ერთ რუკაზეა გამოხაზული³.

ვახუშტი ბაგრატიონის რუკათა მეორე ატლასი 1737—43 წლებშია შედგენილი. აქ ოდიში რვა რუკაზეა გამოხაზული. ყველაზე დაწვრილებით № 20 და № 21 რუკებზე⁴.

1 ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თ. ლომოურისა და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბ., 1941, გვ. 3.

2 ვახუშტი ბაგრატიონის ირგვლივ ცნობები ჩვენ ამოღებული გვაქვს შემდეგი ნაშრომებიდან: ვახუშტი, აღწერა... შესავალი, ვახუშტის ბიოგრაფიისათვის, ეკუთვნის ნ. ბერძენიშვილის კალამს; ივ. ჯავახიშვილი, ბატონიშვილი ვახუშტი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, თბ., 1926; აღ. ჯავახიშვილი, ვახუშტი ბაგრატიონი გამოჩენილი ქართველი გეოგრაფი, კრებული. ვახუშტი, როგორც გეოგრაფი, ვახუშტის სახელობის გეოგრაფიის ინსტიტუტის შრომები, 1947, 1; ლ. მარუაშვილი, ვახუშტი ბაგრატიონის კარტოგრაფიული ნაშრომები, წულუკიძის სახელობის ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, ქუთაისი, 1948, VIII; ლ. მარუაშვილი, საქართველოს გეოგრაფიული შესწავლის ფუძემდებელი ვახუშტი ბაგრატიონი (1696—1772წწ.), თბ., 1956. Л. Маруашвили, Вахушти Багратиони, его предшественники и современники, М., 1956.

3 საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდი — № 2079. ატლასის რუკათა აღწერილობა მოცემულია: ხელნაწერთა აღწერილობა, საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფო საზოგადოების ყოფილი მუზეუმის ხელნაწერები (კოლექცია—II), ტ. V, თბ., 1949, გვ. 48—49; ლ. მარუაშვილი, ვახუშტი ბაგრატიონის..., გვ. 301—306; ლ. მარუაშვილი, საქართველოს გეოგრაფიული..., გვ. 73—82. Л. Маруашвили, Вахушти Багратиони..., გვ. 95—100.

4 ვახუშტი ბაგრატიონის რუკათა მეორე ატლასი იხსნება საქართველოს სსრ ცენტრალურ ისტორიულ არქივში. იხ. კოლექცია 1446, ხელნაწერი № 104. ამ რუკათა ატლასის შესახებ

ვახუშტი ბაგრატიონის რუკათა მონაცემებს მის ოდიშის აღწერილობასთან ერთად განვიხილავთ. აღნიშნავთ მხოლოდ, რომ მის რუკებზე შავი ზღვის სანაპირო ხაზი არაა ზუსტად გამოხაზული. სანაპირო ხაზი მათზე კლაკნილია, მდინარეთა მეტი ნაწილი ხმელეთში ღრმად შექრილ ზღვის ყურეს შეერთვის. სინამდვილეში შავი ზღვის ნაპირი უმნიშვნელო კლაკნილობით გამოირჩევა⁶.

ოდიშის აღწერილობას ვახუშტი ამ ქვეყნის სახელწოდებითა ეტიმოლოგიით იწყებს: „ხოლო ესე ოდიში ისახელა ორითა სახელითა: პირველად მე-ეგრელნი, რამეთუ ეგროს აღამენა ქალაქი და უწოდა ეგრი... ხოლო ოდიში — განდგნენ რა ეგრისის მდინარის იქითნი და მიერთნენ ბერძენთა, იტყოდიან ოდიში იყომე ქვეყანა იგი ჩვენი“⁶.

ოდიშის ვახუშტისეული ეტიმოლოგია ხელოვნურია. იგი სავსებით სწორია, როდესაც აღნიშნავს, რომ ამ პოლიტიკურ ერთეულს მეორე სახელი აქვს და იგი ეგრი ფუძიდან მომდინარეობს. მაგრამ ეს მეორე სახელი არის არა „მეეგრელნი“, არამედ სამეგრელო.

ქვეყნის სახელის ახსნის შემდეგ ვახუშტი იძლევა ოდიშის საზღვრებს: „ხოლო საზღვარი ოდიშისა არს ცხენის-წყალი და ხაზი ისულეთამდე, მერმე თაკვერსა და ოდიშს შორისი მთა, კავკასილამ ჩამოსული სამკრით და კვალად თაკუერიდამვე წარსული კავკასით ჩდილოთ, ვიდრე ეგრისის სათავემდე, ოდიშსა და სვანეთს შორისი, სამკრით მდინარე რიონი, გური-ოდიშს შორისი, და კვალად ეგურის მდინარის შესართავს დასავლეთი შავი ზღვა; დასავლით ზღვა შავივე და კვალად ანაკოფიის მცირე მთა, კავკასილამ ჩამოსული სამკრით ზღვა-მდე“⁷.

ვახუშტი ბაგრატიონი ოდიშში ვრცელ ტერიტორიას აქცევს ცხენისწყალიდან ანაკოფიამდე. ამავე დროს მის შემადგენლობაში არ შეყავა რიონისპირეთი ცხენისწყალსა და ტეხურს შორის. ასეა ეს მოცემული მის რუკებზეც. ვახუშტი ბაგრატიონს ეს ტერიტორია იმერეთში შეაქვს.

ოდიშს ვახუშტი XV ს. II ნახევრის საზღვრებში გვაძლევს, როდესაც ერთიანი საქართველო დაიშალა სამეფო-სამთავროებად. მისი ნაშრომიდან კარგად ჩანს, რომ უფრო ადრე ოდიშის აღმოსავლეთი საზღვარი უნაგირას ქედამდე აღწევდა. ვახუშტი ბაგრატიონი იძლევა XVII ს. I ნახევრის ოდიშის საზღვრებსაც, რომელიც ამ დროს ცხენისწყლიდან მდ. კელასურამდე აღწევდა.

ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობები ოდიშის საზღვრების ცვალებადობის შესახებ ჩვენ სწორად მიგვაჩინა⁸.

დასაღვენია ოდიშის საზღვრები ვახუშტი ბაგრატიონის დროს. იგი წერს: „ხოლო აწ ეგრისის მდინარემდე უპყრავსთ აფხაზთა, და მას ზეით, სამკრის კერძო დადიანსა“⁹.

აგრეთვე იხილეთ: ვახუშტი, საქართველოს ისტორია, ნაწილი, პირველი, დ. ბაქრაძის რედაქციით. წინასიტყვაობა მეორე (ბროსესი) ტფ., 1885, გვ. XIII—XVII. აღ. ქავკასიონელი, ვახუშტი ბაგრატიონი..., გვ. 18—23. ლ. მარუაშვილი, ვახუშტი ბაგრატიონი..., გვ. 313. ლ. მარუაშვილი, საქართველოს გეოგრაფიული., გვ. 82—83.

5 ლ. მარუაშვილი, ვახუშტი ბაგრატიონის..., გვ. 318.

6 ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 165.

7 ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 168.

8 თ. ბერაძე, ოდიშის პოლიტიკური გეოგრაფიიდან, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, III, თბ., 1967.

9 ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 170.

XVII ს. დასასრულს აფხაზეთის მთავარმა სარეკ შერვაშიძემ ხელში ჩაიგდო ოდიშის სამთავროს დასავლეთი ნაწილი ენგურამდე. მის სიკვდილის შემდეგ, მისი მემკვიდრეობა ზეგნაჲ შერვაშიძის შვილებმა გაინაწილეს. ერთ მათგანს ყვაპუს შეხვდა ტერიტორია მდინარეების ღალიძგასა და ენგურს შორის. ამ მხარეს შემდგომში მისი შვილის მურზაყანის სახელიდან სამურზაყანო ეწოდლა¹⁰.

ენგურის დასავლეთით სამფლობელოს დაკარგვას ოდიშის მთავრები არ შერიგებინან, ხოლო სამურზაყანოს თავის ქვეშევრდომად მიიჩნევდნენ. აქ განსხვავებული ვითარება იყო, ვიდრე აფხაზეთის მთავართა მიერ დაპყრობილ ოდიშის სხვა ნაწილში: აქ მოსახლეობის ეთნიკური შემადგენლობა უცვლელი დარჩა და არც მაჰმადიანობას მოუყიდა ფეხი. ყოველივე ეს ოდიშის გავლენის შედეგი იყო. ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობა იმის შესახებ, რომ მის დროს ეგრისწყალის (დაახლ. მდ. ღალიძგის) სამხრეთი ტერიტორია დადიანების ხელშია, XVII ს. 40-იანი წლების სინამდვილეს უნდა გამოხატავდეს¹¹.

ვახუშტი ბაგრატიონი გვიჩვენებს ოდიშის საზღვრების ცვალებადობას, ამიტომ უნდა ჩაითვალოს ამ ქვეყნის ისტორიული გეოგრაფიის პირველ მკვლევარად.

ოდიშის აღწერას ვახუშტი ბაგრატიონი ცხენისწყლის ხეობით იწყებს: „და ცხენის-წყლის დასავლეთ არს მუნვე ბანძა და ციხე კეთილნაშენი.

ბანძას ზეით და ცხენის-წყლის დასავლეთ, და მისი მკვერტი, მაღალს აღგილზედ, არს ჭყონდიდი, ეკლესია გუნბათიანი, დიდშენი, მარტვირისა. ესე აღაშენა მეფემან აფხაზთამან გიორგიმ და შეამკო ყოვლითა შემკობილებითა საეკლესიოსათა. დაფლული არის მეფე ბაგრატი. ამანვე დასვა მუნ ეპისკოპოზი, და აწცა არს მწყემსი უნაგირის აღმოსავლეთისა ცხენის-წყლამდე“¹².

ჭყონდიდის მონასტრის მდებარეობა ვახუშტი ბაგრატიონის ისე ზუსტად აქვს აღწერილი, რომ საგულისხმოა, მას ეს საყდარი დათვალიერებული აქვს. ჭყონდიდის საეპისკოპოსოს გარდა სახელოვანი გეოგრაფი ოდიშში კიდევ ხუთ საეპისკოპოსო ცენტრს ჩამოთვლის: ცაიში, წალენჯიხა, ბედია, მოქვი, დრანდა. სხვა მააალასთან შეჯერებით ირკვევა, რომ ვახუშტი ამ საკითხში სწორია.

ჭყონდიდის შესახებ ისტორიული ცნობები ვახუშტი ბაგრატიონის „მატიანე ქართლისადაან“ აქვს აღებული¹³.

ბანძაში ამჟამად ციხე-სიმაგრის კვალი არ შეიმჩნევა. 1737 წ. შედგენილ დასავლეთ საქართველოს რუკაზე აღნიშნულია „ბანძა ფაღას სასახლე“. ამ პერიოდში დიდი ფეოდალის სასახლე იმავე დროს ციხე-სიმაგრეს წარმოადგენდა. ამიტომ ვახუშტი სწორია, როდესაც ბანძაში ციხეს აღნიშნავს.

¹⁰ И. Антелава, Очерки по истории Абхазии XVII—XVIII веков, Сухуми, 1949, стр. 24.

¹¹ З. Анчабадзе, Из истории средневековой Абхазии, Сухуми, 1959, стр. 253.

¹² ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 166.

¹³ ჭყონდიდის აშენებაზე „მატიანე ქართლისაში“ ვკითხულობთ: „...მიიღო სრულობით მეფობა აფხაზთა გიორგი მეფემან, იგი იყო... უშეტეს ყოველთა მაშენებელი ეკლესიასა... აღაშენა საყდარი ჭყონდიდისა, შექმნა საეპისკოპოსოდ, და განაშენა იგი ნაწილთა სიძრავლთა წმიდათა მარტულთათა“, ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 265. ბაგრატი IV დაკრძალვაზე შემატანე წერს: „და დიდითა დიდებითა. და პატივითა წარიყვანეს და დამარხეს ჭყონდიდს“. იქვე, გვ. 315.

ცხენისწყლის ხეობის შემდეგ ვახუშტი აღწერს აბაშის ზეობას: „ამათა დასავლით დის მდინარე აბაშა, პირველ სხვის სახელით წოდებულ-ლი. შემდგომად, მოიქცა რა ანაკოფიიდან მურვან ყრუ, აქ დაბანაკებულთა მოაშთო ამან ჰა აბაში, და მიერთიგან იწოდა აბაშა. ამაზედ არს სახარია, ციხე და სასახლე დადიანისა“^{14,15}.

დადიანის ციხეა და სასახლეს სახარიას ვერ მივაგენით. არც წერილობით წყაროებშია იგი დამოწმებული.

საინტერესო მოსაზრება წამოაყენა შ. ჭლარკავამ. მან ყურადღება მიაქცია იმ გარემოებას, რომ ვახუშტისეული სახარია მდებარეობა ამის რუკებზე ნასოფლარ მარსილს შეესაბამება, რომელიც უკვე არქანჯელო ლამბერტის რუკაზეა მოცემული. აქ ცხოვრობდნენ ხარბედიები, რომლებიც ძველად შეიძლება სოფელსაც კი ქმნიდნენ სახარბედიოს სახელით. შ. ჭლარკავას აზრით ვახუშტისეული სახარია შეიძლება დამახინჯებული სახარბედიო იყოს¹⁶.

აბაშის ხეობის შემდეგ ვახუშტი ტეხურის ხეობას აღწერს: „ამის დასავლით დის მდინარე ტეხური. იწოდა ჩქარად დინებისაგან, რამეთუ შემუსრავეს და მტეხარე ჰყოფს ხიდსა თუ სხვასა რაის. გამოსდის მასვე კავკასსა, მიერთვის ისულეთს ჩრდილოდამ რიონს. ხოლო ტეხურისა და აბაშას შესართავს ზეით, უნაგირას მთის ძირზედ და ტეხურის დასავლის კიდეზედ, არს შხეთს ციხე დიდნაშენი და სასახლე დადიანისა. ამას ზეით, კიდეე ტეხურისავე კიდეზედ, არს ეკლესია გუნბათიანი, კეთილშენი, საყოფელი აფხაზთა კათალიკოსისა. აწ სენაკს ზეით უნაგირას ძირში, არს ნაქალაქევი, ციხეგოჯად წოდებული. ეს აღაშენა ა მეფის ფარნაოზის ეამს ქუჯიმ, ქალაქი და ციხე, და ამიანი საერისთოვე იყო სრულიად რიონის დასავლეთი სვანეთით. შემურარა ყრუმ, არამედ იყო კვალად ქალაქი, და შემდგომად მოოხრდა ქალაქი. აწ არს ციხე კვალად სასახლე დადიანისა“¹⁷.

სახელწოდება ტეხური, ხალხური ეტიმოლოგიის სფუქველზეა ახსნილი. შხეთი არაა ზუსტი სახელწოდება. ადგილობრივი მოსახლეობა ამ სოფელს შხეფს უფოდებს. ამ სახელითაა ის მოხაენიებული გვიანფეოდალური ხანის საბუთებშიც¹⁸. ამ სოფელში მართლაც დგას ციხე-სიმაგრე, რომელიც მოქმედებდა ადრეფეოდალური ხანიდან.

ვახუშტისეული სენაკი წარმოადგენს დღევანდელ ძველ სენაკს. მისი დროინდელი ეკლესია ამჟამად დანგრეულია. რამდენად სწორია ვახუშ-

14 ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა..., გვ. 166.

15 ჭლარკავამ წყობილობით, რომ მურვან ყრუს ლაშქარმა დაიბანაკა ციხე-გოჯის აღმოსავლეთით ორ მდინარის შუა. შემდეგ... „აღდგეს მდინარეის სატიკად. მიზართა უმცროსმან წყალმან სპასა აბაშთასა და წარილო მათგან მკვრცხლა ოცდასამი ათასი... უფროსმან წყალმან.. წარილო ცხენი ოცდახუთმეტი ათასი. და მიერთიგან სახელ-ელვა ორთა მათ მდინარეთა: ერთსა ცხენისწყალი და, ერთსა აბაშა“. „ქ-ც“, I, გვ. 238.

16 შ. ჭლარკავა, სალიპარტიანო, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, თბ., 1965, გვ. 286—287.

17 ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა..., გვ. 166—167.

18 გრიგოლ კათალიკოსის გუჟარში (1733 წ.) ვკითხულობთ: „შხეფს იმ საყდართან ბერდია დოხვადია შეწირული“. ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე, დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები, წ. I, თბ., 1921, გვ. 143. შხეფის სახელწოდებითაა ეს სოფელი მოხსენებული სამეგრელოს სამთავროს სოფელთა სიაში, რომელიც ი. მენუნარგიას მოეპოვება. ი. მ ე უ ნ ა რ გ ი ა, სამეგრელოს სამთავროს უკანასკნელი პერიოდი და დავით. დადიანი, თბ., 1939, გვ. 113.

ტისეული აღწერილობა, ძნელი სათქმელია. დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთებში ეს ეკლესია მართლაც მოხსენიებულია, როგორც ოდიშში აფხაზეთის კათალიკოსის სამყოფელი¹⁹.

სწორია ვახუშტის ცნობები ნაქალაქევის ციხე-სიმაგრის მიმართ. მათი ნაწილი სახელოვან ისტორიკოსს ამოღებული აქვს „ქართლის ცხოვრებიდან“²⁰.

ტეხურის დასავლეთით ვახუშტი ასახელებს უნაგირას ქედს: „ხოლო ამ ტეხურის დასავლის კიდურსა რიონიდან წარმოსდევს მციერ მთა კავკასამდე, ტყიანი და ნადირიანი. ამას უწოდებენ უნაგირას. ამ მთას მზღვარიდენ ოდესმე იმერთა და ოდიშთა აზღვრად. და არს ჭყონდიდიდამ უნაგირამდე მთის ძირი სალიპარტიანო. არაან ამ ადგილთა შინა მოსახლენი მთავარნი და აზნაურნი. და არს ქვეყანა ესე მგზავსი ვაკისა და უმეტეს ნაყოფიერი და ტყიანი“²¹.

უნაგირას (დასავლეთი ოდიშის) აღწერილობაში ვახუშტის მძიმე შეცდოხუშტი ცდება: ეს ქედი არ აღწევს მდინარე რიონამდე და არც ყველგან მიუყვება ტეხურს დასავლეთი მხრიდან: „სინამდვილეში უნაგირას სერი რიონამდე არ მიდის; გარდა ამისა, ტეხური ამ სერს ჰკვეთს სოფ. ნაქალაქევთან, ისე რომ სერის ჩრდილო-აღმოსავლური ნახევარი გაუყვება ტეხურის არა დასავლურ (მარჯვენა), არამედ აღმოსავლურ (მარცხენა) ნაპირს“²².

სალიპარტიანო, ვახუშტის გარდა გვხვდება სხვა წყაროებშიც. ირკვევა, რომ მას უფრო ფართო ტერიტორია ეკავა, ვიდრე ეს ვახუშტის აქვს მოცემული²³.

უნაგირას (დასავლეთი ოდიშის) აღწერილობაში ვახუშტის მძიმე შეცდომები აქვს დაშვებული. ტერიტორიას ენგურამდე ის შემდეგნაირად აღწერს: „ხოლო ისულებს, ტეხურის შესადინარს ქვეით სადაცა ერთვის რიონი ზღვას, აქა არს ფოთი. და ამ ფოთის ჩდილოთ კერძ შესდის ზღვას ხორგიაწყალი. მოიგო სახელი დაბის ხორგისაგან, ზღვის კიღესა ზედა შენისა, სადაც არს სასახლე აფხაზთა კათალიკოზისა. გამოსდის მასვე წინსხენებულს კავკასს და მოდის აღმოსავლიდან დასავლეთად. ამავე წყალზედ, მთის ძირში, უნაგირას ჩდილოთ, არს ციხე ჰაქვიითი და სასახლე დადიანისა. ხოლო ამ წყლის ჩრდილოთ, მთის ძირს, ველსა ზედა არს ხეთას-ციხე და სასახლე დადიანისა. ამის ჩდილოთ დის ჰანისწყალი, წოდებული ქელენჯიხის გამო. გამოსდის მასვე კავკასსა და დის აღმოსავლიდამ დასავლეთად, და მიერთვის ზღვას ხოფს. ამ მდინარის ჩრდილოთ კერძოთ, ზღვის კიდეზედ არს ხოფი. აქ

19 ვამეყ დადიანის ერთ შეწირულობის წიგნში ვკითხულობთ: „ჩვენ... დადიანმან პატრონმან ვამეყ... შემოაწირეთ სენაქს საწინამძღვრო საყდარი და სასახლე სრულად მისის შაშულობით... ვაკსინჯეთ, და სრულად ოდიშს ერთი საყდარი ასეთი არა ქონდა. კხს, რომე დღესასწაული გარდაეხადა.. ამისთვის შეუწირეთ რომე როღესაც კხი ოდიშს მოპრძანდებოდეს, ხატსა, ჭუარსა და ომფორს იქ საყდარზედ დასვენებდნენ...“ ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე, დასავლეთ..., წ. 1, გვ. 61.

20 ლეონტი მროველთან ვკითხულობთ: „და მისცა ქუჯის ქუეყანა ეგრის წყალსა და რიონს შუა, ზღუთვან მთამდე, რომელსა შინა არს ეგრისი და სუანეთი, და დაამტკიცა იგი ერისთავად მუნ. და მან ქუჯი აღაშენა ციხე-გოჯო“, „ქართლის ცხოვრება“, I, გვ. 24. ჭუნაშვილის მიხედვით, მურვან ყრუმ შემუსრნა ყოველნი ქალაქნი და სიმაგრენი ეგრისის ქუეყნისაჲს. და ციხე იგი სამ-ზღუდე, რომელ არს ციხე გოჯო, შემუსრნა“. ი ქ ე ე, გვ. 235.

21 ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა..., გვ. 167.

22 ლ. მ ა რ თ ა შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ფიზიკური გეოგრაფია; თბ., 1964, გვ. 231.

23 თ. ბ ე რ ა ძ ე, ერთი საკითხი სამეგრელოს ისტორიული გეოგრაფიიდან, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, II, 1964.

არს ეკლესია ვუნბათიანი, კეთილშენი და შემეული. აქ ეკლესიის შინა მსვენარებს პერანგი ყოვლად-წმიდის ღვთისმშობლისა, სასწაულთმოქმედი. ამ წყალზედ, ჩრდილო კიდესა ზედა და ხოფს ზეით, არს ეკლესია ჩაისა, დიდი, გუნბათიანი, კეთილშენი, და შემეული. ზის ეპისკოპოზი, მწყემსი ამ წყლის სამკურთხის კერძოსი უნაგირამდე და რიონა — ზღვამდე. ამავე მდინარის ჩრდილოთ კერძოდ დიდს ველსა არს ზუგდიდი, სასახლე დადიანთა, დიდშენი და პალატებიანი, ზღუდე-გოდლიანი“²⁴.

ვახუშტის აღწერილობის ზემოთ მოყვანილ ნაწილში შეცდომებია დაშვებული. „ხორგის წყალი“ ამგვარი სახელწოდების მდინარე სინამდვილეში არ არსებობს. სოფელი ხორგა მდებარეობს მდინარე ხობის ორივე ნაპირას, მაგრამ არა ზღვის პირას, არამედ მისგან 15 კილომეტრით არის დაშორებული. ჩვენის აზრით ვახუშტისეული ხორგის წყალი შეცდომით გამოხაზული. მდ. ხობი უნდა იყოს. ქაქვიით არაა სწორი ფორმა. ამ ციხესიმაგრეს ეწოდება ქაქვიჯი || ქაქვიჯი. მისი მდებარეობა ვახუშტის რუკეზე და აღწერილობაში შეცდომითაა მოცემული. ის მდებარეობს არ „ხორგის წყლის“ (ჩვენი აზრით მდინარე ხობის) აღმოსავლეთით, არამედ უფრო ჩრდილო-დასავლეთით მდ. ქანის წყალის მარჯვენა ნაპირზე. თუ ჩვენ „ხორგის წყალს“ მდ. ხობთან გაეიგივებთ, მაშინ ხეთას ციხე-სიმაგრის მდებარეობა ვახუშტის სწორად აქვს გადმოცემული. სწორადაა აღწერილი მის ირგვლივ გეოგრაფიული გარემოც: ხეთას ციხე-სიმაგრე მდებარეობს კოლხეთის დაბლობზე და 1 კილომეტრითაა დაშორებული ურთას მთიან ზოლს.

შეცდომითაა ვახუშტის რუკებზე გამოსახული და აღწერილობაში მოცემული მდ. ქანის წყალი. ეს მდინარე სინამდვილეში შავ ზღვას კი არ ერთვის უშუალოდ, არამედ წარმოადგენს მდ. ხობის მარჯვენა შენაკადს. არც ხობის და არც ცაიშის მონასტერი, მის მარჯვენა ნაპირზე არ მდებარეობენ. ხობის მონასტერი დგას მდ. ხობის მარცხენა ნაპირზე, ათიოდე კილომეტრითაა სამხრეთით იმ ადგილიდან, სადაც ამ უკანასკნელს ქანის წყალი უერთდება. ცაიშის მონასტერი მდებარეობს მდ. ჭუმის მარცხენა ნაპირზე, ხობის მონასტრის დასავლეთით, მისგან თხუთმეტოდე კილომეტრის დაშორებით.

გადავხედოთ ვახუშტის ნაშრომის ზემოთ მოყვანილი ადგილის, ისტორიულ-გეოგრაფიულ მხარეს. ხორგაში მართლაც იდგა აფხაზეთის კათალიკოზის სასახლე²⁵. ქაქვიჯში დღესაც შემორჩენილია ძლიერი ციხესიმაგრე და აქ წყაროების მოწმობით მართლაც იდგა დადიანთა სასახლეც. ძლიერი ციხე-სიმაგრე იდგა ხეთაშიც.

ხობის მონასტერი გუმბათიანი ეკლესია კი არაა, როგორც ამას ვახუშტი გვამცნობს, არამედ სამნავიანი ბაზილიკაა. რაც შეეხება ამ ადგილის

²⁴ ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა... გვ. 167.

²⁵ დასავლეთ საქართველოს რამდენიმე საბუთში მოხსენებულია აფხაზთა კათალიკოსის სასახლე ხორგაში. მამია დადიანი გურიელ კათალიკოსს აძლევს: „ხორგას საპარკაო სასახლე ცხრა კვამლის კაცით კათალიკოსს დაეითს ნემსაძეს წულუკიძისაგან ეყიდა... ესენი კათალიკოსს დაეითს თქვენთვის შემოეწირა...“, ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე, დასავლეთ... წ. 1, გვ. 87. სიგელი კათალიკოს გრიგოლ ლორთქიფანიძისაგან. „შემოაგწირეთ ხორგას ნაპარკეის სასახლე...“, გვ. 90, ი ქ ვ ე. იხ. აგრეთვე, ლევან III დადიანის სიგელი ბიჭვინთის ღვთისმშობლისადმი. ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე, დასავლეთ... წ. 1, გვ. 76 და სხვ.

ვახუშტისეულ სახელწოდებას — ხოფს, ირკვევა, რომ ხობი და ხოფი ერთი სახელის პარალელური ფორმებია²⁶.

ცაიშის მონასტერი რამდენჯერმე აღდგენილ-შეკეთებულა. უკანასკნელი შეკეთება მან ვახუშტი ბაგრატიონის სიკვდილის შემდეგ განიცადა²⁷. ამიტომ, რამდენად სწორი იყო ვახუშტი ამ მონასტრის აღწერისას, ამჟამად რაიმეს თქმა კი არა. სამეცნიერო ლიტერატურაში ამ ადგილს უწოდებენ ცაიშს, მაშინ როდესაც ვახუშტი ხმარობს ჩაის. ისმება კითხვა: რამდენად მართალია ის? თუ გადავხედავთ ამ მონასტრის ირგვლივ არსებულ მასალას, ხატის წარწერა იქნება ეს თუ საეკლესიო საბუთი, ან რომელიმე ხელნაწერის მინაწერი, დავინახავთ თითქმის ყოველთვის, რამდენიმე გამონაკლისის გარდა რომ შესაბამის ადგილას ყველგან ცაიშია ნახშირით²⁸. ეს მოწმობს იმას, რომ ადგილის თვდაპირველი სახელწოდება ცაიში იყო და შემდეგ მეგრულში ცვლილება განიცადა. ცნობილია, რომ ქართული ენის წყობა შიშინაა, მეგრულისა კი სისინა. ქართულ ც-ს მეგრულში შეესაბამება ჩ, ხოლო ქართულ შ-ს მეგრულში შეესაბამება შქ/სქ, ან შკ/სკ²⁹. ამის შესაბამისად ცაიში მეგრულში შეიცვალა როგორც ჩაისი. ცნობილია, რომ ოდიშის სამთავროს არსებობის დროს მეგრულიზმები სახელმწიფო საბუთებში, ხატების წარწერებში იშვიათად თუ გაიპარებოდა. მით უფრო იშვიათია ეს დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთებში. ამიტომ შესაბამის ადგილას თითქმის ყველგან ცაიში გვხვდება. ვახუშტის კი გამოყენებული აქვს ხალხურ მეტყველებაში გავრცელებული ფორმა — ჩაისი.

ვახუშტი მართალია, როდესაც ზუგდიდში აღნიშნავს მხოლოდ მთავრის სასახლეს გალანით. სხვა წყაროებიც ადასტურებენ, რომ ციხე-სიმაგრე აქ არ მდგარა. ამავე დროს ვახუშტის გამორჩენილი აქვს ზუგდიდის XV ს. მაცხოვრის სახელობის ეკლესია.

ზუგდიდის შემდეგ ვახუშტი აღწერს ენგურის ხეობას: „ამ ზუგდიდის აღმოსავლით, მთის ძირზედ, არს ჰელენჯიხი, ეკლესია გუნბათიანი, დიდშენობა, შუენიერი, კეთილს ადგილს. ზის ეპისკოპოზი, მწყემსი ჰანა მდინარისა და დადის მდინარის შორისის ადგილთა კავკასიადამ ზღვამდე.

²⁶ მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისა და ტოპონომიკისათვის, წ. I, თბ., 1964, იხ. „ხობის ლეთისშობლის ეკლესია“ გვ. 275 და „ხოფის ლეთისშობელი“, გვ. 277; ზამადალა დალიანის წიგნში საკათოლიკოსო სარგოს შესახებ ვითხვლობთ: „ავგრევე ჩუენ ბატონმა დალიან-გურიელმან შამანდალა მოვიკითხეთ იადგარი ძულთაჲ აგრე ეწერა, ვიხცა ხოფის საყდარს, ვარუშეში უპატიობა იკადროს...“ ს. კაკაბაძე, დასავლეთ..., წ. I, გვ. 2. ლეიან III დალიანის ერთ შეწირულობის წიგნში ვკითხვლობთ: „შემოგვიწირავს შტირე ესე ჯა ენრი შესაწირავი ხოფი ორი სასახლითა... ხორგას სამი ნაფი ვაჟარი თუ შოვიდეს, ერთი ბაზარგანი ვაჟარი სახობოს კაცისას დადგებოდეს“. იქვე, გვ. 76—77. 1700 წლის ახლოს ხანის საბუთში „ხოფის ლეთისშობელს“ ერთ კომლ კაცს სწირავს „მთავარბისკოპოზი ხოფელი ეფთოში“ იქვე, გვ. 84. აფხაზეთის კათალიკოზის გრიგოლ ლორთქიფანიძის სიგელში მოხსენებულია „ხოფის სამი მოსახლე“ იქვე, გვ. 91.

²⁷ ექვეთიმე თაყაიშვილი, არხეოლოგიური მოგზაურობა, სამეგრელოში, ტფ., 1914—15 წ., გვ. 175.

²⁸ ცაიში (ჩაისი) იხილეთ მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისა და ტოპონომიკისათვის, წ. I, თბ., 1964, გვ. 250.

²⁹ ექვეთიმე თაყაიშვილი, არხეოლოგიური..., ის თავი, რომელიც ცაიშის მონასტრის და მის სიძველეებს აქვს დამოძილი, გვ. 163—193.

²⁸ არნ. ჩიქობავა, კანტარ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, თბ., 1938, გვ. 6.

ამის ჩილილთ დის მდინარე ეგური, წოდებული დაბის გამო. გამოსდის მასვე სვანეთსა და ოდიშს შორის კავკასია, მოდის აღმოსავლეთიდან დასავლეთად, მიერთვის ზღვამ ანაკრიას, ანაკრიას აღაშენეს ოსმალთა ციხე, ქრისტესსა ჩღვ ქართულსა ტეა, აწცა უპყრავთ მათვე. ანაკრიის აღმოსავლით ამ მდინარეზედ არს რუხს ციხე დიდშენი, შიგ წყარო გამომდინარე აღაშენა ლევან დადიანმან ქრისტესსა ჩქმზ, ქართულსა ტლე, შემდგომად შემუხრეს ოსმალთა წელსა ჩღვე, ქართულსა უიგ... რუხს ზეით, ამ წყალზედ, მთასა შინა არს საფაციო სათავილამა³⁰.

წალენჯიხის ირგვლივ მოცემული ცნობები სინამდვილეს შეესაბამება. მხოლოდ ამ ადგილის სახელის ვახუშტისეული ფორმა „ქელენჯიხი“ იწვევს ეკვს. თუ გადავხედავთ ამ მონასტრის ირგვლივ არსებულ მასალას, დავინახავთ, რომ ერთი გამოწკლისის გარდა ეს მონასტერი წალენჯიხის ფორმით მოიხსენიება.³¹

ადგილობრივი მოსახლეობა ამ ადგილის სახელწოდებად ხმარობს „წენ დიხას“. ი. ყიფშიძე ამ სახელზე დაყრდნობით წალენჯიხას ხსნის, როგორც კანის ციხეს³². ტოპონომ წალენჯიხის ეტიმოლოგია მოეპოვება არნ. ჩიქობავასაც. იგი არ ეთანხმება ი. ყიფშიძის მოსაზრებას „წენ დიხას“ პირველადობის შესახებ და გამოთქვამს მოსაზრებას, რომ სწორედ ქართულმა შემოგვიანახა ამ სახელწოდების უძველესი ფორმა წალენჯიხა. მეგრულ-ქანურზე დაყრდნობით, არნ. ჩიქობავა „წალენ“-ს ხსნის, როგორც „ჩქვემო“-ს „ჯიხა“ შეესაბამება ქართულ ციხეს. „წალენჯიხა“ — ქვემო ციხე³³. ამის გამო ვახუშტისეული „ქელენჯიხი“ მეგრულის გავლენით დამახინჯებულ ფორმად მიგვაჩნია. „ქელენჯიხი“ ზუსტი მეგრული შესატყვისობაა ლიტერატურული „წალენჯიხის“ (წ გადავიდა კ—ში, ა—ე—ში.)

საერთოდ ვაჭუშტი სწორად არ ხმარობს ტერმინს „ჩილილოეთს“. მას ხშირად ჩრდილო-დასავლეთის, ან კიდევ დასავლეთის ნაცვლად იყენებს. ამიტომ გამოთქმა წალენჯიხის „ჩილილოთ დის მდინარე ეგური“, არაა სწორი. ეს მდინარე მონასტრის დასავლეთით მიედინება. თვით მდინარის სახელი „ეგური“ სწორი ფორმაა. ის გარდამავალი უნდა იყოს „ეგრიდან“ „ენგურამდე“, და რამდენიმე გვიანფეოდალურ საბუთშიც გვხვდება³⁴. ამიტომ ვახუშტის ცნობა, რომ მდინარემ დაბისაგან მიიღო სახელწოდება, ისე შეიძლება გაგვევო, რომ ამ დაბასაც ეგური ეწოდებოდა, და ეს ეგური დაგვეკავშირებინა ძველი ქართველი ისტორიკოსების მიერ მოხსენიებულ ეგრისთან.

30 ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა..., გვ. 167—168.

31 დასავლეთ საქართველოს ერთ საეკლესიო საბუთში მოხსენებულია „ეკლესია ქელენჯიხისა“. ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე, დასავლეთ..., II, გვ. 25.

32 И. Книш и дзе, Грамматика мингрельского (пверского) языка, СПб, 1914, გვ. 377. წალენ-ჯიხა, ქელენ-ჯიხა Цаленджиха село и общество в Зугдидском уезде... Название это встречается и в форме წენ-ლიხა (წენ можно принять за эквивалент кан-ღ დიხა-ჯიხა крепость с диссимиляцией первого коренного, или же ღიხა земля; тогда ეს название будет означать: Чанская крепость (земля).

33 ა რ ნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, წარ ბრევერბის მნიშვნელობისათვის ქართულში, ენიშვის შოაძბე, ტ. I, თბ., 1939, გვ. 45.

34 მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისა და ტოპონომიკისათვის, წ. I, თბ., 1964, გვ. 78. აღხაზუთის კათალიკოსის გრიგოლ ლორთქიფანიძის სიგელში გვითხულობთ: „კიდევ ელობახუ ნანაისშვილი ეგურის გაღმიდან წამოიყვანათ...“. ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე, დასავლეთ..., წ. I, გვ. 92.

მაშინ გამოვიდოდა, რომ ვახუშტი იზიარებს მოსაზრებას, რომლის თანახმად ლეონტიძის „ეგრის წყალი“ მდ. ენგურია. ჩვენ ქვემოთ დავინახავთ, რომ ეს ასე არაა. დაბა „ეგური“ ვახუშტის არცერთ რუკაზე არაა აღნიშნული.

ენგურის ზემო წელში, სათავიდან, ვახუშტის აზრით, მდებარეობდა გარკვეული ფეოდალური ერთეული სააფაციო. თავის რუკებზე სააფაციოს იგი ხან მდინარის მარცხენა ნაპირზე ათავსებს, ხან მის ორივე მხარეს. ვახუშტის რუკით პირველი ატლასის პირველ რუკაზე, ენგურის მარჯვენა ნაპირზე აღნიშნულია პუნქტი სააფაციო³⁵. როგორც იჩვენა, სახელოვანი მეცნიერი არ იყო დარწმუნებული ამ პუნქტის არსებობაში. ამიტომ თავის რუკათა მეორე ატლასის არცერთ შესაბამის რუკაზე სააფაციო, როგორც პუნქტი მოცემული აღარ აქვს.

ვახუშტი ბაგრატიონი შეცდომით აღნიშნავს მდინარე ენგურის სათავეს. ეს მდინარე „სვანეთსა და ოდიშს შორის კავკასიიდან“ ე. ი. სამეგრელოს ქედიდან კი არ მოედინება, არამედ უშუალოდ კავკასიონის მთავარი ქედიდან. შესაბამისად, ვახუშტის გამოთქმა „ამ წყალზედ მთასა შინა არს სააფაციო სათავიდან“, არ გულისხმობს, რომ ავტორს აქ ზემო სვანეთი აქვს ნაგულისხმევი (ენგურის ზემო წელს სინამდვილეში ზემო სვანეთი წარმოადგენს). სააფაციოში ვახუშტი ბაგრატიონი გულისხმობს ენგურის ხეობის ნაწილს სამეგრელოს ქედიდან სოფ. რუხამდე.

ოდიშის ამ ნაწილის სოფელთა ტოპონიმიკაში სააფაციო შემონახული არაა, არც რაიმე ხალხური გადმოცემა იცნობს მას. სააფაციო, ვახუშტის მიხედვით ისეთივე ფეოდალური ერთეული გამოდის, როგორცაა მაგალითად სალიპარტიანო. ხოლო ფეოდალური გვარი აფაცია წერილობით წყაროებში არსად არ გვხვდება. ამის გამო სააფაციოს არსებობა ეჭვს იწვევს.

სააფაციოში ვერ ვიგულისხმებთ საფარცვანიოს, რომელიც სოფელ რუხის ერთ უბანს წარმოადგენს დღეს. არაა სავალდებულო, რომ ძველად ის დამოუკიდებელი სოფელი ყოფილიყო და რაც მთავარია ფარცვანიები ვლახები იყვნენ და მათი გვარეულობიდან ისეთი ფეოდალური ერთეულის სახელი ვერ შეიქმნებოდა, რომელშიც ვახუშტი ბაგრატიონი სააფაციოს გულისხმობს.

ამავე დროს ვახუშტი ბაგრატიონი შეიძლება არასწორად იძლეოდეს ამ ფეოდალური ერთეულის სახელს, ზუსტად ვერ განსაზღვრავდეს მის მდებარეობას, მაგრამ მას რომ საერთოდ მოეგონებინოს ასეთი რამ ძნელი დასაჯერებელია. ამასთან დაკავშირებით, ყურადღებას იპყრობს აფაქიძეების საგვარეულოში შემონახული ერთი გადმოცემა, რომლის თანახმად მათი სამფლობელო ერთ დროს მდინარე მაგანამდე აღწევდა, რაც დაახლოებით ემთხვევა ვახუშტის მიერ მოცემულ სააფაციოს ტერიტორიის ნაწილს (ეს გადმოცემა მოგვაწოდა საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტმა პროფ. ა. აფაქიძემ, რისთვისაც დიდ მადლობას მოვახსენებთ).

აფაქიძეები ოდიშის ერთ ძლიერ ფეოდალურ გვარეულობას წარმოადგენდნენ. ისინი წერილობით წყაროებში XIII საუკუნიდან გვხვდებიან. ადვილად მოსალოდნელია, რომ არსებულები ფეოდალური ერთეული სა-

³⁵ საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდი, H—2079.

აფაქიძე, ხალხური ფორმით სააფაქიო. ამიტომ შესაძლებელია, რომ ვახუშტისეულ სააფაციოში სააფაქიო დაინახოთ.

სააფაციოსთან დაკავშირებით ყურადღებამ იპყრობს XVII ს. პირველი ნახევრის საბუთი, სადაც მოხსენებულია: „საქოჩაქიძეო, დადიანის ლევანის წყალობა მამული, თავს ჭვალის ციხე-სასახლე“³⁶. ტოპონიმი საქოჩაქიძეო ჩვენ ჩაიწერეთ, სოფელ ჩქვალერში, რომელიც ენგურთან რამდენიმე კილომეტრითაა დაშორებული. გამოდის, რომ ეს ფეოდალური ერთეული ვაკელი ქვეყანა ყოფილა ციხითა და სასახლით. იგი ნაწილობრივ თავსდება ვახუშტის რუკაზე მოცემულ სააფაციოს ტერიტორიაზე. გამორიცხული არაა, რომ ვახუშტისეული სააფაციო დამახინჯებული საქოჩაქიძეო იყოს. ერთი უმკველია, ვახუშტისეული სააფაციო, რომელიდაც რეალურად არსებულ ფეოდალურ ერთეულს გამოხატავს, თუმცა მისი სახელი და მდებარეობა სახელოვან მეცნიერს არაზუსტად აქვს მოცემული.

რუხის ციხე მდებარეობს ენგურის მარცხენა ნაპირზე, ზუგდიდიდან რვა კილომეტრის დაშორებით. ვახუშტი მისი აგების თარიღად ჩქმზ ანუ 1647 წ. თვლის. რა წყაროებით სარგებლობს ვახუშტი ამ შემთხვევაში არ ვიცით. ერთი კია: ციხის დაგეგმარება, კედლების წყობა და სიდიდე მოწმობს, რომ რუხის ციხე ლევან II დადიანის დროსაა აგებული.

ანაკლიის ციხე ენგურის შესართავში მდებარეობს, მარცხენა ნაპირას. გეგმაში იგი კვადრატულია, ოთხი კოშკით. ამთგან სამია შემორჩენილი. ორი მათგანი მრგვალია, ერთიც ოთხკუთხა. ვახუშტის მიხედვით ანაკლიას ციხე თურქებმა ააგეს ჩღ ანუ 1703 წელს. და თავისი მდებარეობის მიხედვით თურქების პლაცდარმად გამოიყურება ოდიშში. ანაკლიას ციხე XVIII ს-ის საქართველოს ციხე-გალავენების სრული ანალოგიურია, ამიტომ მისი აგების ვახუშტისეული თარიღი პრინციპში სწორად უნდა ჩაითვალოს, თუმცა ის ქართველი ოსტატების აგებულია, ალბათ თურქების მოთხოვნით.

ენგურის შემდეგ ვახუშტი აღწერს დასავლეთ ოდიშს ბედიამდე: „ეკალად ამ ეგურის ჩდილოთ დის წყალი წოდებული დადის დაბის გამო. გამოსდის მასვე აღმოსავლეთის კაკვასსა, და მოდის დასავლეთად, და მიერთვის ზღვას. ამ დადის წყლის ჩრდილოთ დის ეგრისის-წყალი, წოდებული ეგრისის, თარგამოსის ძის, გამო. გამოსდის მასვე კაკვასს, დის დასავლეთად და მიერთვის ზღვას ილორს. ზოლო ზღვის კიდეზედ, ამ წყლის დასავლეთს კიდეზედ, არს ილორს ეკლესია წმიდის გიორგისა. ამას უდის აღმოსავლით ეგრისი, დასავლეთ მდინარე მოქვისა, და უძეს სამკრით ზღვა და ჩდილო ველი. არს ეკლესია უგუნბათო, მცირე, მდიდარი და შემკული. არამედ სილოვანობის გამო, რათა არა შეირყეს ეკლესია, მოუღიათ ქვა დიდ-ფრიადი, ფიქალი და მას ზედა შენი არს სრულიად ეკლესია. აქ მოიყვანს ქარს ყოველწლივ ი ნოემბერს, რომელსა დაპკულენ და განიყოფენ მეფე დიდებულგვინთურთ. გარნა არს ფრიად სასწაულთმოქმედი ქეშმარიტსა ზედაცა. არამედ მოსწვეს ოსმალთა ეკლესია ილორისა ქრისტესსა ჩღღ, ქართულსა უკა.

ზოლო ამ ეგრისის მდინარესა ზედა, მთასა შინა, არს ეგრი, ჰადაცა მოვიდა პირველად ეგრის, ძე თარგამოსისა და აქა აღაშენა ქალაქი და დაიპყრა საზღვარი თვისი“³⁷.

³⁶ ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე, აფხაზეთის საეკლესიო გლეხების დიდი დაფთარი, ტფ., 1914, გვ. 43.

³⁷ ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა..., გვ. 168.

ძალზე ძნელია დადგენა, თუ რომელ დღეებზედ მდინარეს შეესაბამება ვახუშტისეული დადის წყალი ან კიდევ ეგრის წყალი. სახელოვან ისტორიკოსს ბუნდოვანი წარმოდგენა აქვს ოდიშის ამ ნაწილის მდინარეებზე. ენგურთან მდინარე მოქვამდე იგი ჩამოთვლის დადის წყალსა და ეგრის წყალს, მაშინ როდესაც სინამდვილეში ენგურის დასავლეთით მოედინება (მხედველობაში გვაქვს შედარებით დიდი მდინარეები) ერის წყალი, მდ. ოქუმი, მდ. ლალიძგა და მხოლოდ შემდეგ მდ. მოქვი. როგორც ვხედავთ, ერთი დიდი მდინარე ვახუშტის გამოტოვებული აქვს. უნდა აღინიშნოს, რომ ამგვარი შეცდომა მართო ვახუშტის არ მოსდის. არქანჯელო ლამბერტი ოც წელს ცხოვრობდა ოდიშში. მასაც ოდიშის ამ სექტორის მდინარეები შეცდომით აქვს მოცემული. ასევე შეცდომები აქვს 1737 წ. შედგენილ დასავლეთ საქართველოს რუკაზეც.

დადის წყალი და პუნქტი დადი ვახუშტის გარდა არსად არ გვხვდება. არც ტოპონიმიკაშია შემონახული მსგავსი სახელი. რა მონაცემებით სარგებლობდა ვახუშტი მდინარე დადის რუკაზე დატანისას, არ ჩანს. (პუნქტი დადი ვახუშტის რუკებზე დატანილი არაა).

ლეონტი მროველის ეგრისში ჩვენ ეგრი ტომის უძველეს ცენტრს ვხედავთ, ხოლო ეგრის წყალი ის მდინარეა, რომლის ნაპირზე იგი მდებარეობდა.

ლეონტი მროველი XI ს. ისტორიკოსია და მან მისი დროისათვის დაწინაურებული ბედია ძველ ეგრისთან გაიგივა. სინამდვილეში ეგრის წყალი მდ. ენგურს შეესაბამება და ეგრისიც მის ნაპირებზეა საძებნი³⁸.

ვახუშტი კარგად იცნობდა ლეონტი მროველის კონცეფციას ეგრის (ქალაქი) და ბედიის იგივეობის შესახებ. და მდინარე ეგრის წყალსაც მის ახლოს ეძებს. სინამდვილეში ამგვარი მდინარე ამ სექტორში არ იყო. ვახუშტამ ერთ-ერთ რეალურ მდინარეს უწოდა ეგრის წყალი და ასე დაიტანა კიდევ რუკებზე. რომელი მდინარე იგულისხმება ვახუშტის ეგრის წყალში ძნელი სათქმელია. თუმცა მისი მონაცემები ყველაზე უფრო უდგება ან მდინარე ლალიძგას ან კიდევ ერის წყალს. ამ უკანასკნელს ეწოდებოდა ერთის წყალი. იმ მთას, საიდანაც იგი მოედინება, ერთივე გვალა (ერთის მთა) ეწოდება. მეორე მხრივ ვახუშტისეული ეგრის წყალი საზღვარია სამურზაყანოსა და საკუთრივ აფხაზეთს შორის. ასეთ მდინარეს კი ლალიძგა წარმოადგენდა. თითქოს ვახუშტის ეგრის წყალი მდინარე ლალიძგას შეესაბამება. ჩვენი აზრით საკუთებით დასაშვებია, რომ სახელოვან ქართველ გეოგრაფს სახელწოდებათა გარეგნული მსგავსების გამო ერთის წყალი გაეაზრა, როგორც ეგრის წყალი და ამ სახელწოდებით დაეტანა ეს მდინარე რუკაზე, თუმცა შეცდომით დაახლოებით მდ. ლალიძგას ადგილას.

მაშინ როდესაც ვახუშტი ბაგრატიონს ბუნდოვანი წარმოდგენა აქვს ამ მხარის ფიზიკურ გეოგრაფიაზე, იგი სწორად აგვიწერს ილორის ეკლესიის წმ. გიორგის სახელობის დღესასწაულს, რომელიც აქ იმართებოდა. მას არ ავიწყდება აღნიშნოს, რომ ამ ეკლესიის ფუნდამენტის გასამაგრებლად მშენებლებს სპეციალური სამუშაო აქვთ ჩატარებული. ვახუშტის ეს ცნობა სინამდვილეს შეესაბამება³⁹.

³⁸ თ. ბე რ ა ძ ე, ოდიშის პოლიტიკური გეოგრაფიიდან, გვ. 134—142.

³⁹ А. Каушия, Илорли, Сухуми, 1963, გვ 51.

საინტერესო ცნობებს გვაწვდის ვახუშტი ბაგრატიონი ბედიის შესახებ. ამას შემდგომად უწოდეს ბედია, რომელი დასვა ა მეფემან ფარნაოზ ქუჯი ერისთავად რიონის დასავლეთისა, ვინათგან ჰპოვა ბედი. აქავე, ბედიას, აღაშენა ნდ მეფემან ბაგრატ ეკლესია ღიდ მშენიერ-გუნბათიანი და შეამკო სიმდიდრითა ღიდითა ფრიად. ამისთვის წერილ არს: „ვისაც გუნებოს სიდიდე და სიმდიდრე ბაგრატ ნდ მეფისა, განიხილე ბედიის ეკლესია და მით სცნობ“. დასვა ეპისკოპოზი ოდიშისა, და აწვა ზის, და მწყემსი არს აწ ღადის-წყლისა და მოქვის-წყლის შუათისა ადგილთა.

აქვე მიიღო იგივე მეფე ბაგრატ ზვიად ერისთავმან და დაფლა⁴⁰.

სახელწოდება ბედიის ვახუშტისეული ახსნა მეცნიერულ დამაჯერებლობას მოკლებულია. ამ მონასტრის შესახებ ცნობათა ნაწილი სახელოვან მეცნიერს „მატიანე ქართლისადას“ აქვს ამოღებული⁴¹. ამავე დროს ვახუშტი ერთ ადგილას თითქოს ლეონტი მროველს ეწინააღმდეგება: უკანასკნელი არსად არ ამბობს, რომ ქუჯის საერისთავოს ცენტრს ბედია წარმოადგენდა. პირიქით. თითქოს მის დროს საერისთავოს ცენტრმა უფრო აღმოსავლეთით გადაინაცვლა. „ამან ქუჯიმ აღაშენა ციხე — გოჯი“.

ბედიის საერისთავოს არსებობა არც ერთი საბუთით არ მტკიცდება. რაც შეეხება ბედიელს, ის მხოლოდ ბედიის ეპისკოპოსის ტიტული იყო ყოველთვის.

ბედიის შემდეგ ვახუშტი აღწერს მდინარეების მოქვისა და კოდორის ხეობებს: „ხოლო ამ ეგრისის მდინარის დასავლით ღის მოქვის მდინარე ჩდილოდამ სამკრით. გამოსდის კავკასს და მიერთვის ილორს ზღვას. ამ მდინარესა ზედა, მთაში, არს მოქუს ეკლესია გუნბათიანი, ღიდნაგები. აღაშენა მეფემან აფხაზთამან ლეონ შემკობითა ღიდითა. ზის ეპისკოპოზი, მწყემსი კოდორის მდინარისა და მოქვის მდინარის შორისის ადგილისა. არამედ ეს მდინარე მოქვის ღის მოქვამდე აღმოსავლიდამ დასავლეთად. ხოლო მოქვის მდინარის დასავლით ღის კოდორის მდინარე. ამ წყალზედ არს ეკლესია დრანდას, გუნბათიანი, შეენიერი, ღიდშენი. ზის ეპისკოპოზი, მწყემსი კოდორსა და ანაკოფიის შორისისა ადგილთა. არამედ აწ აფხაზთაგან არღარა არიან ორთა ამათ შინა ეპისკოპოზნი. გარნა მდინარე კოდორი დრანდამღის ღის აღმოსავლიდამ დასავლეთად, გამომდინარე კავკასიიდან, და დრანდიდამ ზღვამდე ღის ჩდილოდამ სამკრით. მოიგო სახელი დაბის კოდორისაგან, რომელი არს დრანდას ზეით, ამ წყალზედ, მთაში“⁴².

არც მდინარე მოქვის, არც კოდორის აღწერილობა და მათი ვახუშტის რუკაზე გამონახვა არაა ზუსტი — უფრო მეტიც. — დრანდა ვახუშტის რუკებზე მოცემულია ზღვიდან დაშორებით, მდინარის მარცხენა ნაპირზე, მაშინ როდესაც. სინამდვილეში, ის კოდორის მარჯვენა ნაპირას დგას.

40 ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა..., გვ. 168.

41 „მატიანე ქართლისაში“ ვითხულობთ: „ამანვე (ბაგრატ III. თ. ბ.) ღიდმან მეფემან აღაშენა საყდარი ბედიისა, და შექმნა საყდრად საეპისკოპოსოდ... განასრულა ყოველთა განგებოთა, შეამკო ყოვლითა სამკაულითა ეკლესია, აკურთხა და დასუა ეპისკოპოსი. უკეთუ ვისმე გუნებოს განცდად და გულისხმისყოფად სიმაღლისათვის ღიდებისა მისისა, პირველად განიცადოს სამკაული ბედიისა ეკლესიისა, და მისგან გულისხმა ყოს...“ „ქართლის ცხოვრება“ I, გვ. 281. ამავე ნაწარმოებში მეორე ადგილას ვითხულობთ: „როდესაც ბაგრატ III გარდაიცვალა, წარმოიღო გუამი მისი ზღამან ერისთავთ-ერისთავმან, და დამარხა ბედიას“, იქვე, გვ. 283.

42 ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა..., გვ. 169.

საეპისკოპოსო კათედრები: მოქვი და დრანდა ამ დროისათვის მართლაც გაუქმებული ჩანს. ცნობათა ნაწილი მოქვის შესახებ ვახუშტის ამოღებული აქვს „მატიანე ქართლისადას“⁴³.

ვახუშტისეული კოლორი (დაბა) უნდა შეესაბამებოდეს ანასტასი აპოკრიფის წერილში მოხსენებულ სკოტორის და გიორგი მთაწმინდელის დიდი სვინაქსარის შესაბამისი ადგილის კოტორი-ს⁴⁴.

ვახუშტი ბაგრატიონს ოდიშის საზღვრები მიჰყავს ანაკოფიამდე: „ხოლო ამ კოლორის დასავლეთად დის მდინარე ცხომისა, გამომდინარე კავკასიისა, და მოერთვის ზღვას ჩრდილოდამ. ამ წყალზედ, მთაში, არს ცხომი და ისახელეუბის მდინარე ეჲ ამისგან. იყო ცხომი ქალაქ და საერისთო და აწ დაბა. ამ ცხომის დასავლით არს ანაკოფია და მდინარე მისი მცირე, გამომდინარე კავკასიისა და მომრთველი ზღვისა და ეგრეთვე ჩდილოდამ. ამ მდინარის აღმოსავლით და ზღვის კიდებზედ არს ქალაქი ანაკოფია“⁴⁵.

როგორც ვხედავთ, ვახუშტი ბაგრატიონს შუაფეოდალური ხანის ცხუმის საერისთავოს ცენტრი დღევანდელი სოხუმის ადგილას კი არ ეგულება, არამედ ზღვიდან მოშორებით რომელიდაც მდინარის მარცხენა ნაპირას. სამეცნიერო ლიტერატურაში დღეს გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ცხუმის საერისთავოს ცენტრი სინამდვილეში ზღვიდან დაშორებით მდებარეობდა, იჲ, სადაც ე. წ. „ბაგრატის ციხის“ ნანგრევებია შემორჩენილი. ამრიგად, ვახუშტის ცნობა სინამდვილეს უნდა შეესაბამებოდეს. ცხომი მას მოცემული აქვს მდ. ცხომის მარცხენა ნაპირზე. „ბაგრატის ციხე“ მდ. ბესლეთის მარცხენა ნაპირზე მდებარეობს. ვახუშტისეული მდ. ცხომი როგორც ვხედავთ, დღევანდელ მდინარე ბესლეთს შეესაბამება⁴⁶.

ვახუშტის ცნობები ანაკოფიის შესახებ სიმართლეს უნდა შეესაბამებოდეს. მდინარე, რომელიც მის რუკებზე ამ ქალაქის დასავლეთით მიედინება და რომელსაც წარწერა არა აქვს, უნდა იყოს მდინარე ფსირცხა.

გვიანფეოდალური ოდიშის ორი პუნქტი — ტყვირი და ისულეთი ვახუშტი ბაგრატიონს იმერეთში აქვს მოცემული⁴⁷. ზემოთ აღვნიშნეთ, რომ ვახუშტის აღწერილობა XV ს. II ნახევრის სინამდვილეს იძლევა, ამ დროს ეს პუნქტები კი იმერეთას სამეფოს ეკუთვნოდა.

43 „შეიქცა ლონ და ეუფლა მამულისა და სამეფოსა თსსქ... ამან აღაშენა ეკლესია მოქვისა და შექმნა საყდრად საეპისკოპოსოდ, აკურთხა და განასრულა ყოვლითა განგებოთა“. „ქართლის ცხოვრება“, I, გვ. 270.

44 პ. ი ნ გ რ ო ყ ვ ა გიორგი მერჩულე, თბ., 1954, გვ. 155—156. ანასტასი აპოკრიფის წერილში ვითხოვლობთ: „უფალი ამა ანასტასია და ამ წერილის დამწერი შესხეს ცხენებზე და ასე გაამგზავრეს და ჩამწყვედიეს: პირველი — აბაზგის მახლობლად ერთ ციხეში, რომელსაც სკოტორი (Σκοτοριον) ეწოდება... თეოდოსი განვრელი, ანასტასი აპოკრიფისაარის წერილიდან. გეორგიჟა, ტომი მეოთხე, ნაკვეთი I, გვ. 42. ამ წერილის ქართული ვერსიის შესაბამის ადგილას ვკითხვლობთ: „და მთა ანასტასიის საკედრითა წარიყვანეს და შეაყენეს ციხება აფხაზეთისასა, რომელსა ეწოდების კოტორი“.. იქვე, გვ. 43.

45 ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა..., გვ. 169.

46 ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, აფხაზეთში..., საქართველოს ისტორიის საკითხები, I, თბ., 1964, გვ. 294—297; В. С и з о в, Восточное побережье Черного моря, Археологические экскурсии, Мак. вып. II. М., 1889, გვ. 43.

47 ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა..., გვ. 148.

ვახუშტის შესაბამის რუკებზე მოცემული ოდიშის რამდენიმე პუნქტი, არაა მის აღწერილობაში: სკურჩე (უნდა იყოს სუხჩე), ხუნწი, ლეხანა (ლეხანდრაო), ნაგვაზაო, ონტოფო. ერთი პუნქტის „ლუჯახის“ სახელის აღდგენა ვერ მოვახერხეთ.

ვახუშტი ბაგრატიონი წერს ლევან II დადიანის მიერ აგებულ თავდასაცავ ნაგებობათა სისტემაზე: „და საზღვარი ოდიშისა და აფხაზეთისა, ამ ანაკოფიის აღმოსავლით ზღვიდამ მთამდე, შეაელო ზღუდე დიდი ლევან დადიანმან, აფხაზეთა გაუსვლელობისათვის, გარნა აწ უქმად არს“⁴⁸.

თავდასაცავ სიმაგრეთა სისტემის შესახებ ცნობა მოეპოვება არქანჯელო ლამბერტის: „ერთ ადგილას, რომელსაც ოლუშე ეწოდება, მთები გაშლილია და მტერს ადვილად შეეძლო აქედან შემოსევა და ქვეყნის აოხრება,—დიდი ხარჯით ამოუყვანიათ კედელი სიგრძით სამოცი ათასი ნაბიჯი და კედელში აქა-იქ აუშენებიათ კოშკები, რომლებშიც დგანან თოფებით შეიარაღებული მცველები“⁴⁹.

ამ კედლის არსებობა იცის შარდენმაც: „ოდიში ერთ დროს ჩრდილოეთის მხრიდან, აფხაზეთისაგან დაცული იყო სამოცი მილის სიგრძის კედლით“⁵⁰.

ამრიგად, ვახუშტის ცნობა ლევან II დადიანის მიერ „ზღუდის“ აღების შესახებ სწორი ჩანს. ის კია, რომ ამ ცნობის მიხედვით ამ ნაგებობაზე რაიმეს თქმა კირს.

სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ლევან II დადიანმა სინამდვილეში განაახლა ე. წ. „აფხაზეთის დიდი კედლის“ ერთი მონაკვეთი.

„აფხაზეთის დიდი კედლის“ შესახებ ვრცელი ლიტერატურა მოიპოვება⁵¹.

⁴⁸ ვახუშტი, აღწერა... გვ. 169.

⁴⁹ არქანჯელო ლამბერტი, სამეგრელოს აღწერა, თბ., 1938, გვ. 166.

⁵⁰ Шарден, Путешествие Шардена по Закавказью в 1672—1673 гг. Тиф., 1902, стр. 24.

⁵¹ Дюбуа де Монпере, Путешествие вокруг Кавказа, т. I, Сухуми, 1939, стр. 146—147.

Д. Баградзе, Очерки Мингрелии, Самурзакано и Абхазии, Кавказ, 1860, 48—49. „აფხაზეთის დიდი კედლის“ ირგვლივ არსებული ლიტერატურის ერთი ნაწილის შესახებ, იხილეთ М. Иващенко, «Великая абхазская стена», Известия Абхазского научного общества, 1925, т. IV. М. Иващенко, О направлении келасурской стены — об этом также кратко в К. Кудрявцев, Сборник материалов по истории Абхазии, Сухуми, 1926, стр. 28—29; Д. Гулия, История Абхазии, т. I, Тбилиси, 1925, стр. 156; В. Куптин, Материалы к археологии Колхиды, т. I, Тбилиси, 1949, стр. 108; სჯანშია, ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში, შრომები, ტ. I, თბ., 1949, გვ. 76. საქართველოს ისტორია, 1958 წაწ. I გვ. 100; З. Аничбадзе, Из истории средневековой Абхазии, Сухуми, 1958. ჩინეთის დიდ კედელს აღარებს აფხაზეთის დიდ კედელს ლ. სოლოვიოვი და ლ. შერვაშიძე.—„Уступая по своей величине лишь Великой Китайской стене, Абхазская стена значительно превосходит остальные известные длинные стены». Л. Соловьев и Л. Шервашидзе, «Вдоль Великой Абхазской стены», «Советская Абхазия», 1964, 16/VIII. ვ. ფაჩულიას აზრით, «По длине Абхазская стена занимает второе место среди подобиных сооружений». В. Пачулия, В краю Золотого руна, М., 1968, стр. 53. „აფხაზეთის დიდი კედლის“ შესახებ აგრეთვე, იხ. О. Бгажба, История изучения средневековых памятников Абхазии, Тбилиси, 1957 г.; В. Пачулия, Великая Абхазская стена, «Знание-сила», 1968, № 5 стр. 22—23.

მკვლევართა დიდი ნაწილი მას „კელასურის კედელს“ უწოდებს, ნაწილი — „გიგანტურ აფხაზურ კედელს“, ზოგნი კი — „აფხაზეთის დიდ კედელს“, რომელიც თავისი სიდიდით მეორეა ჩინეთის დიდი კედლის შემდეგ“.

დიუბუა დე მონპერემ ამ კედლის სიგრძე 160 კმ განსაზღვრა. მისი აზრით, იგი აგებულია რამდენიმე საუკუნით ადრე ჩვენს ერამდე და იცავდა ანტიკურ დიოსკურიას. დიოსკურია, — შვეიცარიელი მეცნიერის აზრით, — მდინარე კოდორის აღმოსავლეთით მდებარეობდა. კედელი იწყებოდა მდ. კელასურის შესართავში და აღწევდა მდ. ენგურის პირას მდებარე სათანჯოს ციხემდე.

ყველაზე აღიარებული მოსაზრებით „აფხაზეთის დიდი კედლის“ მშენებლობა VI ს. დაწყებულია. ზოგ მკვლევარს ეს ნაგებობა მდ. ენგურამდე მიჰყავს, ზოგი კი „აფხაზეთის დიდ კედელს“ ენგურის შესართავამდის აგრძელებს. კედლის სიგრძედ ორივე შემთხვევაში რატომღაც „მაგიურ“ 160 კმ დებენ.

სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულ მოსაზრებათა თანახმად, „აფხაზეთის დიდი კედელი“ იწყებოდა მდ. კელასურის შესართავში, მარცხენა ნაპირას, სადაც ზღვის პირას დღესაც დგას ოთხკუთხა კოშკი. კედელი მიუყვებოდა მდ. კელასურის ხეობას ათიოდე კილომეტრის მანძილზე და შემდეგ უზვევდა აღმოსავლეთისაკენ. გადაკვეთდა მდ. მაქარას და აღწევდა კოდორამდე. აქედან ის მიუყვებოდა ფანავის ქედს, გადაკვეთდა რა მდინარეების მოქვის, ლალიძგის და ოქუმის ხეობებს და აღწევდა მდინარე ენგურამდე, შემდეგ მდ. ენგურს მიუყვებოდა შესართავამდე (იხ. ნახაზი II).

ამრიგად, „აფხაზეთის დიდი კედელი“ კოლხეთის დაბლობის ერთ ნაწილს, მოქცეულს მდინარეების კელასურსა და ენგურს შორის, გამოყოფდა დასავლეთ საქართველოს ხსენ ნაწილებისაგან.

ყოველი პატარა ციხეც კი, და მით უფრო 160 კმ-ის მძლავრი კედელი, შენდებოდა განსაზღვრული სტრატეგიული ამოცანის შესაბამისად. რა ამოცანას ემსახურებოდა „აფხაზეთის დიდი კედელი“?

მდინარეების კელასურსა და ენგურს შორის მოქცეული ტერიტორია ჩვენი ქვეყნის ისტორიის არც ერთ მონაკვეთში ერთიან პოლიტიკურ ერთეულს არ წარმოადგენდა, რომ ერთიან სიმაგრეთა სისტემის გამოცალკევებას რაიმე გამართლება ჰქონოდა. IV ს-დან მთელი დასავლეთ საქართველო ეგრისის სამეფოშია გაერთიანებული. ბუნებრივია, ეგრისის ხელისუფალთ თავისი სამეფოს ერთი ნაწილის სხვებისაგან გამაგრებული კედლით გამოყოფა აზრალაც არ მოუვიდოდათ. ამგვარი კედლის არსებობა არც მათი სიუზერენის, ბიზანტიისათვის იყო საპირო.

გადავხედოთ წერილობით წყაროებს, რომლებიც თითქოს ადასტურებენ „აფხაზეთის დიდი კედლის“ არსებობას.

მკვლევარები პირველ რიგში მიუთითებენ პროკოფი კესარიელის თხზულების ერთ ადგილს, სადაც ბერძენი ისტორიკოსი გვამცნობს, რომ იუსტინიანემ „ლაზიკის მიწაწყალზეც ააგო ერთი ციხე, სახელად ლოსირიონი, და ამ ქვეყანაში ვიწროებიც გაამაგრა, რომელთაც, ჩვეულებრივ კლასურებს ეძახიან, რათა მოწინააღმდეგენი ლაზიკის შესავალშივე ჩაეკეტათ“⁵².

კლისურა ახალ და ძველ ბერძნულში ძნელად გასასვლელ ადგილს, ვიწროებს ნიშნავს: «Слово «κλίσυρα» (Κλειστοτητα) встречается у Прокопия очень часто. По собственному толкованию Прокопия и по толкованию комментатора Г. Дестуниса, это слово употребляется в смысле геснины. Λεφιλε, трудно проходимого места... Река Келасури получила название от этого слова⁵³».

მოსაზრება, რომ მდინარის სახელწოდება „კელასური“ კლისურასაგან მოდის, სწორი უნდა იყოს.

დასავლეთ საქართველოში ვიწროები, „კლისურები“ სხვაგანაც მრავლად იყო. ზოგ მათგანს პროკოფი კესარიელიც ახსენებს: „ლაზიკე ყველგან, მდინარე ფაზისის როგორც აქეთა, ისე იქითა მხარეზე გაუვლია. ქვეყნის ორთავე მხარეს უზარმაზარი კლდეებია, რომლებიც იქ დიდ მანძილზე ვიწროებს ქმნიან. ასეთ გზებს რომაელები „კლისურებს“ უწოდებენო“⁵⁴.

შესაბამისად, ბიზანტიელი ისტორიკოსის ცნობა იუსტინიანეს მიერ ლაზიკაში „კლისურების“ გამაგრების შესახებ შეუძლებელია რომელიმე კონკრეტულ ნაგებობას დაუკავშირდეს.

ბერძნულ ენაში გამაგრებული კედლის აღსანიშნავად არსებობს სპეციალური ტერმინი — τεῖχος. პროკოპი კესარიელის ცნობით, იუსტინიანემ დორას ქვეყანაში გადმოსასვლელი გრძელი კედლებით — μακρὸν τεῖχος გაამაგრა. ამ შემთხვევაში ბიზანტიელ ისტორიკოსს მხედველობაში აქვს გამაგრებათა სისტემა, რომელიც სამხრეთ ყირიმს იცავდა. აქ ყველაზე გრძელი კედლის სიგრძე 2 კმ აღწევდა⁵⁵. და, როცა ამგვარ ნაგებობას პროკოფი კესარიელი გრძელ კედელს უწოდებს, რატომ ის არაფერს ამბობს მის დროს ლაზიკაში აგებულ 160 კმ სიგრძის კედელზე? ამრიგად, პროკოფი კესარიელი აფხაზეთის დიდი კედლის არსებობის დამადასტურებლად ვერ გამოდგება.

მკვლევრები ჩვეულებრივ იშველიებენ ძველი ქართველი ისტორიკოსის ჯუანშერის თხზულების ერთ ადგილს, სადაც ლაპარაკია მურვან ყრუს ლაშქრობაზე საქართველოში, რომელმაც „შემუსრნა ყოველნი ქალაქნი და სიმაგრენი ეგრისის ქუეყანისა. და ციხე იგი სამ-ზღუდე რომელ არს ციხე-გოჯი, შემუსრა, და შეველო ზღუდე იგი საზღვარი კლისურისა... და შემუსრა ქალაქი აფშილეთისა ცხუმში“⁵⁶.

სამეცნიერო ლიტერატურაში ჯუანშერის კლისურას მდინარე კელასურთან აიგივებენ. ჩანს, ადრეფეოდალურ ხანაში ამ მდინარესთან რაღაც გამაგრებანი მართლაც იყო, რაც სრულებითაც არ გულისხმობს 160 კმ სიგრძის სიმაგრეთა სისტემას. (ზღუდე ჯუანშერთან ციხის გალავნის მნიშვნელობითაც იხმარება).

ამრიგად, წერილობით წყაროებში რაიმე მითითება აფხაზეთის დიდი კედლის შესახებ არ მოიპოვება.

1965—1966 წწ. ისტორიულ-გეოგრაფიული თვალსაზრისით შევისწავლეთ ტერიტორია, რომელიც მოქცეულია მდინარეების დალიძვისა და ენ-

53 ს. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი, გეორგიკა, II, თბ., 1965, გვ. 220.

54 ს. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი, გეორგიკა, II, გვ. 102.

56 М. Соломонович, О Домбровский, О локализации страны Доры. Археологическое исследование средневекового Крыма, Киев, 1968 г.

56 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 230.

გურს შორის; ყურადღება მივაქციეთ „აფხაზეთის დიდი კედლის“ იმ მონაკვეთს, რომელიც ამ ტერიტორიაზე იყო მითითებული.

სამეცნიერო ლიტერატურაში ხშირად მიუთითებენ „აფხაზეთის დიდ კედელში“ შემავალ კოშკებზე, რომლებიც თითქოს ა. პავლინოვს უნახავს ენგურის სიახლოვეს. ა. პავლინოვი „აფხაზეთის დიდ კედელს“ საერთოდ არ ახსენებს: «Из Бедни чрез Окуму отпрашились на пост по направлению к Зугдиди. По дороге встречались незначительные развалины, между прочем близ поста на горах расположены друг против друга, развалины четырех башен, далее по ту сторону р. Ингур нашли развалины замков в Саберно, Рухе и др. Все эти развалины похожи друг на друга и представляют весьма мало художественного и архитектурного интереса»⁵⁷.

მდ. ლალიძგის აღმოსავლეთით მთის პირა ზოლში შეგვხვდა ათიოდე ფეოდალური ხანის ძეგლი, მაგრამ მათი გაერთიანება რაიმე თავდაცვით სისტემაში არ შეიძლება. ცხადია, ლუმურიშის ორი ადრეფეოდალური ხანის ეკლესია და იმავე სოფელში მდგარი კოშკი ან კიდევ წყელკარის XIII ს. ეკლესია და მუყაის გვიანფეოდალური სამონასტრო კომპლექსი ერთიან თავდაცვით სისტემას ვერ შექმნის.

ქვეყნის ისტორიულ-გეოგრაფიულმა მიმოხილვამ დაგვარწმუნა, რომ საერთოდ არ არსებობდა საქაროება რომ მდ. ლალიძგის აღმოსავლეთით ენგურამდე მთისპირა ზოლში როდესმე გამაგრებათა ერთიანი სისტემა ყოფილიყო. საქმე ისაა, რომ ფანავის ქედის ამ მონაკვეთში არ არის გადასასვლელი, რითაც კოლხეთის დაბლობზე მნიშვნელოვანი ძალის გადმოყვანა ყოფილიყო შესაძლებელი.

ისტორიულ-გეოგრაფიულმა ექსპედიციებმა დაგვარწმუნეს, რომ არც ენგურის მარჯვენა ნაპირზე იყო გამაგრების ერთიანი სისტემა.

ენგურის მარჯვენა სანაპირო ი. აძინბამ დაიარა და ყველა ნაგებობა, რომელიც კი მან ნახა, შეიყვანა „აფხაზეთის დიდი კედლის“ შემადგენლობაში. მაგ. სოფ. დინაზურგაში მას უნახავს რაღაც შენობის ნაშთი. «Судя по сохранившиеся части фундамента сооружение имело четырехугольную форму. Сооружение было огорожено каменной стеной круглой формы площадью около трех тысяч метров. Как само сооружение, так и его ограда сложены из речного камня на известковом растворе. По всем данным это сооружение имело крепостной характер, хотя местное население предполагает, что там был храм»⁵⁸.

სინამდვილეში ადგილობრივი მოსახლეობა მართალი იყო. ეს შენობა ეკლესიას წარმოადგენდა თავის დროზე. ლაბიდარული წარწერა აქედან მ. ჯანავილს აქვს გამოქვეყნებული⁵⁹.

სხვა ნაგებობათა დიდი ნაწილი, რომელიც ი. აძინბას უნახავს, მაშინაც თითქმის დანგრეული იყო და ახლა მათი კვალიც არ შეიმჩნევა, მხოლოდ ზოგიერთია შემორჩენილი. პირველ რიგში ესაა „ოტარცეს“ ციხე, რომელიც ი. აძინბას აზრით: «Может быть отнесена в XIII—XIV вв. т. е. к периоду

57 А. Павлинов, Экспедиция на Кавказе, 1888 г., Материалы по археологии Кавказа, т. III, М., 1893, стр. 4.

58 И. Адзинба, Архитектура...

59 М. Джанашивили, От Ново-Сенак до села Дихазурга, Известия Кав. ог. Москв. археолог. общества, Тб., 1907, стр. 18.

დუ перестройки и дополнения «Абхазской стены». Во всяком случае не позднее XV—XVI вв.⁶⁰»

სინამდვილეში ოცარცეს ციხე, რომელიც შედგება სამსართულიანი კოშკისა და გალავნისაგან თავისი წყობითა და სათოფურებით XVII ს. დასაწყისის განეკუთვნება.

„აფხაზეთის დიდი კედლის“ შემადგენლობაში შეჰყავს ი. აძინბას „სათა-ნჯოს ციხეც“, რომელსაც იგი XIII—XIV სს. ათარიღებს. ეს ციხე დგას მდ. ენგურის მარჯვენა ნაპირას. სათანჯოს ციხე პ. ზაქარაიამ VIII—X სს. დაგვითა-რილა.

აფხაზეთის დიდ კედელს უკავშირებს ი. აძინბა უსახო ნანგრევებს სოფ. კუბურხინში, რომელიც მისივე ცნობით აქირთაეების სასახლედ იყო მიჩნეულ-ლი. აქირთაეები კუბურხინის მკვიდრნი არიან და მათი ნასახლარის დაკავში-რება აფხაზეთის დიდ კედელთან, ჩვენი აზრით, უხერხულია.

ი. აძინბას გამორჩენილი აქვს რამდენიმე ციხე ენგურის პირას, მაგრამ მათი მოშველიებაც მის მსჯელობას არაფერს მომატებდა. სხვადასხვა დროს და სხვადასხვა დანიშნულების ნაგებობანი ერთ სისტემაში ვერ გაერთიანდე-ბა.

ი. აძინბას სოფ. კუბურხინჯის ქვემოთ რაიმე სიმაგრის კვალსათვის ვერ მიუგნია. «Участок линии Абхазской стены от железной дороги (კუბურხ-ინჯში. თ. ბ.) до моря, т. е. до Анаклии, много не обследовано в виду густых зарослей и непроходимых болот. Однако, местные сторожилы под-тверждают наличие остатков полуразрушенных крепостных сооруже-ний вдоль правого берега р. Ингури до самого моря. Вместе с этим нужно отметить, что правый берег р. Ингура местами (на территории с.ж.н. Тагилоны и Набакеви, был сильно укреплен опромными бревнами... А у самого берега моря в Анаклии (Геракляе), на правом берегу реки сохранились несколько полуразрушенных крепостных сооружений и развалины укрепления древней Гераклеи»⁶¹.

კუბურხინის ქვემოთ ენგურისპირა სოფლებში ციხეთა ნაშთები შემორ-ჩენილი არაა (თუ არ ჩავთვლით უსახურ ნანგრევებს სოფ. თაგილონში), რაც შეეხება ენგურის ხის მორებით გამაგრებას, ამგვარი რამ ძნელი წარმოსად-გენია, რადგან ენგური ყოველ წელს იცვლის კალაპოტს.

ანაკლია მდ. ენგურის მარცხენა ნაპირზე მდებარეობს. აქ მდგარი ციხე XVIII ს. ნაგებობაა, ხოლო ენგურის მარჯვენა ნაპირას, შესართავში არაეი-თარი ნანგრევები არაა შემორჩენილი.

ენგურის მარჯვენა ნაპირზე შესართავამდე არაეითარი გამაგრებული სის-ტემა არ არსებობს. ამგვარი რამ არც იყო მოსალოდნელი. XVIII ს. დასა-წყისამდე ჩვენი ქვეყნის ისტორიის არცერთ მონაკვეთში მდ. ენგური პოლი-ტიკურ ერთეულთა შორის საზღვარი არ ყოფილა. მხოლოდ XVIII ს. გადიო-და აქ საზღვარი ოდიშის სამთავროსა და სამურზაყანოს შორის. მაგრამ ამ პერიოდში ოდიში თავს იცავს, მას სამურზაყანოს გავლით უტყვენ ჩრდილო-დასავლეთიდან. და თუ ენგურის პირას გამაგრებული კედელი აიგე-ბოდა, ეს მოხდებოდა ენგურის არა მარჯვენა ნაპირზე, არამედ მის აღმოსავ-ლეთით, ოდიშის სამთავროს დასაცავად.

60 И. Адзинба, Архитектура...

61 იქვე, გვ. 140.

როგორც ვხედავთ, დალიძვას აღმოსავლეთით ჰიმაგრეთა რაიმე სისტემა არ არსებობდა.

მდ. კელასურის შესართავში აღმართულია ოთხკუთხა კოშკი, საიდანაც მდინარის მარცხენა ნაპირის გამყოლ სერს მიყვება კედელი, რომელიც მალე წყდება. კოშკისა და კედლის წყობა ლევან II დადიანის დროს აგებული რუხის ციხის მსგავსია. მსგავსი კოშკები (მაგრამ არა ერთიანი კედელი) მოიპოვება მდ. მაჭარას ხეობაში და მდ. კოლორაზმდე აღწევს. გამაგრებთა სისტემა კელასურიდან კოლორაზმდე ნამდვილად არსებობდა, დასადგენია მხოლოდ რა ხანას ეკუთვნის იგი.

გამაგრებული კედლით გადმოსასვლელების დაცვა საქართველოში სახელმწიფოს წარმოშობასთან ერთად დაიწყო. ჭერჭერობით არ არის ლოკალიზებული ჰეკატე მილეთელის „კორაქსების კედელი“ და პტოლემეოსის „ძლიერი კედლები“ მდ. კორაქსთან⁶². ერთი კი ცხადია, რომ ეგრისის სამეფო, რომელიც ძვ. წ. აღრ. VI ს. შეიქმნა, თავიდანვე დიდ ყურადღებას აქცევდა ჩრდილოეთ კავკასიიდან მომავალი გზების დაცვას. ამ ამოცანას ემსახურებოდა „კორაქსების კედელი“.

IV ს. დასავლეთი საქართველო ხელახლა გაერთიანდა. ეგრისის (ლაზეთის) მესვეურნი ასევე დიდ ყურადღებას აქცევდნენ ჩრდილოეთ კავკასიიდან მომავალი გზების დაცვას. ამითვე იყო დაინტერესებული მისი სიუზერენი ბიზანტიაც: „ლაზები თავდაპირველად კოლხიდის ქვეყანაში მოსახლეობდნენ და რომაელთა ქვეშევრდომნი იყვნენ, ხოლო ხარკს არ იხდიდნენ... როდესაც მათ მეფე მოუკვდებოდათ, რომაელთა მეფე უგზავნიდა სამეფო ტახტის მემკვიდრეს, ძალაუფლების სიმბოლოს. ის ზედმიწევნით იცავდა თავის ქვეშევრდომებთან ერთად ამ ქვეყნის საზღვრებს, რათა მტრულად განწყობილი ჰუნნები, მათი (ლაზების) მოსაზღვრე კავკასიის მთიან ლაზიკაზე გამოვლით რომაელთა მიწაწყალში არ შემოჭრილიყვნენ. ისინი მტკიცედ იცავდნენ იმით, ისე, რომ არც ფულს ღებულობდნენ რომაელებისაგან, არც ჯარს“⁶³.

ინტენსიურად მიმდინარეობდა ციხე-სიმაგრეების მშენებლობა, რომლითაც გამაგრებული იყო ყველა გადმოსასვლელი, მათ შორის ყველაზე მნიშვნელოვანი კი განსაკუთრებით; მაგ. სხეებზე გამაგრებული ჩანს კოლორისა და ენგურის ხეობები. ასე რომ, თუ ჩვენ „აფხაზეთის დიდ კედელში“ გავაერთიანებდით გადმოსასვლელების, „კლისურების“, დამცველ ნაგებობებს, მაშინ ეს „კედელი“ გაგრიდან ლიხის ქედამდე გადაიჭიმებოდა.

ჩრდილო-კავკასიიდან მომავალი ერთი მეტად მნიშვნელოვანი გზა უშუალოდ შავი ზღვის სანაპირო ხაზს მოუყვებოდა. იქ სადაც სანაპირო ზოლი ძალზე ვიწროვდება, ამ გზის დასაცავად სპეციალური სიმაგრეები იყო აგებული. ასეთებია გაგრისა და ანაკოფიის ციხეები. ასეთივე დანიშნულება ჰქონდა „კლისურის ზღუდეს“. მდ. კელასურის შესართავში დაბლობი ზოლი ძალზე ვიწროა და მისი გამაგრება შედარებით ადვილია. კელასურის აღმო-

62 ნ. ლ. მ. ო. ო. რ. ი., ბერძენი ლოგოგრაფოსების ცნობები ქართველი ტომების შესახებ. მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის ნაკვ. 35, თბ., 1963, გვ. 29; მ. ი. ს. ი. ვ. ე. კლაუდიუს პტოლემეოსის „გეოგრაფიული სახელმძღვანელო“, ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1955, გვ. 43.

63 ს. ყ. ა. უ. ხ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი., გეორგია, II, გვ. 72—73.

სავლეთით კოლხეთის დაბლობი ერთბაშად იშლებს და თუ მტერი „კლისურის ზღუდეს“ გაარღვევდა, მისი შეჩერება შეუძლებელი იყო.

ამრიგად, ჭუანჭერის „ზღუდე იგი კლისურისა“ უკანასკნელ სიმაგრეს წარმოადგენდა, სიმაგრეთა იმ სისტემაში, რომელთა ამოცანასაც ჩრდილო კავკასიიდან უშუალოდ ზღვის პირას მომავალი გზის დაცვა წარმოადგენდა.

VIII ს. დასასრულისათვის დასავლეთ საქართველო ერთიან სამეფოში გაერთიანდა ნიკოფსიიდან ლიხის ქედამდე. X ს. დასასრულისათვის ძირითადად შიდა მთავრად საქართველოს გაერთიანების პროცესიც. ქართველმა მეფეებმა თანდათან გააჯერეს თავისი გავლენა ჩრდილოეთ კავკასიაზეც. ჩრდილოეთიდან შემოსევის საფრთხე რამდენიმე საუკუნის მანძილზე ქვეყანას პრაქტიკულად არ ემუქრებოდა. მნიშვნელობა დაკარგეს იმ ციხეებმა. რომლებიც გადმოსასვლელებს იცავდნენ.

XIII ს. II მეოთხედში საქართველო მონღოლთა ბატონობის ქვეშ აღმოჩნდა. ჩრდილოეთ კავკასია ვასალიდან თანდათან მტრად გადაიქცა. შესაბამისი გადმოსასვლელების დაცვა კვლავ ქვეყნის ამოცანად იქცა. ახლა ან ძველ, ადრეფეოდალური ხანის ციხეებს აახლებენ და თუ ეს შეუძლებელია, ღათ მახლობლად ახალ ციხეებს აგებენ. ამიტომ, რომ ამგვარ ადრეფეოდალური ციხეების წყობაში, შუაფეოდალური ფენა იშვიათად გვხვდება და გვიანფეოდალური ყოველთვის.

XV ს. II ნახევარში ერთიანი საქართველო სამეფო-სამთავროებად დაიშალა. ოდიშის მთავრებმა ვრცელი ქვეყანა დაისაკუთრეს მდ. ფსირციხიდან ცხენისწყლამდე. მომდევნო საუკუნეებში დადიანებმა დაკარგეს ანაკოფია ახლა საზღვარი მდ. კელასურზე გადიოდა და დადიანები მის განაგრებას დიდ ჯურადლებას აქცევდნენ.

XVII ს. I ნახევარში აფხაზი ფეოდალების დაწოლა ოდიშის სამთავროზე კიდევ უფრო გაძლიერდა. ლევან II დადიანმა რამდენჯერმე წარმატებით ილაშქრა აფხაზეთში, მაგრამ სამთავროს ჩრდილო-დასავლეთ საზღვრებზე შექმნილი საშიშროება თავიდან ვერ მოიცილა. იგი კარგად გრძნობდა, რომ თუ კელასურის პირას საზღვარი მოიშლებოდა, მტრის შეჩერება ენგურამდე შეუძლებელი იქნებოდა. ამიტომ მან საგანგებოდ გაამაგრა ჩრდილო-დასავლეთი საზღვარი. ამ დროს აგებულ სიმაგრეთა ნაშთია ის ერთი ხანის ნაგებობანი მდ. კელასურიდან მდ. ლალიძგამდე. უნდა ვიფიქროთ, რომ ლევან II დადიანის დროს უმეტეს შემთხვევაში მთლიანი კედელი არ აშენებულა, ძირითადად გამაგრებული იყო მხოლოდ გადმოსასვლელები. გამაგრებათა სისტემაში გამოყენებული იქნებოდა ადრეფეოდალური ხანიდან შემორჩენილი ნაგებობებიც.

უცხოელი მოგზაურები XVII ს. I ნახევრის ოდიშისა და აფხაზეთის საზღვრად მდ. კოდორს დებენ, თუმცა მათი ჩანაწერებიდან კარგად ჩანს, რომ გარკვეული ტერიტორია კოდორის დასავლეთითაც ოდიშის მთავრებს ეკუთვნოდათ. ლევან II დადიანის მიერ აგებულ სიმაგრეთა სისტემა კარგად საზღვრავს ოდიშის ჩრდილო-დასავლეთ საზღვრებს; ის იწყობოდა მდ. კელასურთან, მიუყვებოდა მთისა და ბარის გამყოფ ზოლს და ლალიძგამდე აღწევდა. კოდორის ხეობის ზემო წელი და წებელდა აფხაზეთის მთავართა ხელში იყო.

როგორც დავინახეთ, „აფხაზეთის დიდი კედლის“ სახელწოდებაში მკვლევარები ხელოვნურად აერთიანებენ სხვადასხვა დროისა და დანიშნულების ნაგებობებს, ხოლო ის სისტემა, რომელიც კელასურიდან ლალიძგამდე

არის გადაჭიმული, ლევან II დადიანის მიერ აგებულ „ზღუდეს“ წარმოადგენს.

XVII ს. II ნახ. მოვლენებმა კარგად აჩვენეს, თუ რამდენად მნიშვნელოვანი იყო ეს ნაგებობა. გაარღვიეს რა იგი აფხაზმა ფეოდალებმა, თავიანთი სამთავრო მდ. ენგურამდე გააფართოვეს.

ამრიგად, ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობა ლევან II დადიანის მიერ ზღუდის აგების შესახებ სინამდვილეს შეესაბამება.

როგორც დავიანახეთ, ვახუშტი ბაგრატიონის ოდიშის აღწერილობა ხარვეზების მიუხედავად მეტად საიმედო მასალას შეიცავს ოდიშის ისტორიული გეოგრაფიისათვის.

რამდენიმე სიტყვა ვახუშტის წყაროებზე. მას ოდიში დათვალიერებულნი არა აქვს და სხვათა ცნობებით სარგებლობს. ვახუშტი ფართოდ იყენებს „ქართლის ცხოვრების“ მონაცემებსაც.

1654 წ. გამოვიდა არქანჯელო ლამბერტის „სამეგრელოს აღწერა“ რუკითურთ. XVIII ს. დასაწყისში ეს წიგნი ითარგმნა ფრანგულად და ვახუშტი ბაგრატიონს სრული შესაძლებლობა ჰქონდა ამ ნაშრომს გასცნობოდა.

არქანჯელო ლამბერტისთან ოდიშის ბევრად უფრო მეტი პუნქტია მოცემული, ვიდრე ვახუშტი ბაგრატიონთან, ამიტომ ამ უკანასკნელს იტალიელი მისიონერის ნაშრომის გაცნობის შემთხვევაში ოდიში უფრო სრულად ექნებოდა წარმოდგენილი. ორივე ავტორი განსხვავებულად იძლევა შავი ზღვის სანაპირო ზოლს და მდინარეთა ქსელს.

არქანჯელო ლამბერტის და ვახუშტი ბაგრატიონის მონაცემები იმდენად განსხვავდება ერთმანეთისაგან, რომ ჩვენ გამორიცხულად მიგვაჩნია ვახუშტის მიერ იტალიელი მისიონერის თხზულების გამოყენება.

1737 წ. ალექსანდრე იმერთა მეფის ბრძანებით შედგა დასავლეთ საქართველოს რუკა, რომელიც გაიგზავნა რუსეთში და იქ საგარეო საქმეთა სამინისტროში ინახებოდა. ვახუშტი ბაგრატიონს შეეძლო ამ რუკის გამოყენება თავის რუკათა მეორე ატლასზე მუშაობის დროს. სინამდვილეში ოდიშზე მათი ცნობები ძალზე განსხვავდება. განსხვავებულადაა მოცემული მდინარეთა ქსელიც. იმერეთის მეფის ბრძანებით შედგენილ რუკებზე მოცემული ზოგიერთი პუნქტი, არაა ვახუშტისთან და პირიქით. ყოველივე ამის გამო ჩვენ გამორიცხულად მიგვაჩნია ვახუშტი ბაგრატიონისა და 1737 წ. შედგენილი რუკის ავტორის ურთიერთგავლენა.

როგორც ვხედავთ, ვახუშტი არა მარტო ოდიშის ისტორიული გეოგრაფიის პირველი მკვლევარია, არამედ წყაროცაა გვიანფეოდალური ოდიშის ისტორიული გეოგრაფიისათვის (იხ. ნახ. III, სადაც ვახუშტის მონაცემები ოდიშის შესახებ დავიტანეთ თანამედროვე კარტოგრაფიულ საფუძველზე).

ნატანების სასოფლო საბჭო

ნატანები

შეკვეთილი

სკვირდომი (ღელე)¹
გერეგრძელა (ღელე)²
ნასაყდრი (ბორცვა)³

ჭიშკილვანი⁴

ნარუჯა (ყოფილი ტყე)
კაბრუანი (ზღვის ქედი)
- მომხმარა (ყოფილი ტყე)
მომწვარა (საძოვარი) — ახალია. 1225 წ. მოეწ.
ვათ.

შავა

სასკე (ს. კუთხე)
შეგრელაური (ს. კუთხე)
წითელი ღელე

ნარუჯა

ნაოდვარი (გორა)

* გურიის ისტორიულ-გეოგრაფიული შესწავლა ადგილთა და მდინარეთა სახელებით დაიწყო 1954 წ. შემოდგომაზე. 1955 წ. ბოლოსათვის დაეასრულეთ ისტორიული ქვემო გურიის უმთავრესი ნაწილის აღწერა. ეს მასალები შევიდა „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმიის“ მეორე წიგნში (1959 წ.). მომდევნო წლებში სამცხეს ესწავლობდით და მხოლოდ 1960 წ. დამდევრიდან შეეძლოთ გურიის მუშაობის გაგრძელება. 1963 წ. დაეასრულეთ ისტორიული გურიის ტოპონიმურ-ჰიდრონიმური აღწერა და ვეარაუდობდით მის ცალკე წიგნად გამოცემას, მაგრამ, ჩვენგან დამოუკიდებელი მიზეზების გამო, ეს არ მოგვიხერხდა.

1 ერთვის ნატანებს მარჯვნიდან, შეკვეთილის დასავლეთით.

2 ერთვის სკვირდომს მარჯვნიდან.

3 იქნებ ეს იყოს სატრაპელა.

4 ასე ეწოდებოდა წინათ სადგურ ნატანების მიდამოებს, რომელსაც მოსდგამს ეს ადგილები.

იაკობი

კიბულა (ღელე)
ჩხაერნალი (ფერდობი)
ნისაყდრი (გორა)
გობიძისოული (გორა)
ლესელი(ძი)სოული (გორა)

საკუპრე

ქვედა საკუპრე

საბუე (გორა)

ზედა საკუპრე

გორა (გორა)

დონაური

ანწლარი (ფერდობი)

საღეთო

განთიადი (ჩაის პლანტ).
ბოლქეაძისოული (სათესი)

ჯაფარეული

ქედელაური (ბორცვი)

ლეკურა

ლეკურა (ღელე)⁵
სკვირღიმი (ღელე) 1
ბეოლხიდი (სათესი)
ნაგომარა (სათესი)
გობისოული (დასახლება)
ოყინეთი (გორა)
ნაბადა (ტყე)
საბუისთავეი (გორა)

ახალშენი

ჭახვათა (ღელე)⁶

შრ(ო)მის სასოფლო სავბო

შიქელგაბრიელი

ფინიჭვარი (გორა)
მატხოვრის ღელე
კოჭორა (გორა)
აწლაშა (გორა)
ნამქეაყარი (ფერდობი)
გაღმაყანა (სათესი)
ნასენაკვარი (სათესი)

ვაკო

სეფა (მდინარე)
ლაშურა (ღელე)
ნაოდვარი (გორა)⁷
ოკარტე (ვაკობი)
სიკინე (ფერდობი)
გამოქვაბული (ოკარტის თავზე)
უკუმდგარი (ღელე)
ალავერდისერი (სერი)
აყენა (არხი)

⁵ ერთვის სკვირღიმს.

⁶ ერთვის ნატანებს.

⁷ შიხეილ ნაყაშიძის ნამოსახლარი.

ზედუბანი

სუსკურა (ღელე)⁸
ცივი (სათესი)

ზედა ორმეთი

ნაუზღევის ღელე
ნოლი (სუფსის პირი)
ოროკა (შემალელებული ადგილი)
ხატის ღელე
ოკარტის ღელე
პოვის ღელე
სასირე (ღელე)

ხრიალეთი

სამძალია (ფერდობი)
ბულთასგორი (გორა) ✓
ოხოჭურა (გორა) ✓
ბარამოული (ფერდობი)
სახარია (ვაკობი)
კომიტნარი (ვაკე)
სადათვია (გააფული ტყე)
საკაეია (სერი)
ხრიალეთურა (ღელე)
შიცღელე

ზოცენარი

ნაურიალი (ძველი სასაფლაო)
• საკალანდო (შინდორი)
ეწრის ბოლო (საძოვარი)
ქოშინაფხეკელა (ამოზიდული გორა)⁹

ურეპის საღაბო საბზო

წვერმაღალა

ნადარბანევი (გორა)

ურეკი

სეფისპირი (სათესი)
• ჭინათი (გორა)
თამარასოული (სათესი)
შუა ტყე (სათესი)
კარიერი (ხის კარიერია)¹⁰
• კუჩხა (ღელე)¹¹
სეფისციხე (ნაკოშკარა)

ღრმადელის საბზო

გამოდმა გრიგოლეთი

სუფისპირი (სათესი)

წყალწმინდა

წყალწმინდა (ღელე)
ჩორისთავი (შესართავი)

⁸ ერთვის სუფსას.

⁹ ყოველმხრივ წყალი ერთყმის, სიმაღლე 100, დიამეტრი 100 მ.

¹⁰ შპალეებს ამზადებენ.

¹¹ მეორენაირად „კუჩხის იბანო“.

ურეკი (ღელე)¹²
კუჩხისაბანო (ღელე)

ომთარეთი

ჩირე (ღელე)
ჯოჯობეთი (სოფ. კუთხე) ო

ღრმაღელე

ქეიშინი (სოფ. კუთხე)
მამულანნი (სათესი)
კოდორი (სათესი)
ღრმაღელე
ლეღიანი (გორა)
აბანოს ღელე
ბერსნალი (გორა)
ნაურიალი (ნაეკლესიარი)

ქველა ორმეთი

ნაბოსლევი (სათესი)
წალიკოტი (საძოვარი, სათესა)
კალაბუანი (სათესი)
ოროკა (სათესი)
საყაპურა (სერი)
წერესოული (ღელე)
ნიგეზიანი (გორა)
საყვერნია (გორი)
შეური (ეაეე)
ოსრიანი (გორა)
ნაუზლევი (გორა)
ურუში (სათესი)

კონკატიის სასოფლო საგვო

კონკატი

ეწერი (მინდორი)
მერიის ღელე
ბაიელი (სახნავეი, სათესი)
ციხია (გორა)
შუაღელე
სენისქედი (სერა)
საკუპრე (ღელე)
მახისფონი (სათესი)
საწერე (სათესი)
კელტეკარა (გორა)
ურქატა (მინერალური წყალი)
ნაქალაქევი (სათესი)

ქანიეთური¹³

ნაფიკარა (სათესი)
კატისციხე (კლდოვანი გორა)

¹² ერთვის კუნძის აბანოს.

¹³ ახლა განთიადს ეძახიან. ჩვენს დრომდე ქანიეთური ცალკე სოფელი იყო. ახლა კი ორადაა გაყოფილი. მისი ერთი ნაწილი კონკატიის ეკუთვნის, მეორე ნაწილი—ახალსოფელს.

წმინდა გიორგის კარი (სათესი)
გოგინაური (ბუჩქნარი)
მონასტერი (მონასტრის გორა ტაძრით)
ჯვარი (გორა)¹⁴
ნაკაშიძის ნამოსახლარი (ნასახლევი)
ლუნტაპელა (ღელე, სათესი)¹⁵

თხინვალის სასოფლო საბჭო

თბინვალი

ბოგილა (ღელე)
კაპეტა (ღელე)

ახალსაყდარი

პარასკევა (ღელე)
ენაური (ნაეკლესიარი)

მერიის სასოფლო საბჭო

მერია

საიხვია (ვაკე)
წყალდამწვარა (ღელე)
მერიის ღელე -
ნაკარვალი (სათესი)
ნაშვავები (სათესი)
გურველი (ღელე)
სათარგმე (სასაფლაო)
ნაკაშიძის წისქვილი (ნაწისქვილევი)

გოგორეთი

ლაშე (ღელე)
ზეგანი (სერი)
ქვადიდა (გორა)
სასირის ყელი
ქელი
ბოგილა (ღელე)

ხვარბეთი

ღორა (ღელე)
* მოცენარა (ბუჩქნარი)
გოგულაური (ს. კუთხე)
ნაბელლაჟა (გორაკი)
სასირე (გორაკი)
მინდორა (ვაკე)

გურნიანთის სასოფლო საბჭო

საძროხის ფერდი

სკურდუმის პირები (სათესი)

ციხის ფერდი

„აუჩხა“ (ღელე)
სკურდუმი (მდინარე)

¹⁴ მეორენაირად ქვადიდას უწოდებენ.

¹⁵ მეორე ვარიანტით ლუნტაბელა.

- სამძალია¹⁸ (ფერდობი)
ლაშე (ლეღე)
- ჰინკარაული (ტყე)
ფანჭითი (სათესი)
ზომა (ლეღე)
ჰანდრიანი (სერი)
ციხე

• ვაშნარი

რუსის გორა
კეჰნარა (ფერდობი)

კახური

მერე (სათესი)
კორტიკაძის ბალი (სათესი)
ეწერი (სოფლის ცენტრი)
წმიდა გიორგი (ნაეკლესიარი სასაფლავო)
თედოლა (ლეღე)
ლაშურა (ლეღე)
კიკნაძისოული (სათესი)
ზედობანა (ტყე)
ნაურიალი (სამაროვანი)

სოფელ მახარაძის სასოფლო საბჭო

სოფელი მახარაძე¹⁷

- სკურდუმისპირი (სათესი)
- გორგოშაძისოული (სათესი)
- საეცია (ლეღე)
- ნაფუთრა (სოფლის კუთხე)
- ჭვარიანი წიფლა (სათესი)

ბანათლიბის სასოფლო საბჭო

ახალი სოფელი

- მეჭვებისშეილისოული (სათესი)
- ნაოდვარა (ნამოსახლეი)
- იმედი (ჩაის პლანტ.)
- ნაბოგვარა (ლეღის მიდამოები)
- წინსვლა (ჩაის პლანტაცია)
- დამწვარი ტყე (ჩაის პლანტაცია)
- ლაშისლეღე¹⁸
- კოჭორი — ბორცი
- ხაშია (სათესი)
- სატახია (ლეღე)¹⁹
- მანიშაური (სათესი)²⁰
- საეკლესიო (სათესი)

¹⁸ მეორენაირად სამაღლია.

¹⁷ რევოლუციამდე ეწერი ერქვა. შემდეგ სოფელი ოზურგეთი შეუქმნევით, ხოლო 1933 წლიდან სოფელ მახარაძე ეწოდა.

¹⁸ ერთვის სუფსას.

¹⁹ სუფსის მარჯვენა შენაკადი.

²⁰ მანიშაეას ადგილი.

ნატეხი (განაკაფი ადგილი)
წებერა (დიხაშხო)

გამოღმა ბაილეთი

თედოლა (ლელე)
კვაქაძენების ნასახლევი (სოფლის ცენტრი)
ქვაქნარა (ს. კუთხე)
ახალაურა (ნამოსახლევი)
ეკნარა (ახალი ნაეკლესიარის მიდამოები)
შალა გორი (გორა)
სასირე ველი (ადგილი შალა გორთან)
ნასახტრი (ძველი ნაეკლესიარი)
გაღალმა გორი (ნაკაშიძის ნამოსახლარი)
ქვარნალა (სათესი ტყე)
ლაგვა (ქაობიანი ადგილი) ✓
მახაის ფონი²¹ (სუფსის ფონი და მისი მიდამოები)
ჰანიუტურა (ფერდობი)
მერე (სუფსის ჰალა)
სომეხისოული (საძოვარი) ✗

ჰანიუტური

საქართმე (ტყე)
ქვაბა (ქვაბული ადგილი)
ნახილი (ფერდობი)
ჩითანას ნასახლევი (ნასახლევი)
ჩანჩიბაძის ადგილი (სათესი)
ღუნტაბელა (ლელე)²²
ღარისწყალი (ლელე და მისი მიდამოები)

მელეჰედურის სასოფლო საბჭო

ვალა მელეჰედური

სატეხია (ლელე)
ორკი (სათესი)
შუზნარა (ტყე)

ნასაკირალის ჩარის საბჭოთა მიურნობა

კოლოფონიანი საცივი (საცივი)
ფორნალი (გორა)
თაგვეთის ბუღე (ფერდობი)
შაე (ტყე, ლელე)
კვერლელაური (ფერდობი)
ქუმათის გადასავალი (სანაო სუფსაზე)
სასეენია (შემალეებული იდგილი)
საქორე (გორა)
ბასილაშვილის საცივი (წყარო)

²¹ მახაძის ფონი

²² ერთვის სუფსას

ქიქაყუას ადგილი (სათესი)
ნახები (გორაკი)
ტალაგვანი (ფერდობი)
ნარაგვალი (ჩაქარდნილი ადგილი)
ბოგანეთი (ვაკე)
სკურდუმი (ღელე)
გოგუაძის ნატები (გორა)
სასირის ყელი

მახარაძის სამაღლარო საბჭო

ბზენი

ეასაძის ტბა
სარჩობელა (ტბა)

მოიდანახე

სასაფლაო

ცენტრი

სკვირჩა (ღელე)
ბაზრის წყალი (ღელე)²³

გამოღმა მელექედური

დიდიწიფელა
ჭალა
ნაჭიხური (გორა)

ლაშე

გაკირული

ქედა კვირიკეთი

წმ. კვირიკე (ეკლესია, სასაფლაო)
დობირო (ვაკე)
ჭალა

სერის უბანი

ბასრა

კარახტინი (ადგილი სასოფლო გზაზე)
სადავო ჭალა (სათესი)
ნაკაიძეების საცივი (წყალსადენი თუზის მიდა-
მოები)
ხონელიას ტბა

ექალია

კონცხი (ნასაყდრი, სასაფლაო)
საყდრის ფერდი (სათესი)
გოგვაძეების ღელე
თავბერისოული (ვაკე)
მამიასოული (ვაკე)
ჭავჭავისოული (ვაკე)
გოშველი (ვაკე)
ოთარისოული (ტყე)
ბახტია (ღელე)
საჩიხის ყელი
თედორეთი (ნასოფლარი)

²³ ზემოთ ნაბეუარად იწოდება.

ბეგო (სათესი):
ტოლაბაგურეთი (ნასოფლარი)

ნარუჯას საბჭოთა მემორნოზა.

ანასეული

მიწისციხე
ორაფო (ლეღე)

ნარუჯა

საირმე (გორაკი)
დეღა (ლეღე)
ბულურთა (ბორცვენარი)
წაბლდარბაზა (ვაკე)
ფიჩხიჭვარი (ვაკე)
სპოტიეთი (სათესი)

ლაითურის საბჭოთა მემორნოზა.

ნაეკლესიარი (სათესი)
ჭაეახიას შერე (ტყე)
ბოგილის ეწერი (ვაკე)
ნაფაცხვარი (ვაკე)
სამტრედე (ვაკე)
ბარდის მუხურო, (ფერდობი)
უსპენსკოე (ნასოფლარი)
ნაბადა (სათესი)
აგუნა (ტბა)

პანიეთის სასოფლო საბჭო

გამოღმა ქაქუთი

შერე (სათესი)
კოკნარა (სათესი)
სასახლე²⁴ (სათესი)
კინკობი (ბუნჭნარი)
ნაკანაფევი. (გორა)
პატაური (გორა)
მოყვირალი (ლეღე)
ნაბადა (ქედი)
ბოსტანა (ბუნჭნარი)
კაკოლის ნაყანევი (სათესი)
წყლის სათავეანი (ლეღე)
შავი გურიელის ნამოსახლი (მ. ზოძის
ეზო)
მატხოვრის გორა (ნაეკლესიარი, სასაფლაო)

პანიეთი
ეწერი

ხორცის შერე (სათესი)
ქვასაკაფი (სათესი)²⁵

24 ჩოლოქის პირზეა, შემორჩენილია ყორის ნაშთი.

25 მეორენაირად ნინიძის შერე.

ყენისოული (სათესი)
კარახტინი (სათესი)
მუნხარა²⁶ (სათესი)
ცხემლის ხიდი (აღვილი ეწრის ლელებე)²⁷
გურიელის ხაყურდღლე (ტყე)
ხარაისოული (ნამოსახლარი)
ბარამიძისოული (ნამოსახლარი)
თხილიაშვილისოული (ნამოსახლარი)
ქალიასოული (გორა)

კინეთი

მუნხართი (გორა)
ჩაბიასოული (საკარმიდამო)²⁸
გოგაისოული (გორა)
კერკეტვანი (გორა)
ფიხიჩვარი (სათესი)
წმინდა გიორგის ტყე
უკუფარული (ღეღე)
ჩინქარული (გორა)

ლიხიურის სასოფლო საბჭო

ლებორი ვაშტალი

ჯანური²⁹ (სათესი)
ხოშტელა³⁰ (სათესი)
ნაშენება (მაღლარი)
ტრიეს ნასახლევი (ნამოსახლარი)
ციხის ფერდი (ფერდი)
გუგუნაური³¹ (ტყე, გორა)
იათის ღეღე
ცხერის საბანელა (ღეღე)
ამუყაის ღეღე
ყინვარაის წყალი (ღეღე)
ნაბაკევი (ტყე)
საძირკველა (სათესი)
ფარნაოზის საცივი (წყარო)³²
ნაეკლესიევი (გორა)³³

კვაკალათი³⁴

შვერიათი (სათესი)
ი.ეწერი (სათესი)
საქართმია (აღვილი გზაზე)

²⁶ წინათ მელიათი ერქვა.

²⁷ აქ წინათ ცხემლის ხიდი ყოფილა და სახელიც აქედან შერჩენია.

²⁸ ამ საკარმიდამოში (ამჟამად ეკუთვნის ქ. შავიშვილს) შემონახულია „ჩაბიას ტახტი“ მხედრული წარწერით, რომელშიც იხსენიება „გ(იორგი) ჩაბია“.

²⁹ მეორენაირად — ჯანურა.

³⁰ ალბათ ხოსიტასოული?

³¹ ალბათ გუგუნავასოული.

³² ფარნაოზ ურუშაძე (ლებორის მამისახლის).

³³ ეკიდის სერის ფერდზეა.

³⁴ ალბათ-ქვაკალათი.

ყვარი

ლეთისმშობლის ეკლესია
ნაურიალი (ადგილი ლეთისმშობლის ეკლესიის ს. დ-ით)

ნიაბაური

გამოღმა ნიაბაური

სოხაზი (ვაკე) ¹
ნასიმაგრევი (გორა)
ქარისაქროლი (ტყე, ვენახი)
ეკისოული (ვენახი)
ნაბადა (ტყე)

ვალმა ნიაბაური

ზაბიტოელი (ტყე)
გუდისონი (ღელე)
შავი ტყე
ნახარატევი (ტყე)
ურ/უ/შა/ძისოული (ვენახი)
ხახალას ნასახლეითი (ნამოსახლარი)
წ/ყ/ა/ვ/ ბერძელა (ტყე)
ბოგრა (ტყე)

ოქროს მუხერაჰ⁵

ქეაბლის ღელე
ნამოჩვარა (სათესი, ვაკე)
ქოჭოხეთა (ტყე)
ნაჯოგური (ვაკე)
ბუქაის ქელი
ცოცხა (ვენახი)
შოშიტაულა⁶ (ფერდობი)
სარეცხელა (ღელე)
ნასაყდრალი (ნაეკლესიარი)
ხიტლიაური (ნაეკლესიარი)
ნაჩამურალი (ვენახი)
საკალანდო (ფერდობი)
თოიკმარანი⁷ (ნამარნევი)
ათანურა⁸ (ძველი ნამადლარევი)

ჭვალა ავი

ავია (ტყე, ღელე)
ნაიცხვარა (გორა)

გაკვანთის სასოფლო საბჭო

შაკვანეთი

მერე (სოფ. კუთხე)
სადაეო ჭალა
სატურიი (სოფ. კუთხე)

⁵ რეგულაციამდე ქვედა ნიაბაური ეწოდებოდა.

⁶ ალბათ, შოშიტაშვილისოული.

⁷ თოიძის მარანი.

⁸ ათინური ქიშის ვაზი.

დანგრეულა (ღელე)
შოტაული (სოფლ. კუთხე)
საკიბორჩხლე (ღელე)
ნაკაშიძის გორა (ნასახლარი)
ხარისკიდურა (სათესი)
ბურღანა (გორა)
ვოლიათოური (გორა)
კალისუბანი (სოფლ. კუთხე)
ზალისუბანი (სოფლ. კუთხე)
კოდმისთავი (გორა)
ეწერი (სოფლ. კუთხე)
წყაუშანა (სვრი)
კიკვატა (ღელე)
სხალაური (კალა)

გოგეითი *

შუამინდორი (სოფლ. კუთხე)
ეკნარა (ფერდობი)
ჩაგმირევი (სათესი)
თეთრუშა (ღელე)
ბოლოწმინდა (ღელე)
კორტოხა (სოფლ. კუთხე)
აპელაური (სოფლ. კუთხე)
ნაშენება (ფერდობი)
კონნარა (ფერდობი)
აყობისოული (ფერდობი)
წმიდა დიმიტრი (ნაეკლესიარი)
დიდამული (ფერდობი)
ნაგრალა (ბუჩქნარი)
ნაჭარველი (ფერდობი)

მთის გზა

მალა გოგეითი (ნასოფლარი)
ბუბოული (ფერდობი)
ძრომეზანი (ფერდობი)
ნაფოშტეარი (გორა)
სასტაყეთი (ტყე)
სახვეტი (ტყე)
წყალთელა (ღელე)³⁹ /
ლდნავოშარი (ტყე) /
ნაძროხალი (ტყე)
დაწერილი (ტყე) V
სასვენია (ტყე)
საკალმახე (ღელე)
შთაპატარა (ტყე)
ტაბნარა (ტყე)
ნარუსალა (ტყე)

ღიდაგიდაყვას ხეი

ქეობისკარი (ტაა ავიდაყვალზე)
ნატეხა (სათესი)
პატარა ნატეხი (სათესი)
ქორისბუღე (ტყე)

³⁹ წყალწითელა.

წიგელწვერი (ტყე)
პატარა ნაგომარი (ტყე)
ნაორღვალი (ტყე)
კენჭისაყარი (ტყე)

პატარა ავიდაყვა

ცხენიზრუგი (სერი)
გორმაღალი (გორა)
ყორნალა (ტყე)
ნაქარგვალა (ტყე)
ცაცხვა (ტყე)

შემოკმედის სასოფლო საცხი

ზედა კვირიკეთი

წიფურდიდი (სათესი)
ნაბჟუარას პირი (სათესი)

წითელთა

გუგულისოული (სათესი)
მეფისწყარო (წყარო)
კიკვატა (ლეღე)
წყაფშანა (გორა)

შემოკმედი
ფატარი

არკუნა (ლეღე)
ტრედისფეხა (სათესი)
ტუმბაური (სათესი)
ტეეანდიდი (სათესი)
ჩხაურანა (სათესი)
ლენჭა (სათესი)
ნასასირალა (სათესი)
მერე (სათესი)
ლადიძისოული (საკარმიდამო)
კარას ყურე (სათესი)

გონებისკარი

ფოტხელაური (სათესი)
ქალაურა (სათესი)
თეთრყურძნალი (გორა)
ლაშე (გორა)
ღარისწყარო (წყარო)
ქელარური (გორა)
მესხისოული (გორა)
ღომწყარა (გორა)

შემოკმედი

აეიშა (მდინარე)
ბერის სენაკი (გამოქვაბული)
ღარღიშანა (ფერღობი)

გორისფერდი

წმინდა გიორგი (ეკლესია, სასაფლაო)
მღენტისოული (სერი)

გორისლელე
საირმის სერი
ნაეკლესიევი⁴⁰
ნაჯიხურალი (გორა)
ნაკალუევი (სათესი)
მორცხენა (ბუჩქნარი) Ⴀ
ნასაენები (თხილნარი)
კულიანა (გორა)
ძანიძგეები (სათესი, ტყე)

ტყეები

ცხინკულა
სამთაეი
ძინნარა
სახვეტი
ნაშევეები
სარჩობელა
ჭოჭოხეთა Ⴁ
ამილახერის ქვა

გომი

ჭაქუხა (ჩანჩქერი · ბუფუხე)
ლომბორეთი (ღელე, ტყე)
ქვათეთრი (ტყე)
ფუქალი (ტყე)
თელისკარავი (გორა)
ქერციმელა (ტყე)
ქვაწიაპა (ტყე)
ნასახლევა (გორა)
სატურიი (ტყე)
გორგანაული (გორა)
წყალწითელა (ღელე)
კალუა (ღელე)
ნაბოსტნარი (ტყე)
დოლაური (გორა)

გომის მთა

შაფაქური
საირმე
წიფნარა
საქეთა
ქვაციხა
მოყორილი
ნათოცხვარა
ხასანაღის ქალა
ტყენგელა

გომის მთის სასოფლო საბჭო

ბოხეური

ნაბუქარას პირი (სათესი)
ქაბუქევი (ნაეკლესიარი)

ქალა⁴¹

ნასახლევი (ვაკე)
თალარა (სათესი)
საყდარი

დვებუს სსსოფლო სბბო

დვებუ⁴²

მერე (ნატანების პირი)
ზეგანი (სერი)
ტეერი (ვაკე)
ღობირო (ვაკე)
ქალა (საძოვარი)
ლენკუა (წყლიანი ადგილი)
დვებუ (ნატანებიდან გამოტანილი რუ).

გამა დვებუ

საქურდულია (გორა)⁴³
სტოლონქრო (ლელე)⁴⁴
ნაჭოგვარა (ვაკე)
კუბტია (ლელე)⁴⁵
ბითომი (ლელე)⁴⁶
მადელა (ლელე)⁴⁷
ლაშე (მინერალური წყალი)
ნიგეზნარა (ვაკე)

⁷ ცხემლისხიდის სსსოფლო სბბო

ცხემლისხიდი

ქვედა უჩხოზი

ქალა (ნატანების პირი)
ცხემლისხიდი⁴⁸ (ადგილი ნატანებზე)
ძლევის კარი (სასაფლაო)
დვებუა (მდ. ნატანებიდან ხელოვნურად გამოყვანილი რუ)
ხაღრისწყალი (ლელე)
ოკომა (ლელე)

ზედა უჩხოზი

მეხრისოული (ტყე)
ჩუნია (ტყე)
გვერდი (ლელე)
გოგოლაური (ფერდობი)

---

⁴¹ მეორენაირად: ქალასყდარი.

⁴² მეორენაირად „შუა დვებუსაც“ უწოდებენ.

⁴³ ახალი სახელია, კურდღლის ფერმის აშენება იყო განზრახული.

⁴⁴ ერთვის მდ. ნატანებს შელექედურში.

⁴⁵ ერთვის სტოლონქროს მარცხნიდან.

⁴⁶ ერთვის ნატანებს მარჯვნიდან. ეს ლელე მოდის ბაღდადიდან, ბითომად იწოდება ქვემო წელზე, ზემოთ კი მხოლოდ „ლელეს“ ეძახიან.

⁴⁷ ერთვის მდ. ნატანებს.

⁴⁸ ეს ადგილი ჩვენს დროში იქცა სოფლის ცენტრად.

ლეგური (ტყე)
ორონა (ღელე)
მეგვერდა (სათესი)
კირჩხლისოული (სათესი)
• ვერსისქვი (ქვა)⁴⁹

ბაღდადი

ქვედა ბაღდადი

თავკობული (სათესი)
ნაურიალი (სოფლ. კუთხე)
• დაღერქვი (ტყე)

ზედა ბაღდადი

მევიასოული (სათესი)
ქათამძისოული (სათესი)

ვაძიჯვრის სასოფლო საბჭო

• ეწერი

აკენანის ქედი (სერი)⁵⁰
ეწერი (სოფლის ცენტრი)
ღურდანას ღელე
ვოგაურა (სათესი)
ნაფარახევი (გორა)
ოთოკვირი (სერი, სოფლის კუთხე)
საწვიში (გორა)
ნასაზოგვარი (ტყე)
საისრის ღელე
ფელისაყარა (გორა)
• ნატეხი (გორა)

ფამფალეთი

თიხნარი (ღელე)⁵¹
ნასაყდრალი
თეთ/რ/ღელა
ქედისძირი (სათესი)
ღობირო (სათესი)
• ლელვისაყანე (სათესი)
ჩიტაური (სათესი)

ვაიქვიარი

ზეალაური (სათესი)
ტბაშაევი (ვაობიანი ადგილი)
გეპალაური (სერი)
საირშია (ღელე)
• შველის ნაწოლი (ტყე)
საციევი (წყარო)
ზეგანი (სერი)
• დიდმერე (სათესი)

ქორისბუღე

ჩხიკვა (გორა)
საკალმახე (ღელე)

49 ჭაქვიანო ზედ გემისნაბამი ✓

50 ეძახიან „ხომერიკის ღუქნეხსაც“.

51 ეწერისა და ფამფალეთის გამყოფი.

ენალიარი (გორა)
დათვის ნაყანევი (სათესი)

შთის გზა

თაქვაკიჭვარი
სამგელია
პატარა საბაეო
შავი ლარები
წითელი ლარები

მთისპირის სასოფლო საბჭო

ზედა ოქროსქელი

გურეთა//გულეთა (ღელე)
ყანაგრძელა (სერი)
მთავარანგელოზი (ნაეკლესიარი)
ღიხაშხო (სათესი)
საღლის ფერდი (ფერდობი)
ხატის მამული (მალლარი)
ჭვარი (გორა)

შთისპირა

რუსოულა (გორა)
ფერას წყარო (წყარო)
კიჭაურა (ფერდობი)
ტობაყური (ტბა ბახვისწყალზე)
დანადები (სათესი)

ციხისუბანი

მძინარის ღელე
ჩანაქცევი (ტბა)
ციხისფერდი (ფერდობი)
ციხე (ასკანის ციხე)

უკანავე

ზულაური (სათესი)
კვიჩილაური (სერი)
თოფურიათი (სოფ. უბანი)
ტურაყება (ტყე)
თეთრიშვანი (ტყე)
თხემლარა (ტყე)
ღელემური (სოფლ. უბანი)
დოლოსქელი (სერი)
ჯარღალა (ტყე)
ნაფოშტვარი (ტყე)
ყარებიშვილების გორა
ნაჯორიელები (ვაკე)
ცხენისკბილა (საძოვარი)
მოყორელი (ვაკე)
ჯვარიანი წიფელა (ტყე)
საირჰე (ტყე)
მხიარულა (გორა)
ნაშონასტრევი (ნაეკლესიარი).
ოჩხამურა (ღელე)
ხენხელა (ღელე)
ნაციხვარა (კლდე)
ღეპიესქელი (ნაციხვარას ფერდი)
ამბაკოს სატეხი (კარიერი)

შთის გზა

გრიგოლის კრილი (ტყე)
 სასვენია (შინდორი)
 • ღათის ტანისაბანი (ტყე)
 დამწვარი ღუქანი (ნაღუქნარი)
 ნაგუილევი (ფერდობი)
 ლიდრაყა (ტყე)
 ფოქვა (ტყე)
 ყელა (გასაეალი)
 პატარა საგვერდული (ტყე)
 დიდი ნაჭოგვარი (ვაკე)
 დიდი საგვერდული (ტყე)
 ჩანდრეკილი (ტყე)
 პატარა ბახშარო
 ბახშარო (აგარაკი)

ვანისქელი

საყვიარა (ტყე)
 საწვერო (ტყე)
 ოჩორჩხე (ღელე) ო
 ნათლისმცემელი (ნაეკლესიარი)
 დაბლა ვანისქელი (სოფ. კუთხე)
 ნაციხვიარა.

ბახშის სასოფლო საბჭო

ბახვი

ქვედა ბახვი

ეწერი (სათესი)
 ზეგანი (სერი)
 შუა ზრუგა (ბორცვი სერზე)
 • ნაქვისფერდი (ბუჩქნარი)
 მისადგომი (სათესი)
 ნაფიჩხვიარა (ტყე)
 ოროკი (ფერდობი)

• მერე (სათესი)
 შაქვედა (სათესი)
 ქომიშაური (სათესი)
 ქაჩახელა (სერი)
 საკეცია (ღელე)
 აბანოსფერდი (ფერდობი)
 ტუერი (ვაკე)
 დიღენუა (კაობიანი ადგილი) ✓

ზედა ბახვი

ღობორჯინა (ღელე) ✓
 ეწერი (სათესი)
 რუშავა (ღელე)
 ღურღანა (ღელე)
 კალიზრუგა (ფერდი)
 სასირე (ტყე)

შვეილობაური

ქარციმელა (ფერდობი)
 ტბაშაეი (ტბა)
 გულეფა (მდინარე)
 კუშტულა (გორა)

ქვედა ოქროსქელი

ნიგეზნარი (ტყე)
სახვაგი (სათესი)
მურეშაული (ფერდობი)
კანკუთი (ფერდობი)
ოჩორჩხა (ტბა)
პატარა ოჩორჩხა (ჩანჩქერი)
ბაკისოულა (ფერდობი)
ნაშენი (მალლარი)
წაბლარა (ტყე)
საქორისთავი (გორა)
თეთრუშანა⁵² (გორა)
ნაისლარი (ვენახი)
მზეზეურა (ფერდობი)
ნადარბაზევი (ვაკე)
ეკალა (ფერდობი)
მახატერანი (ფერდობი)..
ტალაკვანი (სათესი)
ნასახლევი (ნასახლარი)

ასკანის სასოფლო საბჭო

ასკანა⁵³

ციხია (ბორცვი)
დათველა (ვაკე)
წითელღელე
გულეფასპირი (სათესი)
ძიროულა (ტყე)
ტაკურა (ტყე, სათესი)
ღოხაშხო (სათესი),
ქაციმერა (სათესი)
ნასაკირალა (სათესი)
სატურია (ტყე)
ხარაული (შემადლებული ადგილი)
ლაშე (სათესი)
ფარცაკოული (სათესი)
შუაღელე
ცხენიზრუგი (ბორცვი)
ზოგილა (ფერდობი)

დაბალი ეწერა

მოსკანეთი (ტყე)
ვახტანგის ნასახლევი (ტყე)
ნალომეარა (ფერდობი)
ჩინქარაულა (ღელისპირი)
ლაქაშმანა (ღარდა)
გოხაური (გორა)

მზიანი⁵⁴

ნაბადა (ტყე)

⁵² ვარიანტები: „თეთრუშონა“; „თეთრიშვანი“.

⁵³ რეგულაციამდე ამ სოფელს ერქვა გვაბრათი.

⁵⁴ ყოფილი ფიჩხიჭვარი.

ბოსტანა (ტყე)
ტურისუმანო (ტყე)
მუხნარა (ფერდობი)
დაბალი ეწერი
კილურაძისოული (გორა)

ნაბომრის სასოფლო საბაო

ნავომარი

სათავისთავო (სათესი)
გუგუნავას ნაშოსახლი (სერი)
ბაზარი (ს. ცენტრი)
წმ. მარინე (ეკლესია)
ნაიხზვარი (გურიელის სასახლე)
ნადინები (ლეღე)
კორძაისველი (სათესი)
შუატყე (სათესი)
ბეჭერაჰ (ლეღე)

ჟანაური

ქვედა ჟანაური

კოწია ვასაძის გორა (სასაფლაო)
შეკრპატარა (სერი)
ცქირიშვილების ადგილი (სათესი)
ჩიტაიშვილების ადგილი (სათესი)
წყალწითელას პირები (სათესი)
საფუტკრე (ტყე)
ხოხელიების ადგილი (სათესი)

ზედა ჟანაური

ენირისთავა (ტყე)
სანახშირე (ტყე)
ტალახა (ბუჩქნარი)
სატურია (ბუჩქნარი)
ნაწისქვილარი
ნაშეავები (ტყე)

მალაი ეწერი

ნაბამბუქარი (ტყე) ✓
გვარამიას ნაშოსახლი (სათესი)
ენაწილა (სათესი)
ბელტულა (ტყე)
გორსქვეშა (ბუჩქნარი)
წყალწითელა (ლეღე)
კალანდაძის ადგილი (ტყე)

წყაისშტო

ქვაბისკერა (ტყე)
ქარაფი (ტყე)
ქაცვიანი (ტყე)

შუაინსნარი

აწლარა (სათესი)
ნავარსკვლაევი (სათესი)
დევიდის წისქვილი
ჩიკენარა (ტყე)
ლომთათიძის ადგილი (სათესი)
გრძელა (სათესი)
მალულარაის ტყე
ეოჯორა (ბორცვი)
გვიშრალი (ბუჩქნარი)
კუდაკოვის ადგილი (სათესი)
ლიპარიტის ნასახლევი (სათესი)
უურუფას პირები (სათესი)
დაეარის გორა⁵⁶

მკენობნის სანოფლო საბჭო:

ბუქნარი

ნადინები (ლელე)⁵⁷
სარენწყელა (ლელე)
ოროკი (სათესი)
გრძელა (სათესი)
ნაქერალა (სათესი)
ჩიკენარა (ტყე)
მელუას ჩაი (ჩაი)
უურუფას პირი (სათესი)
ნარუები (ლელე)
კომიტნარი (საძოვარი, სათესი)⁵

ქვენბანა

უურუფასპირები
ოროკი (სათესი)
შერე (სათესი)
იალა (ფერდობი)
ქეცენარა (სათესი, ბუჩქნარი):

ბანელეთ

უურუფესპირი (სათესი)
საქორია (ფერდობი)
არუა (ლელე)
ნაეკლესიარი (სოფლის ცენტრში)⁵

ხიდისთავის სანოფლო საბჭო:

კაპიეთი

ნაოჩვარი (ფერდობი)
გობისაგორავა (ლელე)
საძაპრე (ბუჩქნარი)
გელოურა (სათესი)

⁵⁶ დაეარ გოგებერიძე.

⁵⁷ ერთვის სუფსას მარცხნიდან.

ნაფარაბევი (ტყე)
სანისლობო (ტყე)
ქვარა (ტყე)

მეწიეთი

ტორვალა (წყარო)
სირეცხელა (ღელე)⁵⁸
ლომსუსუნე (სათესი)
მუგურუში (ს. კუთხე)
შუატყე (ს. კუთხე)
ცხენიზრუგა (სერი)
ხარატის ნატეხი (სათესი)
მალაღწიფელა (სათესი)
ლორთაფონი⁵⁹ (სათესი)
წყალმაქარა⁶⁰ (მალარი, სათესი)
თხმელარა (სათესი)
ნაჭოგვარი (საძოვარი)

წინაგვარა

ლუკუმფხანე (სათესი)
სასეენები (სათესი)
ფეტრური (სათესი)
დათეისხალი (სათობი)
ქეციშვარა (სათესი)

პაკეისოული

ლაშე (სათესი)
კალაშა (ღელე)⁶¹
საშულა (ღელე)
ლომოლა (სათესი)
მალაღწიფელა (სათესი)
სურნალი (სათესი)
საბერძაო (სათესი)
საერისტო (სათესი)
ნაქალაქევი (ტყე)
ეუფუეს ბეროული (ტყე)

ხილისთავი

სიო ბერიძისოული (ნამოსახლარი)
ოტიას ღელე
ნაფიცვარი (გორა)
ჭიჭოურა (გორა)
ლუგუბა (ღელე)⁶²
კიჭოურა (ვაკე)
მეჩერჭური (საძოვარი)
მახას ტბა
საძველია (კლდე)

⁵⁸ ერთეის ლუგუბას.

⁵⁹ ამ ადგილას კალაშა თხელია. გარეული ღორები აქ გადიოდნენ თურმე და ამიტომ უწოდეს ასე.

⁶⁰ ცივი ადგილია, მდარე ღვინო ღებოდა.

⁶¹ გუბაზეულის მარცხენა შენაკადი.

⁶² გუბაზეულის მარცხენა შენაკადი.

ახალშენი

- სვიანები (სათესი)
- გვარამული (სათესი)
- თედორაძისოული (სათესი)
- ბერიძეების ქალები (სათესი)
- შეშელიძის ნამოსახლარი (სათესი)
- ქოროშა (ღელე)⁶³
- მაკუხურა (ღელე)⁶⁴
- ოიოხები (ვაყე)
- ანთაძეებისოული
- ბაიჭაძისოული
- ღუმბაძეებისოული

ზენობანა

- კოხნარა (ფერდობი)
- ბარდნალა (ფერდობი)
- უატარი (წყარო)
- ნასაკირალი (სათესი)
- ფოლოყოური (სათესი)
- საქორე (სათესი)
- კოროშინაული (ვაყე)
- უცხიმელა (ჩაის პლანტ.)
- მალნარი (სათესი)
- საწვიმი (ფერდობი)
- ბერევიანი (ბერევიანის ნაქონი ადგილი)

ჭვარი

- ხუმბროელა (ბუჩქნარი)
- სახეჩობო (ბუჩქნარი)
- ლეღენარა (სათესი)
- ბოყვა (ღელე)
- ხატის მამული
- ყიენარა (სათესი)
- ბულვანა (სათესი)

თაეზენობანა

- ნახელაური (საძოვარი)
- ნასელავა (საძოვარი)
- საყდრისყელი (ყელი)
- საჭალამბრო (საყდრის ფერდობი)
- შიშლოურა (სათესი)
- კონცხოულა (გორა)
- ნაშენება (სათესი)
- დათვისღელე

ჩინისუბნის სასოფლო საბჭო

ინტაბუეთი

- გოგისოული (ფერდობი)
- ქიყოულა (სათესი)

⁶³ გუბაზეულის მარჯვენა შენაკადი.

⁶⁴ ერთვის გუბაზეულს მარჯვნიდან.

კონცხოლა (ტყე)
ლაშე (ლეღ)
საყინულე (სათესი)

ჩაისუბანი⁶⁵

საბუე (სათესი)
ბელტულა (ვაკე)
ოსკოჭირა (ლეღ)⁶⁶
სახარია (ბუჩქნარი)
დობირო (ს. კუთხე)

ჯანიანი

რეთასოელი (ფერდობი)
საქორე (ფერდობი)

გორა

გორა
შუაგორა
ფოთხაძისოელი (სათესი)
ზედაგორა
საბუე (გორა)
შუაღელე

ბერეგოელი

ოჩოჩხე (სათესი)
ბერეგეიანისოელი (სათესი)

ჩონხატაშერის საღაბო საბჭო

გუთური

საბუე (სათესი)
კოკნარა (ჩნ1 ჩაის ფაბრიკის შიღამოეზი)
საკირის ლელე (ერთვის სუფსას მარცხნიღან)
ნიგოფშია⁶⁷ (სათესი)
ნასუფსარა (სათობი)
რაცა⁶⁸ (სათესი)
ქვარნალი (სათესი)
გლახუნ ამაშუღისოელი (სათესი)
ქვების ფსკერა (სათესი)
შოეღანი (სოღის ცენტრი)
სავსნარი (სათესი)
ნაბაღეარი (სათესი)

ჩონხატაური

(ყოფ. ბირკნალი)

* წიქარულა (სათესი)
შხურნალი (ბუჩქნარი)
სათეგზო (სათესი სუფსის პირას)
ხუნღაძის ვალა (სათესი)
ნაბოსტნარი (სათესი)
ბირკნალი (სათესი)

⁶⁵ ძველი ჯვარცხმა

⁶⁶ ერთვის სუფსას.

⁶⁷ წინათ ნიგუზნარი იყო.

⁶⁸ წყალი ღგება, ნოყავს.

ცინცაძის ქალა (სათესი)
ელენის ალგოლი (სათესი)

ერკეთის სასოფლო საბჭო

ქვემო ერკეთი⁶⁹

მიგელაური (სოფ. კუთხე)
საკირისლე
კახოლა (წყარო)
ექვთიმეს ციხე⁷⁰ (ნაცივარი)
საბერიძაო (სათესი)
ბიპატესგორი (გორა)
ციცოს აბანო (მინ. წყალი)
კვანცხოლა (გორა)
სარძაო (სერი)

ერკეთი

შუაგორა (გორა)
საცივის ლეუ
საყდრის გორა (გორა)
ტურიათაშარა (ფერდობი)
მთავარანგელოზი (ეკლესია)

შუბანი

ნათოვი (გუბე)
ჯვარი (გორა)
ციხისზრუგი (გორა)
უანგოლა (ფერდობი)
საჩეხი (ტყე)
სერი (სერი)
მანარი (გორა)
ბელეშაძისოული (სათესი)
საბეკა (სერი)
დათვისლეუ
საგუგულე (სათესი)
უელი (ყელი)
ნაშაურევი (ფერდობი)
შუბლის ლეუ
პასილას ნასახლევი (ნამოსახლარი)

კოხი

გაქრილი (გადასავალი)
შეჯრილი ლეუ
ნაკოტები (სათესი).
ქედი (სათესი)
პლატონის ვაკე (სათესი)

ონჭიქელი (ონჭიქეთი)

ქვემო ონჭიქელი

ჯვარი (გორა)
ჯვარისლეუ
გუგურა (ფერდობი)

⁶⁹ უწოდებენ ეწერსაც.

⁷⁰ ექვთიმე მგალობლისძე, რომელიც აქ სახლობდა გასულ საუკუნეში.

ქელი (სერი)
სარცხილე (ტყე)
საკიჟინია (ტყე)
საწვიმი (სათესი)
ბარნალა (სათესი)
ვაკე აბაშოული (სათესი)
საარჩვია (ტყე)

ზედა ონკიქელი

დარჩაისოული (სათესი)
ბარდლალა (ტყე)
ურთხნალი (ტყე)
გორნივოზი (ტყე)

ხმვის სასოფლო საბაჟო

ბეოლიეთი

აზანო (ადგილი გუბაზოულზე)
ქელი (ფერდობი)
ლეკისლეუ
ფეტოური (სოფ. კუთხე)
დედისერი (სერი)
მალნარი (ფერდობი)
ასტარასარი (სერი)
ულელტეხილი (ქელი)

ქეციმერა

დიდმერე (სათესი)
ნაჭორიელები (საძოვარი).
ნიკოს ქალა (საძოვარი)
ქვაბგალი (საძოვარი)
ქვაბგალისლეუ
ლაშის გორა (გორა)
თათრის შარა (გზა)
ბერის კონახი (ვაკე)
წითელწყობილი (გორა)
დადიანოდლისნაკლავი (ვაკე)
დამოგვილა (ტყე)
წითელტალახი (ტყე)
შვეტალახი (ტყე)
ჯვარიანი ნაძვი (ტყე)
ჩადუქნარი (ტყე)
კალაშა (დელე)
ლუკას ნაკარვალი (ტყე)

ზევი

ვიორგისოული
ნასაყდრალი
ზედევაკე (ვაკე)

სატობის დელე

ჯღენტისოული (სათესი)
ნაოდვარი (ტყე)
უკანდობირო (სათესი)

ცივი

მალნარი (სათესი)
ღობორჭგინისეული (სათესი)
კაქიკერია (სათესი)
ნადიროული (გორა)
ციხია (გორა)
გომისკარი (ფერდობი)

საქორისთავი

სანათია (სათესი)
ეკნარა (ტყე)
ჩვარი (ტყე)
გოვცისოული (სათესი)
ელიესოული (სოფ. ქუთხე)
კვირისოული (სათესი)
ურის ღელე

ბუქსიეთი

ქვასანადა (ქვის სატეხი)
წენწეხა (ვაობიანი ადგილი)
ქვედა სერი
რუსის რეხილა (ტყე)
წილა (ტყე)
საბამბია (სათესი)
სანაბულაეო (ტყე)

ბაბიტისოელი

თათალური (სათესი)
გომისკარი (სათესი, ტყე)
წუაქელი (ქელი)
გომასურა (სათესი)

ნოდვარი

ნაყოვეარი (სათესი)
არჩილოური (ტყე)

აოდვარი

გამყოური (ტყე)

ნაბელლაშის სასოფლო საბჭო

თაუქანტა

ქვეთა თაუქანტა

ალმართის თავი (ამოსაველი)
ცხინალეგორი (გორა)
ზეანა (გორა)
ზეანის ღელე
ქეკულა (ღელე)
ქელი
ღობირა (ფერდობი)

გაგაშერა

საგორაეა (სერი)
თერენა (ტყე, ღელე)

ნაბეღლავი

დობირო (ვაკე)
შუანაბეღლავი (სათესი)
ვაკე (სათესი)
პატარა ნაქალაქევი (სათესი)
დიდი ნაქალაქევი (სათესი)
ნახრევი (სათესი)
ორჩხუში (ტყე)
თერენესთავი (ტყე)
უკაშოურა (ტყე)

შევე წყალი

საკვილია (ტყე, ღელე)
ჩუღიდი (ღელე)
კუდესგორა (ტყე)

ქვაბლა

ქენქეხა

ბულარეშვილის ნაყანევი (სათიბი)

ქვაბლა

ნაბურეალი (სათესი)
სარკინია (სათესი)
გარჯილა (ტბა გუბაზეულზე)

ტბისყური

ალის ნაყანევი (სათესი)
ეცხლა კლდე (გორა)
თელვანი (ტყე)
გვაბისაქცევი (ტყე)
ზოტისწვერი (ტყე)

საქონდრია

ოღროსული (ღელე)
ქადაგორია (ფერდობი, ღელე)
წიწკატა (სათესი)

ღაბლა ჩხაკურა

კუღვანა (გორა)

ჩხაკურა

დიდი ქვა (ტყე)
ყიშლა (ტყე)
შახობესგორი (გორა)
ხორხობია (გორა)
აჭყვა (ჭაობიანი ადგილი)
ონტყალი (ტყე)
მუკუოა (მთა)
საყარაული (ტყე)
კხრაწყარო (ტყე)

ზოტის სასოფლო საბავო:

ქვედა ზოტი

ლობოროტი (ს. კუთხე)
ქვედა ნადაბური (ს. კუთხე)

ზედა ნაღაბური⁷¹ (ს. კუთხე)
დიღსაშვაკო (ფერდობი)
ლათუის ყანა (ს. კუთხე)
ყვირალი (ღელე)
საყდრის ეელი (ყელი)

ზედა ზოტი

თეთრი ღელე
ილიეს ნაყანველი (გორა)
კვიციასპარია (ტყე)
სურებისწყალი
კვირიკეს გორი (გორა)
წაღაშქარა (ღელე)
ბუღიღვათი (საძოვარი)

ხინისწყალი

საქვიეიანი (საძოვარი)
ყელა (საძოვარი)
ნარხის ღელე
კენჭულა (საძოვარი)
წყარვათი (საძოვარი)
ხევა (საძოვარი)

მთები, საძოვრები, ღელეები

ლომის ციხე
პატარა აბანო
დიდი აბანო
გაჯალობილი
ვარდნიანი ქვა
არღმაძის სათიბი
წიფნარი
შუა გორა
თეთრი კლდეები
კოდობანა
შოკორვილი
ბერულავე ✓
საწვიში
ტბა
სახარეგორი
ხანჭვი
გარაუისღელე
ზედალენარი
ზოტიშეჩია
ზამთრის ქობი
ნობლისწყალი
ბალიანი
მეკვიანაძევი
დასილული
მესხის ნაკარვალი
ხახეტა¹ ნაკლავი

ბახმაროს მღაღამოები (მთები, ტყეები)

გურეღის წყარო
მზის ამოსავალი გორი

⁷¹ ან დიდი ნაღაბური.

სახვია
შედრეკილი
გრძელი გორი
კატრიანი
ბახვის თავი
ბახვისწყალი
ზოტიველი
კერჩხიანი
ჩრდილა
საქორნია
ფაფარა
აგარაკი
ბაასურა

ჯუმათის სასოფლო საბჭო

შემანდარი

ოთარო (სათესი)
ლუბმელა (ხმელი ღელე)
ქილოფნარი (სათესი)
კონცხი (გორაკი)

ბოვილა

კოდორი (სათესი)
მახისფონი (სათესი)
ქალა (სათესი)
ლაშისლელე
ელაბადური (ბორცვი)
ჭობა (ს. კუთხე)
ბეკო (გორა)

იანეთი

სასირე (ფერდობი)
ჩიბუა (ღელე)
კრაპი (საძოვარი)
ბრაგვიანი (ვაკე)
რუსის მერე (სათესი)
ორშპალა (ვაკე)

ცენტრი ჯუმათი

დიხაშფრა (საძოვარი)
დობიტო (სათესი)
ჩინათაურა (გორა)
გოგის ნასახლევი (გორა)
ორნალასლელე

ნახურმევი

- ნაჩაშურევი (გორა)
შავი გურიელის სასახლე
ნორდალი (ტყე)
საურმე (გზა)
ჩხანარა (ფერდობი)
დღონაური (სასაფლაო)
ორანდილა (ღელე)
ხვეთასოული (გორა)

ცივი (ფერდობი)
კატისციხე (კლდე)

ძირი ქუშათა

სახეთოსთავი (გორა)
კუშტულა (გორა)
კუნჭულა (ტყე)
ნაუყარა (ტყე)
ჩულა (ტყე)
წყარასოული (გორა),
აოხა (გორა)

ქოკლავრი

ლაშისლეუ
კოტანასხლევი (ნამოსახლარი)
ბაბუსიეს ქვა (ლოდი)
ბერშოული (ტყე)
ჩხუტური (ტყე)
ზაქრასოული (ნამოსახლარი)
ლაფნარა (სერი)

ლაშე

ქვაფათა (კლდე, გამოქვაბული)
წყერაქედი (ქედი)
ზეგანი (სერი)
შუაგორი (გორი)
კომახური (სერი)
აოხასლეუ
ოჩორჩხანე (ჩანჩქერი)
ცვი (ფერდობი)
ზედავაკე (ვაკე)
დიდი კარავი (ფერდობი)
ღურცხუნა (ტყე)
ნამარნევი (ტყე)
მიწისსათხარა (ფერდობი)
საკილაო⁷² (ფერდობი, ტყე)
სასირე (გორა)
სასანათო (ფერდობი)
ნახუტრის ნასახლარი (ნამოსახლერი)
ქალების ნაბარევი (ფერდობი)
ლაგვა (ტყე)
შორისპირი (ტყე)

პატარა ბაილეთი⁷³

გოგორკული (სათესი)
თეთრი ეკლესია
სასახლე (გურიელის ნასახლევი)
სევანის წყარო

სილაური

ნაისხარი (სათესი)
თხრილი (თხრილი)

⁷² საკილა(ძ)ო?

⁷³ უწოდებენ ვალა ბაილეთსაც.

ოროკი (სათესი)
ნაბაკევი (საძოვარი)
ღეგორა (სერი)
ცინცაურა (ტყე)
ბოლონწრილა (ტყე)
ჩიჭოქურა (ბუნქნარი)
ნასათიბუარი (სათესი)
ნაციხური (ტყე)
შეკრის გვერდა (ფერდობი)
იანელა (მინდორი)
ჯაყელისოული (სათესი)
თინათისლე

მამათის სასოფლო საბჭო

ქვედა მამათი

ქუშეურო (ს. კუთხე)
ბერაისქედი (სერი)
ქიჭარა (ნაეკლესიარი)⁷⁴
ჯურაუცა (კლდე)
ტისკაურა (ტყე)
წყავერა (ტყე)
კუნთაღეთი (ტყე)
ობოღირი (გორა)
ქალვანი (ს. კუთხე)
მოჭაყულა (სერი, ღელე)
ვაკე-ნაგომარა (გორა),
მაჭახურა (ღელე)
ლაშესლე
ნიკოპალისლე⁷⁵,
დობირო (სათიბი)
ნასახლევის ყელი⁷⁶
ონჯარეთი (სათესი, საძოვარი)
ყვირილები (კლდეები)
სხლებიანა (ტყე)
სმარტლიანა (ბუნქნარი)
ღემბურა (ფერდობი)
ბატონიშვილის ტყე
ნამარნევი (ვაკე)

ზემო მამათი

ათანასის ტყე
სირმას გორა
სამპრისთავი (ფერდობი)
სეხნიასოული (ფერდობი)
ჩიხანჭირი (ფერდობი)
ღიხაშხო (სათესი)
ბერეყიანის ტყე
ეკალა (გორა)
საალებო (ვაკე)

74 აქ იყო წმ. იაკობის ეკლესია.

75 ქვემოთ ლაშისლეულდ, ხოლო სოფლიდან გასვლის შემდეგ მამათის ღელედ იწოდება.

76 გზა შიდას სილაურში.

ციხია (გორა)
დედოლე⁷⁷
ტალახა (ტყე)
ხატისმამული (სათესი)
/მ/თაინათი (გორა)
სათემო (ვაკე)
კაკაცასოული (სასაფლაო)

საცავა

ბარდიანი (ვაკე)
ლაშხეთი (ფერდობი)
ზენდიდი (გორა)
ღიხაშხო (სათესი)

შათირი

ჭვათირი (ფერდობი)
ყელი
გორდელაური (გორა)
მიქენაური (ფერდობი)
უკანგვერდი (ფერდი)
წითელის კარი (გორა)
ენწერა (ფერდობი)
ბუქარაძის ლელე
საწირავა (გორა)

კონქკათი

ჭვაუკანა (ფერდობი)
რობა (ქვაბული)
კიბულა (გორა)
ჭვარისფერდი (გორა)
მოგნარი (გორა)
ნაჩხურალი (გორა)
საქორე (გორა)
ღობირო (სათიბი)
საქორე (ფერდობი)
ჭვარნალა (ფერდობი)

კაბრუანი

ლაშე (ლელე)
ხატისმამული (ფერდობი)
ლაზნაურა (დაბლობი)
ოთონთო (სათესი)
სასკია (ფერდობი)
ლესელისოული (გორაკი)
საწუმპა (დაბლობი)
ბუქნარი (ვაკე)
საქუხი (წყალვარდნილი)
ლაწყედილა (ვაკე)
ნამეხარე (ვაკე)
ოროკი (ფერდობი)
ღობირა (გორა)

77 ასე ეწოდება აცაურას ზემოწელზე, აცანაში შემოსვლამდე.

ქვედა ძიგითი
ნასაკირალი

მეავე წყალი (მინერ. წყარო)
ნემსაძისთელი (ტყე)
ჯახვანაუანევი (გორა)
ბალისარეკი (ფერდობი)
კოკოტია (გორა)
ცხაეთი (გორა)
წვინარეთი (სათესი)
ტალახა (სათესი)

კობა

დილაშე (სათესი)
გოთუასმერე (სათესი)
კეჭეხა (სათესი)
ხარხამეთისლეღე
ოჩორჩხა (ღელე)
სიპისლეღე
ეკალა (სათესი)
ნასახლევი (სათესი)
გორდელაური (სერი)

ფათასკური

სამთავანი (სათესი)
საწერიასლეღე
დათის საბუქნელა (ტყე)
პონას ნასახლევი (სათესი)
წითელი ღელე
საქორის ღელე

წყარო

ნატეხი (ფერდობი)
საიხვია (კაობიანი ადგილი)
საქორის ქელი (სერი)

ზედა ძიგითი
თირი

საცევა (სათესი)
ლოლანეთი (ჩავარდნილი ადგილი)
სალეთო ქელი (სერი)
გომისკარი (გორა)

შათირი

უკანგვერდი (ტყე)
გოგვაური (ტყე)
წითელისკარი (ტყე),
შუაღელე

აცანა

ჯვარი (გორა)⁷⁸
ქვისსატეხია (ყეცის ქვის სატეხი)

78 აკეთისა და აცანის საზღვარზეა.

ნაციხურალი (გორა)
ნაციხურალის ფენი (ფერდობი)
ნაცბერი (გადასასვლელი)⁷⁹
ოქნახელისლეღე
ნაძახალი (სათესი)
დიდნაყანევი (ფერდობი)
ისრითავი (გორა)
ნაჩამურალის ღელე
ჩხაერიანი (ვაკე)
ნოღნარი (ვაკე)
შუაზრუჭი (გორა)
დაბლაქედი (გორა)
სამება (გორა)
პაშაქედი (გორა)
კარჩხალი (ქვარნალი ადგილი)
ნალომარა (სათესი)
ნაკოტეარი (საძოვარი)
ვაშლისლეღე
შორთუნელი (სათესი)
ლუბლერი (ფერდობი)
ღიხაშო (ფერდობი)
ველი (სოფლის ცენტრი)
სასირე (გადასავალი)
კორკალეთი (ფერდობი)
ეწერი (ვაკე)
ნასახრუალი (სათესი)

შრომის უბანი

ნაციხვარი (ადგილი ჩიტის ქედზე)
ნაქურალი (ჩიტის ქედზე)
ჩიტისფეხი (ფერდობი)
პაწაგორა (გორა)
ქომახილა (ღელე)⁸⁰
ლოღანეთი (ფერდობი)
გორშაღალა (ფერდობი)
ოთხაზიარი (გორა)
კიბულა (ღელე)
ბარღნაღა (გორა)
ნატეხი (გორა)
ცხემნარა (გორა)
ნასენაკეარი (ნამოსახლარი)⁸¹
ბერისწყალი (წყარო)
ღობირა (გორა)

წყარო

აქან(ი)ურა (მღინარე)⁸²
ზრუგეთი//ზრუგითი (გორა)
ხოროთა (ზრუგითის ფერდი)

79 აქანა-ნიგოთის დამაკავშირებელია, ინწრუას დასავლეთით..

80 აცაურას მარჯვენა შენაკადი.

81 ბერი ცხოვერობდაო ვინმე.

82 ერთვის სუფსას.

'ნასახლევი (ბუჩქნარი)
 ნარიცვალა (ფერდობი)⁸³
 ქენა (გორა)
 ტყებლა (გორა)
 შიქელისოული (ვაკე)
 კოფორი (ბორცვი)
 ფოლოთი (ფერდობი)
 უინაყეთი (ფერდობი, ვაკე)
 ნაქუშარევი (ფერდობი)
 საბოია (ფერდობი)
 ყელი (გადასასვლელი)⁸⁴
 ელიბადო (ვაკე)
 ქალა (ვაკე)
 ქალიზრუგი (გორა)
 ნათაცხვარი (ვაკე)
 უღელტახური (სერი)
 ვაკეჩაგუნა (ვაკე)
 ნაშენება (ვაკე)
 ფარეხი (ვაკე)
 გონჯაერა (ფერდობი)
 სამტრედია (ვაკე)
 სახარუა (შთა)
 სათოლია (შთა)
 წასვაშილა (ლეღე)
 წყარუა (ვაკე, ფერდობი)
 წიკნარა (ფერდობი)
 ცინცაბურაჲ (ვაკე)⁸⁵
 ნაცარაჲ (ფერდობი)
 ქინქლური⁸⁶ (ფერდობი, ვაკე)
 ჭაკისახტომი (ხრამი)
 ნაროფინევი (ლეღე)⁸⁷
 ნაჭოგვარაჲ (ვაკე)
 მალუვადიდი⁸⁸ (გორა)
 ნათაცხვარი (ტყე)
 ნათყარაჲ (ლეღე და მისი პირები)
 სალორია (ტყე)
 ორაგვისზრუგი (ტყე)
 მუღფელა (ტყე)⁸⁹
 გულეთა (ვაკე)
 ბაბუამსჭრილი (თხრილი)
 ეკალაჲ (ბუჩქნარი)
 ოფიშტია (აღგილი აცანურაზე)
 ოჭონა (ნაშონასტრევი)
 ჭყარი (საძოვარი)
 ნაკინარევი (გორა)

83 მეორენაირად „ნაციცვალა“.

84 მღებარეობს გორასა და ნაკინარევის შორის.

85 ვარიანტი „ცინცაბალურა“.

86 ქინქლამისოული.

87 აცანურას შენაკადი მისი სანაპირო ტყეებით.

88 დადასტურებული გვაქვს მალუვადიდიც. ა

89 ერთვის აცანურას.

აკეთი

ქვემო აკელი

- პერე (სათესი)
- პალა (სათესი)
- ჩუგურული (პალა)⁹⁰
- სათიბი (სათესი, სათიბი)
- ანდრუშკა თავდგირიძის ნასახლები (გორაკი)
- პაჩის სათხარა (საძოვარი)⁹¹
- ნაკაძეების გორა
- იულოს პალა (სათესი, სათიბი)⁹²
- დუხაშხო (სათესი)
- ჩატისშთა (გორა)
- ზეგანი (სერი)
- მელეტოური (გორა)⁹³
- ჩაყელების გორა (გორა)
- ბოლქეაძისოული (სათესი)
- მგელაძეების გორა
- ოროკი (ს. უბანი)
- ნაშენი (ფერდობი)
- საქონლის ღელე

ზემო აკეთი

- აკაურასპირი (სათესი)
- პაცხოვარი (ეკლესია)
- თავდგირიძის ნასახლარი
- ოიკაერა (ღელე)⁹⁴
- ჯიხხეველი (ვაკე)
- საღვთოს ქედი⁹⁵
- სალორია (ვაკე)
- საყორნია (ტყე)

გაგური

- ჩიხური (სიმაგრე სუფსაზე)
- პერე (სათესი)
- საკობორჩხლო (ღელე)
- ქალები (სათიბი)
- აუთანდილ თავდგირიძის ნასახლავი
- ნაიხებარა (გორა)
- ოროკი (სათესი)
- ოკოვილა (ღელე)
- ქვარნალა (სათესი)
- ჯობირა (სათესი)
- დუხაშხო (სათესი)

⁹⁰ ვარიანტი — „ჩაგურული“.

⁹¹ აქ ძველიდანვე თბრიდნენ და დღესაც თბრიან კრამიტის მიწას. ამ მიწის ფონჯზე, მუშაობს დღეს აქ ლანჩხუთის ადგილობრივი მრეწველობის კომბინატის კრამიტის ქარხანა. ამავე მიდამოებში აგურის მიწაც ბლომდაა.

⁹² იულო გოგვაძე.

⁹³ მელენტისოული?

⁹⁴ აცანურას მარცხენა შენაკადი.

⁹⁵ მკორენარად: „თავდგირიძის ქედი“.

ყურიათი (სათესი)
ქება (სათესი, ღელე)
შერიები (სათესი)
მაცხუარასკარი (გზაწვარედინი)
როსტომ თავდგირიძის ნასახლევი.
თოკურა (ღელე)
ლაშე (სათესი)
თოხამნების საჯვარე
ფოლოთა (სათესი)
ნაბაღვარი (სათესი)
სამპურე (სათესი)
საკავიიქელი
ყარამან თავდგირიძის ნასახლევი
წყლის ჩამურაღსლევი⁹⁶
სერი (ტყე)

ქანჭათი

ორაკი

შუუტა (ღელე)⁹⁷
ქალა (სათესი)
სასახლის გორა
საბჭოთა მამული (სათესი). v
მოდებამისოული (ვაკე)
ბოგილა (ღელე)
ხარნალა (სათესი)
ნაირალა (სათესი)
ქება (ქვარნალი)
ღიხუხი (სათესი)
სამაქვანა (ღელე)
ყურთეში (გორა)
ზეგნები (სათესი)
ფოსუა (სათესი)
წულამნების საურმე (ტყე)
კიბულა (ღელე)
ქეაყდე (გამოქვამული)
ციციბური (ტყე)
ორპირა (ღელე)
სურნალი (ტყე)
მოყვერული (ტყე)

ყურიათი

საკალმახე (ღელე)
ჩიჩუას ტყე
ტყეშავეი
წულამის ტყე
სატეხია (ტყე)
ეკლიზტუვი (ტყე)
სავარდია (ტყე)
ფიჩხიჭვარი (ტყე)⁹⁸
ქება (ღელე)

⁹⁶ ერთვის თაკურას.

⁹⁷ სუფსის მარჯვენა შენაკადი.

⁹⁸ აფგილი ნიგოითის საზღვარზე.

ვადაჰკორიასოული (ფერდობი)
სასირე (ტყე)
ტბაშაეი (სათესი)
საკეცია (ქეისსატეხი)
საქვარე (გორა)
ციეის წყარო

ზეგანი

ხატის მამული (სათესი)⁹⁹
მახაროული (ფერდობი)
კუხურვანი (ფერდობი)
გოგვაური (ფერდობი)
გორი (საძოვარი)
კაცაური (ფერდობი)
ნარუჭი (ფერდობი)
მელისსარჩობი (ვაკე)
ნაკაფი (სათესი)
დათეის საწოლი (ტყე)
თეთროსვანი¹⁰⁰ (სათესი, ტყე)
ხურნალი (ტყე)

ზომლეთის სასოფლო საბო

ზომლეთი

ნავუმრალა (სათესი)
ქვარნალი (სათესი)
ოროკი (ს. კუთხე)
ნაციხვარა (ნასახლარი)
ღიხაშხო (ს. კუთხე)
შუბანი (სასაფლაო)
ლაბაშენი (სათესი)
კონცხოულა (გორა)

ვანი

ვეშაბა (სათესი)
ქანკათი (ს. კუთხე)
წაბნარა (ფერდობი)
ქეულა (ს. კუთხე)
სამარქვანი (ს. კუთხე)
ბორბალა (სერი)
ნაციხვარა
საწირავა (გორა)
ვანი (ს. კუთხე)
ღიდვაკე (ვაკე),
შონაული (სათესი)
მერობა (შინდორი)
ციცაბური (სათესი)
მუხი: ჩამური (ტყე)
წაბნარა (ტყე)

⁹⁹ ქანკათის მთავარანგელოზის მამული.

¹⁰⁰ თეთროსნის ხატისადმი შეწირული ტყე (ნიგოთ-ქანკათის საზღვარზე).

სამება

ქვედა სამება

ქვირთის ღელე
ლაშე (ღელე)
ღიხაშხო (სათესი)
ნაშეები (ფერდობი)
კანაყოული (სათესი)
ქერეხი (საძოვარი)
ჩრდილა (ფერდობი)
ობლისოული (სათესი)
პეტრეს გორი (გორა)

ზედა სამება

ჩიტლა (ტყე)
ხუროული (ტყე)
ტაბელა (ტყე)
ეკალა (ტყე)
ნაჯოგვარი (ვაკე)
ნასამებარი (გორა)
ხაჩალია (ბუჩქნარი)
საკეცია (ტყე) *
იორდანეს წყალი (წყარო)
ჩუნიეთი (გორა)
საკალმახე (ღელე)
მჭედლოური (ვაკე)
ნალობიევი (ბუჩქნარი)
მუხის სასირე (ტყე)
ნანჯახლევი (ტყე)
ბლონალი (ტყე)
იულორული (ტყე)

განახლება

(ძვ. ამაღლება)

მანაქი

მერე (სათესი)
ბეგო (გორა)
სამეველო კარავი (მინდორი)
ოროკი (სათესი)

ქინძალური

სატახია (სათესი)
კოპიტნარი (სათესი)
ბირკნალი (სათესი)
ნატბეური (სათესი)
კობალისოული (სათესი)

ქვათორი

კოტრაულა (სათესი)
სამანა (სათესი)
აფსეროულა (სათესი)
ტალახა (საძოვარი)
ზონარეთი (ფერდობი)
იარნალი (სათესი)
ხარაზნების ტყე

გვერდოვანი (სათესი)
სიბა (ქვარნალო)
წარაჯა (ფერდობი)
ქეისთავი (გორა)
ლელვინი (გორა)
სასირე (ტყე)
საქარია (ტყე)
ბარდნალი (ტყე)
დათვის ნათრევი (ტყე)
ნასამქედურალი (ტყე) ᄡ
როკის ხიდი (ჩაქარდნილი ადგილი)
საირაო (ტყე)

შუბლა

ტალახას ფერდი (ფერდობი)
ნაცხვარალი (ტყე)
ნაცხენოსი (ტყე)
ვენახიანი (ტყე)

შუა განახლების სასოფლო საგვო

შუა განახლება ეწერი

თოდრიას ქალა
შუა ქალა (სათესი)
ტალახი (სათესი)
სახარეები (სათესი)
ეწერი (სათესი)
ქოქოლაური (სათესი)
ლაშე (აბანო)

დობირო

სინდოური (ს. კუთხე)
ქვების ღელე
ლაფინჯარა (ფერდობი)
ქარქვები (ქვარნალო)
ბარდნალა (სათესი)
სხემლნარი (სათესი)
ნატეხი (ფერდობი)
ნატბორა (ადგილი ქვების ღელეზე)
ღეღელანი (ღელისპირი)
სასკეშა (გორა)
ღაქეწვერი (გორა)
უღაბნო (ნამონასტრევი)
ქორისაგორა (გორა)
შავის ტყე
თოთო გვერდი (ვაკე)
სადარაშო (ტყე)
ნაისლარი (ტყე)
სასირე (ტყე)
წევანები (გორა)
წევანების ღელე
ნაშენი (მალლარი)
გადმოსახედი (გორა)
საკეცია (გორა)

ქვიშნარა

ტბორისთავი (ადგილი ნევანების ლელეზე)
საყეცია (ფერდობი)
ბაბუას ბუცი (ტყე)
სასირე (ტყე)
ღისისლე (ტყე)
ტილგორი (გორა)
ისლისთავი (ტყე)
თხინვალი (სათიბი)
ბარდნალა (სათესი, მალღარი)
ზელნარი (ტყე)
ნანასაელები (ტყე)
გუბე (ჩავარდნილი ადგილი)
სასეენია (ტყე)
ნაიწლები (ტყე)
ლობოროტი (ტყე)
ჟეფოკასოული (სათესი)
წიწვებიანი (ტყე)
ჩხამნარა (ტყე)
თხემლნარი (ტყე)
კუთხური (ტყე)
ოსტომე (ღელე)
ნაქერალა (სათესი)
ნოკვზნარი (მალღარი, ნიგვნარი)
ჭიჭაოის ქვა(სათესი)¹⁰¹

გოგოლესუბანი¹⁰² ✓ ეწერი

ბერეეოულა (სათესი)
ხარისთვალა (სათესი)
კოდამალა (ტბა სუფსაზე)
ანჭაფარისოული (საკარმიდამო)
რუწითელა (ღელე)¹⁰³
ეწრები (სახნავ-სათესები)
ტალახი (საკარმიდამო)

ონინეთი

ლამისლელე
ნაფსიორი (ს. ცენტრი)
სახაიას ღელე

კუნჭულა

კერძევაძის ნასახლევი
საჯვარე (გორა)
საუღარი (ნაეკლესიარი)
ცინცქა (ფერდობი)
ნაყეები (ფერდობი)

საკვერნიეს გორი

საუღრისეული (ყელი)
საგულოზო (ნამოსახლარი)

101 ჭიჭავაძის ქვა.

102 ძველი „ქვემო ფარცხმა“. ✓

103 ერთვის სუფსას.

ნაწირავი (გორა)
ჭეროული (სათესი)
სადათვია (სათესი)
ნაშენება (მალარი, სათესი)
ნაბაშოული (გორა)¹⁰⁴
ფლატე (ფერდობი)
სალორას ლელე

შთის ადგილები:

სასკეპის გვერდი (ფერდობი)
ვიესოული (ბუჩქნარი)
საკეცია
საკეთარა (ბუჩქნარი)
ჭარბოლოური (საძოვარი)
ბისნარი (ტყე)
კაპეტი (ტყე)

ლაფრანა¹⁰⁵

ნაშენა (საკარმიდამო)
კოტეს ადგილი¹⁰⁶ (სათესი)
ჭაჭაყოული (ფერდობი)
დიხაქურო (სათესი)

შველენისერი

ნეკლესური (ძვ. ნაეკლესიარი)
ნაურიალა (საკარმიდამო)
ხატის მამული (საკარმიდამო)
მარიამოული (საკარმიდამო)
ველე (საკარმიდამო)
ზურაბეს ნასახლევი (ნამოსახლარი)
გაბრიელნაყანევი (ფერდობი)
კიბენასახლევი (ნასახლევი)
კენტრეცია (საძოვარი)
სარეცხელა (ლელე)¹⁰⁷
ნამარნევი (ბუჩქნარი)
ვაკე (ნამოსახლარი)
საკვი (წყარო)

შთის ადგილები

შალანა
საკეცია
დაბლა საქარა
შალა საქარა
საქარას ყელი
სათრიელი
ნაქერალა (ტყე)
ნაბახჩვარი (ტყე) /
ნანალოევი (ტყე) /
ესე ხუცის ნაყანევი (ტყე)
ბატონის ნაკარავალი (ვაკობი)

¹⁰⁴ ამბობენ ლაბაშოურსაც.

¹⁰⁵ ასე იწოდება ლელე და სოფლის უბანი.

¹⁰⁶ კოტე ბერძენიშვილის ადგილი.

¹⁰⁷ სარეცხელასა და დიდვაკის წყლების შეერთებით იქმნება ლაფრანა.

დიდსაისლე (ტყე)
ნაჭოგვარი (ტყე)
წვერი (ტყე)
ნაბამეარი (ფერდობი)
ფლატე (ფერდობი)
შუაგორი (გორა)
წიფნაგვარა (ტყე) Ⴗ
ოჩინეთი (საძოვარი)

ფარცხმის სასოფლო საბჭო

შუა ფარცხმა

ეწერი (სათესი)
ერნალი (სათესი)
ქვის კლასი (ძველი სკოლა)
კანტორა (ს. ცენტრი)
ფიშტორა (ღელე)
ღობირო (სათესი)
ველა (ეკლესიის მიდამოები)
პატარა ღობირო (სათესი)
ღიბაკურა (სათესი) Ⴗ
სამსახურთა (ფერდობი)
საჩიჩქინე (წყალუარდნლი)
ქინქეს ქვა
ალაზანი (წყარო)
გაშოღმა საევირის ბირი (სათესი)
საისლე (ტყე)
საკალმახე (ტბა აკვანაზე)
სიბესასრე (სათესი)
დიდი იაგორეს ნასახლევი¹⁰⁸ (სათესი)
აკვან-ღაჟანე (ღელე)
ნიგოზი (ადგილი გზაზე)
ქვისსატეხი Ⴗ
ორპირი (ღელე)
თავსაბანი შიწა
ხუცისნაყანევი
სახახანიე (შეშის საყარი) /
ნაფიცი (სათესი)
ღელეები (სათესი)
ვაკე (სათესი)
ჯარგვალი (სათესი)
ნაპურალი (სათესი)
ბუღების ადგილი (სათესი)
ბურნათის ვორა
ბურნათის საცივი (წყარო)

ზემო ფარცხმა კოცხოულა

მაისოულა (წყარო)
ტალახნარი (სათესი)

ჩინხოლა (სათესი)
ოთხანტა (ტყე)
ტევი (ტყე)
წიფნარა (ტყე)
სამაჰრე (ნავენახევი)
ბელას წყალი (წყარო)

საგორავა

ლელენჯოური (ლელეებიანი ადგილი)
ხარდანი (სათესი)
ნათიბარი (სათესი)
ეენარა (სათესი)
ოირია (სათესი)
ბალოურა (სათესი)

ხანი

ბერის ნასახლევი (გორა)
ნატბიური (სათესი)
ნაპურალა (სათესი)
ტაშილოურის აბანო (მინერ. წყალი)
კიჩერი (სათესი),
ირეშაული (ფერდობი)
ნაპურალა (გორა)
ვანწყარო (წყარო)
კატისყანა (სათესი)
სახუე (სათესი)
ქვაშეყრილი (ბუჩქნარი)
ნაბელლაეა (სათესი)
მადენი (ტყე)
სურნალა (ტყე)
დიღღლე
ხუმბროლა (ტყე)
პაჰეეთა (ტყე)
ნარდინაული (ტყე)
საწვიმი (ტყე)
ვაჰე ბერნათი (მინდორი)
ნაბახევი (ტყე)

დაბლაციხის სსოფლო საბჭო

საყვავისტყე

ქვიმიტგურის ლელე
მგალობლიშვილის წისქვილი
მგალობლაშვილისოული (სათესი)
ნაბურეალა (სათესი)
ბერიძისოული (მინდორი)
ნაფურნევი (ადგილი ბერიძისოულში)
ნაორდელა (მინდორი)

ვენარა (სათესი)
ქვარნალი (სათესი)
სანეზიერო (გორა) ✓
ნაშენი (გორა)
ეწერი (სათესი)
წიფნარა (სათესი)
საწვერო (ტყე)
ნაეცრეკელა (ტყე)

დაბლა ციხე

თეთრი ღელე
ჩხატარაშვილის წისქვილი ✓
ჩახატურის კალა (სათესი)¹⁰⁹
ჯიჭიების გორა
გუა ფურცელა (საყდრის მიდამოები)
სასირე (გორა)
ნაკოშკარა (გორა)
ეკლესიის გორა
ორბირა (ყელი)
ზედვიკე
თათხორა (სერი)
შაეის ტყე
ნალევის ღელე
საცეხეველა (ადგილი ნალევის ღელეზე)
ჯანის მინდორი

გუჯინციხის სასოფლო საბჭო

შუენციხე

ჯიროული (სათესი, ვენახი)
ნაჯიხურალი (გორა)
სანისლია (გორა)
ზეეკე (გორა)
გათრეულა (სათესი)
საფსეტია (სათესი)
ტყემლები (სათესი)
წითელგორი (სათესი)
თხილები (სათესი)
ხარისთვალა (გორა)
შკერნალი (გორა)
გილმა ნაკაფი (სათესი)
სალეკია (ღელე)
ზეთეიშვილებს წყალი
ნაბელლაფი (სათესი)
სახუნდარი (ს. უბან)
პირქცეული (სათესი)
ბარნალისთავი (სათესი)
ბერსალო (სათესი, გამოქვაბული)
ციხე

---

¹⁰⁹ ძველი „ჩახატური“ (ჩხატარაშვილისოული).

აკვანთა (ადგილი სუფსაზე)
ქვაბი (ადგილი სუფსაზე)
გურის ტბა (ტბა სუფსაზე)
წამანოული (ს. უბანი)
გურგენიქნები (ს. უბანი)

იანულო

ესექელი
ცხრათა (ტყე)110
ნაჩაშრალი (ტყე)
ქვაბის ლელი111
ნასაყდრი (ტყიანი ბორცვი)
ნაშარნევი (ტყე, სახნავ-სათესი)
კუდუნეთი (სახნავ-სათესი)
კოხი (სათესი, ქვედა, ზედა)
აკვანთა (ტყე)
ღათეიას გორი (გორი)
ნაორღეალა (ფერღობი)
ცხენისზრუგა (ტყე)
სანისლია (გორა)
ძველკარა (გადასავალი)
სურნალი (ფერღობი)
ნაფიცარა (ფერღობი)
ღიხაშხო (ს. კუთხე)
ძიროულა (სათესი)
კალანდოურა (ს. კუთხე)
ღობირი (ს. კუთხე)
ლაშე (სოფლის ცენტრი)
ბერეყვა (ღელე)

მოედანა

სათეისთაო (ჭალა სუფსის შარცხენა ნაპირისას);
ნასაიკრალი (ღელე)
საბერიძაო (მინდორი)
სიხარკოული112 (საკარშიდამო)
კორლოულა (ფერღობი)
ქვასიბა (სათესი, ქვარნალი)
ჩამოყვრიალი (ჩანჩქერი ქვასიბას ღელეზე).
ქელი (ფერღობი)

დიდი ვანის სასოფლო. საბჭო.

დიდი ვანი113

გურისტყე

წიფლა ქარა (ტყე);
ჩებირი (სათესი)
კაციას გორი (გორა);
შოიდანახე (სათესი)
საბინდილია (გორი);

110 „ცხრათა ზიარი იყო“.

111 ერთვის სუფსას.

112 სიხარულიძისოული.

113 ძველი „ქვემო სურები“ - V

ხუნდაძნების გორი
ლოქათი (გორა, ღელე)
ნარეწმალა (ფერდობი)
დუქნის გორი (სოფლის ცენტრი)
ნაჯოგვარი (ტყე)
ცხილე გორი
წელკეის გორი
ჩაყელულა (გორი)
ხუციშვილების ღელე
ყორნალი (ტყე)
ყორნალის ღელე
თხემლარი (ტყე)
კარბათა (ტყე)
სამესამედო (ტყე)

გამოღმა დობირო

ხუნდაძისოული (ცენტრი)
ზედეკე (სათესი)
ნაწისქვილები (სათესი)
კოჯორა (ბორცვი)
საწაბლია (სათესი)
საჭირეუბი (ს. კუთხე)
სათხარა (სათესი)
წყალნაქედავა (სათესი)
ვანის წყალი
ნაჩხუბარა (სათესი)
ყანაშაე (სათესი)

ყვითელოური

ნაბეკავი (სათესი)
თეთრი გორი
ზამგისგორი (ტყე)
მგელისმოლობილა (სათესი)

გალმა დობირო

ჩთილა (ტყე)
თხილნარა (სათესი)
ნასახლევა (ნამოსახლარი)
გელოურა (სათესი)
მიღმობა (სათესი)
ლეღეთა (სათესი)
კოკოსა (გორა)

მერე

გობეჯოური (სათესი)
კოჯორა (გორა)
კარჩხათა (ტყე)
ტაფელვანი (ტყე)
საკეცია ქვაი (სათესი)
ნაფიკარა (სათესი)

შუა სურათი
საბერიშვილო

აგაში (სათესი, ღელე)
ტვერი (ტყე)
ტვერისღელე
სანესეია (სათესი)
ხელთა (სათესი)
ზვარე (სათესი)
რგვალი გორი (ტყე)
ნაქიანები (სათესი)
ოხტომე (ღელე)
წყავის გორი
ჭიბირის გორი
ნაკომარი (ტყე)
საწყარო (ტყე)
საწყაროს ყელი
ქვაბისაქცევი (სერი)
ნაფიცაროსწყვერი (გორა)
ნასახლევი (სათესი)
დაფელინა (სათესი)¹¹⁴
საკეციასგორა V
დიდიქვა (ტყე)
ნაფაცხვარი (ს. კუთხე)
შუაგი (ს. კუთხე)
საქვარე (ეაქე)
გამოღმა გორი
ქვაბჭარა (სათესი)
საბუჭარა (სათესი)
სახახიხი (სათესი)
აყვინა (სათესი)
ლარისთავი (სათესი)
წაბლარა (სათესი)
ნახნავე (სათესი)
კოკოცა (სათესი)

ღობინო

ჩიჩოური (ს. კუთხე)
ხეისთავე (ტყე)
შუაგორა
ნაბერდი (სათესი)
ამატოური (ს. კუთხე)
ჩიჩოურა (სათესი)
ზახტოური (სასაფლაო)
ნაკაბეტვარი (სათესი)
ბუქნარა (სათესი)
ჭვარი (გორა)
კორღანო (ბორცევი)
ბერსნალი (ტყე)
ნამშვევირა (ტყე)
ტბა (გუბე)

114 დაფენილა?

შოთრე

ცაცხენარი (ტყე)
კორტობა (სათესი)
ნასვენები (სათესი)
ნაბახჩეარა (სათესი)
სალორქალა (სათესი)
გუმრალა (სათესი)
ცხენისზრუგა (სათესი)
ბოძალღელე
ცაცხეთი (ტყე)
ქეულა (სათესი, ღელე)
შორწყალა (ღელე)

ზამო სურამის სასოფლო საბმო

:ჩაკიტორი

სამიოთხედო (ბუჩქნარი)
ჭალა (საძოვარი)
გაფხეკილა (სათესი)
გომიშა (სათესი) ᄂ
თხემლარი (საძოვარი)
სიპისღელე

'წანწავური¹¹⁵

გორი
სერი
კილაჭორი (საძოვარი, ღელე)
ეასილის ნალიები (სათესი)
ნაწისქვილვეი (საძოვარი)
ნალომარა (სათესი)
შაეშაკი (ტყე)
ტიალგორი
გრძელგორა
ყავრის გორი

შველოური

ჯვარი (გორა)
გირგოლის ღელე
ქალა (საძოვარი)
ზეარე (ფერდობი)
ზეარეაკე (სათესი)
ნაშვავებისთავი (სათესი)
ჩახოური (ს. კუთხე)
ლაშე (ღელე)
ლაშისგვერდი (ფერდობი)
საბოლოკია (სათესი, საძოვარი)
თხემლარი (სათესი)
სადათვია (სათესი)
მოთრე (სათესი)
შუაგორა
ოხონოური (ს. კუთხე)
ღობირო (ს. კუთხე)

¹¹⁵ მეორენაირად „ეზიეშვილების გორი“.

საბაგისოული (სათესი)
წითელგორი

ციციბოური

სანიღლე
სურნალი (სათესი).

თავსურები

ქოქილოური (სათესი)
ჩაკალიში (გორი)
მაშინოური (ს. კუთხე)
ტვერი (ტყე)
ჩიქნარას გორა
ქებილეთი (ს. კუთხე)
თეთროული (ს. კუთხე)
ჯარე (სათესი)
წიწინეთი (ყლდე)
ქეციმერი (სათესი)
ვაკია (სათესი)
საწყობის ლეღე
საშველოს ვაკე (სათესი)
წამოსვეტილები (სათესი)
ნაკოდრევი (სათესი)
ნასაყდრი
ჩიხნარა (ტყე)
ურთხისღელე
დიღალმართი (ფერდობი)
წყალამპარა (ღელე)
ორწყალი (ღელე)
მსხალთა ვაკე
საბოლოკიასერი
თაებერი(ძი)ს ნაყანევი
ნაომრის ქვა
ნაკოტრევი
დიღალმართის ძირი
ჩარგელის გორი
სახადი
სკურდა (ღელე) ✓
ნასახტრი (სათესი)
საბუეთი (ნიგვზნარი)
გონთიმერი (ს. კუთხე) ✓
ნაწისქვილევი (ნაბინევის წყალზე)
ქილოფნარი (ტყე)
წარებალა (ტყე)
ხემეკოდილი (ტყე)
წაბლარა (ღელე)
გადასათოლაევი (ტყე)
ნასურატევი (სათესი)

პავლიას გორი

შიშშილახი (ფერდობი)
პავლიას ღელე
ჩიქნარას გორი

სენგური (ფერდობი)
კეკელიძის ნაყანევი (სათესი)
ობოლი მსხალი (სათესი)

კობური

ნაგორწმინდები (გორა)
ნასახტრი
მინდორი (სათესი)
საყვეარა (სათესი)
საყვეარასთავი (ტყე)
შუაგორა
კობურყანა (სათესი)
თბილი ლელე
თბილი ლელის თავი (ტყე)

ტობახჩა

ჭალა (სათესი)
შაქმახტა (სათესი)
ეაქეჯვარი (ს. კუთხე)
შუაგორა (გორა)
ნაწისქვილევი (საძოვარი)
ყორია (საძოვარი)
დიდამართი (აღმართი)
ნაშაინევი (ს. კუთხე)
ბარნალი (სათესი)

ქადაგორი

ქანტორი (ს. კუთხე)
ლოური (სათესი)
ყვაის ლელე
სარმოულა (სათესი)
ცარაკოული (სათესი)
ლორის საფლაევი (საძოვარი)
საჩიტია (საძოვარი)
თაილოური (სათესი)
ნაეარსკელაევი (ჩაეარდნილი ადგილი)
ოცხანგური (გორა)
ეშეანა (ტყე)
ჭაბას ლელე
საცხეველას ლელე
ახაეაე (სათესი)
თხილარა (სათესი)
ნავომარა (სათესი)
ცხენიზრუგა (სათესი)

ჭაფოძენი

ნამქვარა (ბუჩქნარი)
ხორეთი (ტყე)
ჭაფოძენის ნაყანევი (სათესი)
ლოური (სათესი)
ნიკვზნარა (ტყე)
ცივი (ტყე)
ნახერვალა (სათესი)

ჩიხური (სასაფლაო)
კენესიყარა
დათვის საწუმში
საბულრავა
ნადუქნევი
ლამაზი გორი
საკონდახია
საძროხია

მთიანი, ტაძრები

ვაიქვარი
მანჭანწყაროს აღმართი
როსიბეს ნაძვი¹¹⁷
მანჭანწყარო
ბართლოშეს ნაკარვალი¹¹⁸
ასალი გზა¹¹⁹
ნათოფარა
საყარაულო
წყალამპარა
მამალაძის ნაკლავი¹²⁰
თბილი წყალი
მერიყელი
ნოგნარი (საძოვარი)
მსხალწითელა (საძოვარი)
სურნალი (ტყე)
ნამჭავარა (ტყე)
შუაგორა
ქვაქიშკარა¹²¹
სახარია
ქვაბღელე
საკალმახია
წყალთაშუა
უღველა
კიკვიძის მთა
დიდი ჩაქის ტბა
ფიჩ/ხ/ვაკე
სახოვა
ძნელთა
ქვაფორჩხილი
სანისლია
მალალი სადგომი

---

116 მეორენაირად: „წითელი გორი“.

117 „რასიბე ბარამიძე“.

118 „ესეც ბარამიძე იყო“.

119 ჰელიოტის გაუკეთებია“.

120 მიტროფანე მამალაძე მოკლეს.

121 გზა (დიდი ჩაქის ტბიდან) მართლაც ქვის კიშკარზე მოდის. ახლა იგი უქმია, რადგან ახალ გზას ქვემოთ დაუწვევია.

წიფნარი

სამთაზიარი (სათესი, ტყე)
 ძგიშიძგური (ღელე)¹²²
 დიდყანა (სათესი)
 კობიტნარი (სათესი)
 ეუშუშა (ტყე, სათესი)
 სასირე (გორა)
 ტუბოლნარა (სათესი)
 ლაშე (ღელე)
 ნასაისლარი (სათესი)
 ლელეშუა (სათესი)
 ხატის მამული (მღლარი)
 ძირდაბალი (სათესი)
 საყორნია (სათესი)
 გრძელი ავვილი (სათესი)

ტყეები:

ზაქრაძის ზიარი
 კატისციხე
 ნაყერცილა 1
 ნახუნბარა
 საყარაულა

ბურნათი

საალეზო (გორა)
 ნიშოური (გორა)
 ნაპურეალა (სათესი)
 გავლური (სათესი)
 ქვეშაყრილი (ქვასატეხი) 5
 ნაბელდავი (მთა)
 წუერი (მთა)
 წყაროისგორი
 საწუშია (ტყე)
 ცხრა წყარო (წყაროებიანი ადგილი მთაზე) 7
 კამურები (ფერდობი, ნაშენი)
 ქასტე (ფერდობი)
 სამძირია (ფერდობი)
 რუსის წყარო
 ნაფოშტეარი (ვაკე ადგილი)
 ბორისის წყარო¹²³

კონხარი

ოჩე (სათესი)
 კონხარა (ღელე)
 კლუჭილა (ვაკე ადგილი)
 სასახლე (სოფლის ცენტრი)
 შავი ტბა (ტბა)
 ბერღელე
 ლიხაური (ღელე)

122 ერთვის სუფსას ძველ ჩოხატაურთან.

123 ბორის ძნელაძის წყარო. 50-იანი წლებამდე „ბერძნის წყარო“ ერქვა.

ნაკადული

პატარა ვაკე (ვაკე)
ტბაისგორი (გორი)
მოთხრილი ნივოზი (ფერდობი)
ნაბოსტნევი (ფერდობი)
თოდუას ქედი
გურიელიძის ქედი
ზაქრადის ქედი
სურინეს ყელა
საწაბლია (ქედი)

სამაშინასმარის სასოფლო საბჭო

ქვემოხეთი

ქორიძის ღელე
ვაშნარი (საბჭოთა მეურნეობის მიდამოები)
კრიპუკოული (სათესი)
საქამიასერი (სერი)
ხხორონქუა (ღელე) ✓
შაკარეთი (ფერდობი)
მეაფური (ვენახი)
მაცხოვარი (ნაეკლესიარი)
გუმბრალა (გორა)
საჩირე (გორა)
ნაშვავები (ფერდობი)

ტყეები:

ვალმა ტყე
ღაბლაჯვარი
სიბა
საწაბლია
კრიპუკის ნასახლევი
ნასაღორები

ჩომათი

მერე (სათესი)
სატურია (ბუჩქნარი)
ნავენები (გორა)
ნაჯორიელები (ფერდობი)
მარნალა (ტყე)
საჩირაო (გორა)
პატარა ვალა (ვაკე)
საწერო (ნაშენი)
ურთხნალი (ტყე)

შამულარი

ლეფსოურა (ღელე)
ნახიტრელის ნაშოსახლი (სათესი)
ყურუმა (ღელე)
აბუთვანი (ტყე)
ნაჯორიელები (შინდორი)
ნანკვიარა (შინდორი)

ძალაგონი

შეავლელუ (ღელუ)
ქეზისკერუ (გამოქვაბული)
გვერდის გზა (ტყე)
კიხაროული (ბუჩქნარი)¹²⁴ ✓
ბებოურა (ტყე)

ჯიშონხეთის სასოფლო საბჭო

კვირიკე

ქეაბა (ს. კუთხე)
ქელი
ლემნარი (ღელუ)
ქებულა (ფერდობი)
საშოურა (გორა, ღელუ)
გელოურა (გორა)
ნაფაცხუარა (ფერდობი)
ღიხაშხო (სათესი)
ქიჭვარა (გორა, ტყე)
გოგეშტრის კარი (გორა)
სახრო (ვაკე, სამოვარი)
საროები (გორა)
ბარდნალა (ფერდობი)
ცხენიზრუგა (გორა)
ზროკღვეილის გამონაუიდი (სათესი) ✓
შუი გორა (ტყე)
კანჩხა (ფერდობი) ✓
ნარხუბარა (ფერდობი, სათესი)

გოგოური

მესხოური (ს. კუთხე)
ხორკოული (ღელუ)
წითელგორი
ნანტრალი (წყარო)
ნასახლები
ისნარი (ტყე)
თილაყოური (ტყე)
• ლაშნარი (ტყე)
კორტოხი (ტყე)
ვაკე (სათესი)
გუმბრალა (ტყე)
ვანიჭალა (ტყე)
ყანაშავა (ტყე)
სამშირია (ბუჩქნარი)
ღუცხუნა (ბუჩქნარი) ✓
ნაცხვარი (სამოვარი)
შუაქედა
შუაგორა
საქვენაო (ტყე)

წილობანი

შეგრელოური (სათესი)
ქვარნალა (სათესი)

124 კიხარიასოული?

გუმბრიონი (გორა)
შამელარი (სათესი)
კორტოხა (გორა)
სასრისთვალე (ყელი)
ბერძულა (თბილნარი)
გრძელი გორი

თხილაგანი

ღობირო (ს. კუთხე)
სამხრო (სათესი)
ორკიეელი
ინწრუა (ს. კუთხე)
წყაენარა (ბუნქნარი)
საქეცია ✓
ოსტომე (ფერდობი)
ნაგომარი (ფერდობი)
ორკე (გორა წმ. გიორგის ნაეკლესიარი).
ჯგარი (ცენტრი)
ცისკაროულა (ს. კუთხე)
ედინოური (ვაკე)
ჩხოკე (ფერდობი)
საძელქელი
სამესამედო (გორა)
შავროკა (გორა)
საყარაულო (გორა)
ყვითელოური (მთა)
წაზნარი (ტყე)
შუაგორას სამდილე (ტყე)
ნაშეაგების თვალე (ფერდობი)
ჯეარის ქალა (საძოვარი)
მოსირული (სათესი, ტყე)
საბზიური (ფერდობი)
ჩსლები (ტყე)
შუაგორა

ოფეთის სასოფლო საბჭო

გამოღმა თხილაგანი

შუაგორა (მთა)
ტულუპო (ტყე)
აჩდილე (ტყე)
ჯეჭიკოჯრა (მთა)
თხილანგორი (სერი)
აკვანა (გორშალაი)
გენიაროულის წყარო
სიპა (ფერდობი)
საირე ყელი (გადასავალი).

კაცაძენი

ქორბუნა (ღელე)
ქედი (სერი)
წერაქვი (მთა)
ბოგირი (მთა)
მონაგონები (ტყე)

სააგურე (სათესი)
ლაშე (წყლიანი ადგილი)
ნაკალევეი (სერი)

წიაღობანი

ბუქნარა (მთა)
კიქსაფრიალა (საძოვარი)
საისლე (ბუჩქნარი)
ტურულვა (ბუჩქნარი)
ვაკე (საძოვარი)
ნარგავეი (საძოვარი)
ნათარგმო (საძოვარი)
მერეწიალი (საძოვარი)
ხინალესლეღე
გორყანა (ტყე)
ნამოხუარი (მთა)
წყარანე (საძოვარი)
ჯვარი (სერი)
ოხტომე (ტყე)
ცქილოური (ტყე)
ნატეხი (ბუჩქნარი)

ტერჩოული

კიბულა (წყარო)
ნუშნარი (ბუჩქნარი).
ორთა (ს. უბანი)
ეკლესიის გორა
კორტოხი (გორა)
ქვარანა (სათესი)
პენქეხა (სათესი)
თათხოური (მინერალური წყალი).
წილი (ბუჩქნარი)
ბლეგი (საძოვარი)
ნალულა (ბუჩქნარი)
წიხნაროულა (ტყე)
გვერდი (ტყე)

ნაწილ ოფეთი

ჩარლოულა (ღელე)
შტუქურა (სათესი).
სამაპრია (სათესი)
ჩიტეისოული (ვენახი)
ქოროულა (სათესი)
შამბალესგორი (საძოვარი)
ქილაძის ქალა (სათესი)

ღიდი ოფეთი

ჩხაიკარი (სათესი)
მერე (სათესი)
ხატიმამული (სათესი)
ვახტანგისოული (სოფლის ცენტრი) ს
ნაომბალევი (სათესი)
ქვაბიფსკერა (ღელე)
ლაშე (სათესი)
რუსის ქვა (სერი)

მამაკესლული (სათესი)
ტურღუა (ბუჩქნარი)
სასირთვალე (კლდე)
ნაორპირევი (ადგილი გზაზე)
თაშარის ჭარის ფეხნახოცი (ადგილი გზაზე)
ქილაძის ნატახტარი
ქილაძის ნასაყდრი (წმ. გიორგის ნაეკლესიარი)
ჭვარის გორა (სერი)
ოხრიკეთი (სათესი)
ჟორანა (ღელე)
ჯოგილოური (სათესი)
ნაგომარი (სათესი)
ჩხაროული (სათესი)

პატარა ოფეთი

ურთხელა (სათესი, მინდორი)
მსხლები (სათესი)
საკმლები (სათესი)
ყურეელა (სათესი)
მლაშე (სათესი)
ჭვარისგორი (გორა)
ვაკისფერი (საძოვარი)
კუკუნაური (საძოვარი)
ისლისგორი (ბუჩქნარი)
მუხნარი (საძოვარი)
ხუკუას ნამოსახლარი (საძოვარი)
ბოგა (ბუჩქნარი)

ბამოჩინებულის სანოფლო საბჭო

ქვემო აბაშა

ხვისწყლისპირი (სათესი)
ნამქვევარა (სათესი)
საკეციას წყალი
აჰინარი (ღელე)
ეწერი (სათესი)
ლაშე (სათესი)
კონქოროული (სათესი)
ვაინცოული (სათესი)
საკეცია (სათესი)
აბატალახია (მინერალური წყალი)
ორჯიკაული (საძოვარი)
ვაკე (საძოვარი)
მთადასობილა (გორა)
სიპისქვაი (საძოვარი)
გვერდისგზა (ბუჩქნარი)
ნაბოსტნევი (საძოვარი)
თეთგორა (საძოვარი)
ჯინქარაძის ნასახლევი (საძოვარი)

ზემო აბაშა

ქედისძირი (ბუჩქნარი)
ნაშვავეები (საძოვარი)
სახელმწიფო მიწა (სათესი)
ტბისყელი (გადასავალი)

ანტარაული (ტყე)
 ჩახოული (ტყე)
 გამოჩინებული (გორმალაი წმ. გიორგის ეკლესიით)
 გოგოური (სათესი)
 სალუქვაძის ნაკლავი (საძოვარი)
 კუბატა (სერი)
 სალობიეს ლელე¹²⁵
 ოხტომეს ლელე¹²⁶
 დიხაშხო (სათესი)
 ჭაიჭვარი (საძოვარი)
 ბაიარაი (ტყე)
 თაუნა (ტყე)
 ლაფრანა (სათესი)
 ზანდო (გორმალაი)

გორმალაის სასოფლო საბჭო

გორმალაი

ჰოფათა (წყარო)
 შაიდანი (სათესი)
 რ.ოსები (სათესი)
 საენგურე (სათესი) ✓
 ბოცვაძისოული (სათესი)
 ნაყერკეა (სათესი)
 დობირო (სათესი)
 ეწერი (სათესი)
 წაბნარა (ბუჩქნარი)
 ნასათიბვარი (სათესი)
 წისქვილის შოედანი (სათესი)
 მეგრელოური (ბუჩქნარი)
 აფხოური (საძოვარი)
 წამწევის გორი (საძოვარი)
 გულეზა (საძოვარი)
 ნამქევაი (საძოვარი)
 სატურია (საძოვარი)
 ფშიკინელარი (წყარო)
 კანდელაკისოული (ნამოსახლარი)
 მოწყობილისოული (ნამოსახლარი)
 თეძაძისოული (ნამოსახლარი)
 ნაფაცხვარი (საძოვარი)
 კოპობინესწყარო
 ა.პეტი (საძოვარი)
 დობირო (საძოვარი)
 შიწანელა (სათესი)
 ოფოურა (სათესი)
 გოგიტურა (სათესი)
 შამისოულა (სათესი)
 ნათლისმცემელი (გორმალაის ნაკლავი)
 სინგური (საძოვარი)
 ნაინლარა (სათესი)

¹²⁵ ერთვის ოხტომეს ლელეს.

¹²⁶ ერთვის ხევისწყალს.

მიწისათხარა (სააგურე მიწა)
კახაშხალა (მინდორი)
ნაქერალა (სათესი)
ქარიოული (სათესი)
დიყანა (სათესი)
მიწაბოგირა (ბუჩქნარი)
კოკნარი (სათესი)
შკიპატარა¹²⁷ (ბუჩქნარი)
ბატონის ნაყანები (სათესი)
ნაკუხურევი (ფერდობი)
კურკანტალი (სათესი)
ჯვარისგორი (გორა)
კიკოურა (ღელე)
ორცილები (ტყე)
საჯვარე (საძოვარი)

ქეყუღე

თხილებისთავი (საძოვარი)
ნაეკლესიევი
ბერის ნამოსახლი (სათესი)
სალარო (სათესი)
აბანო (მინერ. წყარო)
საენგურე (სათესი)
ლაშე (სათესი)
კიწმაროული (სათესი) ✓
ვაშნარა (სათესი)
ურთიღელე¹²⁸
წყარო
ლართვალა (წყარო)
ნატეხი (საძოვარი)
ნაბამბევი (საძოვარი)
საწნახელა (ტყე)
მუხნარი (ტყე)
ნაკარვალი (ტყე)
კაშერები (ტყე)
ნაპურალა (ტყე)
ქობილოური (საძოვარი)
ლოხნარა (წყარო)
ნადარბაზევი (ბუჩქნარი)
პატარიხ ნამოსახლი
შუაქალა (სათესი)
საწვიმი (სათესი)
ჯვარი (გორა)

საჯამახონის სანოფლო სბგო

ნოღა

ქეემო ნოღა

მერე (სათესი)
კაპეტი (სათესი).

¹²⁷ მეორენაირად ჩქიპატარა.

¹²⁸ ხევისწყლის მარჯვენა შენაკადი.

ჩასახედავი (საძოვარი)
ნაქარტოფილარი (სათესი)
საყორნა (სერი)
გელესის გორი

ზემო ნოღა

ქელი (საძოვარი)
ნაქორიელები (გორა)
ნასახლები (გორა)
წიწვი (გორა)
ღიხაშხო (სათესი)
ღობირო (სათესი)
ტეერი (საძოვარი)
ბეენანასახლევი
სატურია (ბუჩქნარი)
ესიეს ღელე
ტყემლების გორი (საძოვარი)
თეთრი გორა (საძოვარი)
კოკოტგორი (საძოვარი)
ჭეჭორი (საძოვარი)

ბეგა

მაღლა შინდორი (საძოვარი)
ჰაისგორა (საძოვარი)
ჰეაბისტესკერა (ბუჩქნარი)
ჰეარნალეს წყალი (წყარო)
სამანია (გორა)

კოკნარი

ქვასიბა (გორა)
ჩხაიძნების გორა (საძოვარი)
ქოინეს გორი (საძოვარი)
შეერშავის გორა (საძოვარი)
კონცხი (გორა)
ღუჩაეას გორა (საძოვარი)
მორეშაი (ს. უბანი)
გიფხეკილა (გორა)
მაეველის წყალი (წყარო)
კირკალა (სათესი)
ოკაინე (ღელე)
სურნალა (სათესი)
ბაირაღის გორი
გოგიტაძის გორი
ბორჩხეთის ღელე

საქაეაზო
რეკი

დიდ მოხოულა (სათესი)
ნატბორი (საძოვარი)
ჩარგვალეს გორი (საძოვარი)
წყარო
ღღუჩაეასოული (სათესი)
გიგუას ღელე
ნასააგურალი (სათესი)

საჯავახო

ნაოდვარის გორი
ლობირო (სათესი)
წყარო
ქადრები (სათესი)
კიკნარი (სათესი)
სკოლის უკან (სათესი)
კობახიძის გვერდი (სათესი)
ხუთშექტარი (სათესი)
ნადარბაზები (სათესი)
თხინარას ლელე¹²⁹

ნიგორზღვა

მეორე ნიგორზღვა

მეწყნარი (ს. უბანი)
სატახია (ბუჩქნარი)
ნაშვავები (საძოვარი)
ბოგანატეხი (ბუჩქნარი)
გვერდზე (საძოვარი)
კაბეტი (ბუჩქნარი)
ფშალნარი (ბუჩქნარი)
ბურქოული (საძოვარი)
ნალობარი (ს. უბანი)
როთომო (ბუჩქნარი)
ნაისრალის გვერდი (საძოვარი)
ნაკალოები (მინდორი)
ცაცხენარი (ტყე)
ღ-ბირო (ს. უბანი)
ქანსარი (საძოვარი)
საქეცია (ბუჩქნარი)
ჯაბოური (საძოვარი)
ლაშე (წყარო)
ნაშენები (ბაღი)
ს-რქედი (საძოვარი)
მერე (მინდორი)
მოსიოური (ს. უბანი)
ძირვალე (ბუჩქნარი)
მუხიგორი (ბუჩქნარი)

პირველი ნიგორზღვა

ურევი (ბუჩქნარი)
წაბნარი (სერი)
ბაიხალის გორი
სასამო (საძოვარი)
ცხილაგანჯარა (საძოვარი)
ბამბები (საძოვარი)
კოქობინა (საძოვარი)
სოკოგვერდი (საძოვარი)
სუკი (საძოვარი)
ნაჩამურევი (საძოვარი)

---

¹²⁹ რიონის მარჯვენა შენაკადი.

ნაქაბლელი (საძოვარი)
ხუმბრალი (ტყე)
დიხაშხო (საძოვარი)
ცხილები (საძოვარი)
დარანი (ბუჩქნარი)
ნაუღაბნოები (საძოვარი)
ნამოჩეარი (ს. უბანი)
ნაბოსტნები (სათესი)
წისქვილის ღელე
ნაჯალოები (ს. უბანი)
ნაკაფი (საძოვარი)
ბართხოული (საძოვარი)
ჯვარი (გორა)
დიდეაკე (სათესი)
ნაკაპეტვარი (საძოვარი)
საბრო (ს. უბანი)
წიფლები (საძოვარი)
დობირო (სათესი)
ჭორთოული (ს. უბანი)

გამოღმა ორპირე

ქეთავი (სათესი)
ნარლოვი (სათესი)
შემოხხილი (სათესი)
გოგტიძისოული (სათესი)
ზევანი (სათესი)
ნაეკლესიევი (ბუჩქნარი)
სალაქაშე (სათესი)
ნადარბაზევი (სათესი)
პალიოური (სათესი)
საბორანო (სათესი)
ჩქონი (სათესი) ✓

ტილენბის სასოფლო საბჭო

ბულნარა

მორეშავი (გორა)
ეერხენალი (ბუჩქნარი)
ნანესგორი (გორა)
ქეაკირი (სასაფლაო)
ბოცეაძის გორა (გორა)
ბამგნარი (ს. კუთხე)

ტოლები

ზემო ტოლები

ნაციხვარა (ციხის ნაშთი)
ნაქერალა (ფერდობი)
კიაფნარა (ტყე)
სუნელა (ტყე)
ნაჯოგვარი (ვაკე)
თხემლარა (ტყე)
ბეჟანას ნასახლევი (სათესი)
გოგონაკლავი (გორა)
ქვისატეხი (კარიერი)

ქვემო ტოლები

შუატყე (ტყე)
წმიდა გიორგი (ნაეკლესიაი)
კუთხური (სათესი)
ანთაბარი (წყარო)
ხორაჰინა (ლეღე)
საისლე (ტყე)
ნაოყვარი (სოფ. კუთხე)
ნასაყდრი (ნაეკლესიაი)
ნაოკვაი (სათესი)
ნაოდვარი (გორა)
შანისგორი (გორა)
კალანდაძის ნასახლევი (ნამოსახლარი).

ვაზის უბანი¹³⁰

ქოშინაფხეკელა (ნაზურგი)
შინდორი (სათესი)
კუკანი (სათესი)
წკურეთი (სათესი)
სახირე (სათესი)
ქვეთავი (სათესი)
გოთოყოური (სათესი)
ეკალი (სათესი)

ატილაარის სასოფლო საბჭო

გულეკარი

სატეხი (სათესი)
გაგური (სათესი)
წმინდა გიორგი (ეკლესია)

კეთილარი

ჩეჩონი (სათესი)
რიონჰალა (სათესი)
ეიპიჭი (სათესი)
ლეღფონი (სათესი)
ნაოხვამუ (ბორცვი)
ნამარანუ (ნაზურგი)
ურიაჰალა (სათესი)

გამოდმა კოდორი

ნახაჟე (სათესი)
ნარიონალი
ხატკარი (სათესი)
წმიდა გიორგი კაკვალე (ეკლესია)
თელაფონი (სათესი)
თელონი (სათესი)

---

¹³⁰ ვაზისუბანი ჩვენი დროის სახელია, რეგულაციამდე იგი ქორესუმაღ (ქორეისუბანი — ქორეზისუბანი) იწოდებოდა.

ზემო ბალადიდის სასოფლო საბჭო

გამოღმა სირიაჩქონი

ურის ბორანი
კაცობური (სათესი)
მარიასკარი (საკარმიდამო)

ნიგოთის სასოფლო საბჭო.

ტობათი

ნიგვზნარი (გორა),
ნაოჩვარი (ბუჩქნარი, სათესი)
დიდგორი (გორი)

ჭაპანა

ლონჯიბევი (სათესი)¹³¹
იარნალისლე¹³²
ნაციბვარი
საუდარი
შქერშაევი (გორა)
ჭოლოურის ღელე
ჩხემნარის წყალი (ღელე)
ტიალგორი (გორა)
ნაესელევი¹³³ (გორა)
გუმრალა (გორა)
კოჭუას ნაყანვეი (გორა)
ნათორნალი (გორა)
ნადუქნევი (სათესი)
ლაშე (ღელე).

სატეხია

დობირა (სათესი)
საისლე (სათესი)
ჟაფიჩორალი (სათესი)
ივანიკეს ნაბაღვარი (გორა)
საუდარი
სასირე (გორა)
მუხამალალი (გორა)
სადიდიო (სათესი)

ქვიანი

ფიჩორისპირი (სათესი)
მსხალიანი (სათესი)
წიფნარი (სათესი)
თელიზოლი (სათესი)
ნაბოსლარი (სათესი)
ტრლფაა ზოლი (სათესი)
ბამგაწატურა (სათესი)
ორთვალი (სათესი)

131 ნაჯობევი.

132 ერთვის ფიჩორს (მარჯვნიდან).

133 ნაიასელევი.

შაზუტიანი (სათესი)
ფორხილა (სათესი)
კიმოთისგორი (გორა)
კოყორა (გორა)
დიდი ქვისერი (სერი)
ლელისკარი (სოფ. კუთხე)
ზოკუნაური (გორა)
ლელენარი (გორა)
საცივიანი (წყარო, გორა)
გოგვაური (გორა)
ქალაური (გორი)
ნაჯოგვარი (გორა)
თელორაული (გორა)
საჩლია (ტყე)
კვათირის ღელე (ღელე)
ნოქვირა¹³⁴ (გორა)
თოფურული (გორა).
როკნალი (გორა)

ჰუნაგორა

დიდიას ტყე (სათესი, საძოვარი)
ნაკამეჩარი (სათესი, საძოვარი)
კიკვიანი (სათესი)
მუხიანი (სათესი)
ნანახორალი (სათესი)
წიფნარი (სათესი)
თავხელვანი (სათესი)
ზეოლიანი (სათესი)
ძელქვა (სათესი)
სალიანი (სათესი)
ქვედა საკაჟია (საძოვარი, სათესი)
საცივიანი (ვაკე)
ბერული (ვაკე)
ფერესოული (ფერდობი)
გოგუაძის ნასახლევი (ბუჩქნარი)
გამოღმა ჩიტილა (გორა)
ზედავაკე (გორა)
ციცოური¹³⁵ (გორა, ღელე)
ნაკარვალი (გორა)
ბახმარო (გორა)
გამოღმა ციცოური (გორა)
ჩიხათი (გორა)
მშვიდობაძის ნასახლევი (გორა)
ნიგვზნარი (ბუჩქნარი)
წულაძის ნასახლევი (გორა)
ლელისკარი (სოფ. კუთხე)
ზედა საკაჟია (გორა)

ჩოლობარგი

სურნალი (სათესი)
საკანაფვარი (სათესი)

¹³⁴ მეორენაირად — საირაო.

¹³⁵ ეს ღელე ორად ჰყოფს სოფელს, ქვედა და ზედა ჰუნაგორად.

თითიანი (სათესი)
სანიკიძე (სათესი)
დობირაძე (სათესი)
შაეტალაბაძე (სათესი)
უყი (სათესი)
სახნავაძე (გორა)
ჩიხლაძეების გორა (გორა)
ნატეხი (გორა)
საოტყეველე ლ
ქორნაბუღვარი (გორა, ღელე)
ჩიტოლა (გორა)
ნაძვის ფეხი (ნაეკლესიარი)
ონჯიჭელი (სერი).

ნიგოთი

პიბი (ღელე)
შანდრა (ღელე)
ეგორა (გორა, ღელე)
ქვიშანათაძე (სათესი)
წყვები (ღელე, სათესი)
საწულაურა (სათესი)
უყი (სათესი)
რუჭულა (სათესი)
ოჩე (სათესი)
თხრილი (სათესი)
მოშწვარი (ქელი)
ნაროფინევი (ღელე)
საშულა (გორა)
საეარღია (გორა)
ჩხარანა (გორა)
გაგველი¹³⁷ (გორა)
სანწუპი (გორა)
სურნალი (გორა)
კატისციხე (გორა).

შუხუთის სასოფლო საბჭო

ზემო შუხუთი

ფატარი (საძოვარი, სათესი)
მორჩხილი (ღელე)
კუდიფსორა (ღელე)
ოკვარი (ღელე)
სილა (სათესი)
საგიდელი (სათესი)
ბალიანი (სათესი)
ვაშლიანი (გორა)
ბუჭერაძე (გორა)
ოსკინათი (სერი, ღელე)
პეტრიეს საბტომელა (ზრამი)
გრძელი გორი (სერი)
ნიგეზნარი (საძოვარი)

136 რკინისწყალი ამოდის.

137 ნიგოთის ქედის უმაღლესი მწვერვალია.

ახო (ფერდობი)
ნეკო (გორა)
წყარო (წყარო)
ნაჭოგეარი (გორა)
გათხრილისძირი (ტყე) 138
გათხრილი ან ინწრუა (გადასავალი)
საყდრისფერდი (ნასაყდრი)
წაბლიანი (გორა)
ბრუამტანი (გორა)

ქვემო შუხუთი

ფიხორისპირი (სათესი)
წყუეპისპირი (სათესი)
ბზენი (ლელე, სათესი)
გურენეთი. (ჩაის პლანტ.)
ჩიკის ტბა (სათესი)
ღობირო (სათესი)
საქინჯია (ლელე)
უკანლე (ლელე)
საირაო (გორა)
სახრუა (გორა)
მზესკელი (გორა)
ლორისმამა (გორა)

გორისგვერდი

ნაცხვარა (ნაციხვარი)
კვიტაიშვილის ლელე (ლელე)
საქინჯია (ლელე)
შლაგორა (გორა)
ქეზბისლელე
ნასაყდრალი (ნაეკლესიარი)
ვადათხრილი (დიდი თხრილი)
ნასიმავრევი (გორა)
წმიდა გიორგი (ნაეკლესიარი)

ლაშისლელე

ბოკოიანი (სათესი)
ნაძვიანი (სათესი)
მომწეარა (სათესი)
ნაბუკარა (სათესი)
კვინტნარა (სათესი)
კოლი (სათესი)
კაკხუა (სათესი)
ნაქომარა (სათესი)
ნაწიფა (სათესი)
უკუჭუპული (სათესი)
ქოლიპა (საძოვარი)
ლაფნარი (ტყე)
თხინარი (სათესი)
დაკვალული (სათესი)

138 ადრე აქ საცაღდებო გზა ყოფილა. XIX საუკუნის მეორე მესამედში საურმე გზა გაუქრიათ და „ინწრუა“ გაუფართოვებიათ. დ. ბაქრაძე, რომელმაც 1873 წელს გადაიარა „გათხრილი“, იგი ახალი გაკეთებული ყოფილა (Arch. пут. стр. 252).

ხილულია (სათესი)
დობირაა (სათესი)
მაშული (სათესი)

ლანჩხუთის საპალატო საბჭო

ლანჩხუთი

ფიქრის გორა (ბალი)
ნასაყდრალი (ბალი)
კუშტულიანი საყდარი (საკარმიდამო)
ჩამოყვათი (სათესი)

ორაგვისღელე

ნაღელობი (ქილაქის უბანი)
ქველი ნაღელობი (უბანი)

ფგარაიცი

ხაკური (საძოვარი, ტყე)
ჩაბოგვილა (საძოვარი)
თხემლარი (სათესი)
სახარიფესორი (ღელე)
ვენახიანს ფსორი (ღელე)
რუშაეის ფსორი (ღელე)
ნაგოზა (სათესი)
ლარიზა (სათესი)
გარმაგი (ტყე)
ლაშისფსორი (ღელე)
გოგეამის ნოყ (ღელე)
ნაზაოდვარი (სათესი)
სენანსტყე (სათესი) ზ
საფაიტი (საძოვარი)
ლოფრანა (ტყე, ღელე)
ხოფერაის სკურდი (ღელე)
ლაფნის საღეერო (ღელე)
გაძირული (ტყე)
სათეფზია (ღელე)
საოლაწია (საძოვარი)
გოშკანა (სათესი)
ნაჩხა (სათესი)
ხუშბრიანა (სათესი, ღელე)
ნაწისქვილარი (სოფ. კუთხე)
ბაბაჩაურა (სათესი)
ფართე ფსორი (სათესი)
გობილა (ღელე)
თხინარა (სათესი)
გოგოჩალი (სათესი)
ონაური (სათესი)
ნათლისცემელი (ნაფკლესიარი)
კოდისწყეარო (აღვილი სოფელში)
კოკობა (ნასაყდრალი)

მთის ადგილები

კოკნარა
ნალია დამწვარი
ვაკე სახრუა

სათილიე
კილდიკარა
ბოსტანაჲ
სამება

მაცხვარითის სასოფლო საბჭო

მაცხვარეთი

წყალწითელა (ღელე)
თხრილა (ტყე)
გოგონატეხი (სათესი)
წმინდული (ტყე)
ტუქელი (სათესი)
ლაფნარი (სათესი)
ბერძნისკარავი (საძოვარი)
ყურე (ბორცვი)
აკინარი (გორა)

ჭუნჭუათი

მერე (სოფ. კუთხე)
ნასახტრალი (ძველი ნაეკლესიარი),
ვერდამს ღელე (ღელე)¹³⁹
ნაპურალა (სათესი)
ნასახლები (სათესი)
ნაწითელაჲ (ფერდობი)
მანტკელი (სათესი)
ოროკაჲ (ფერდობი)
ლორლოჯა (გორა)
ქვისნივოზი (სათესი)
ზედაეკე (გორა)
დინარმელი (სათესი)
ტუტყეთი (ვაჲე სამების გორაზე)
ბაკანაჲ (გორა)

ორაგვე

ბორიე (გორა)
კონაურს (ფერდობი)
კოზმანა (ვაჲე)
ოღლანეთი (გორა)
ორაგვე (ღელე)
გურგოლიათი (ღელე)
ზვიმბალაშრის სასოფლო საბჭო

გვიმბალაური

ფიჩორისპირი (სათესი, ტყე)
საბადური (საძოვარი, ტყე)
გოგონატეხი (საძოვარი, სათესი)
ბაძგარმოშვარი (სათესი, საძოვარი)
გორაჲ
კუპუნათი (ტყე, საძოვარი)
საგუბი (ჭაობი, ტყე, ღელე)
ფატარი (სათესი)

¹³⁹ ერთვის ორაგვისღელეს (მარცხნიდან).

დობრო (სათესი)
თელიანი (სათესი, ბუნქნარი)
საჩქეუნაჲ (ბუნქნარი)
ფხალანი (სათესი)
ნაბელაეარი (გორა)
ორბინა (ჩაეარდნილი ადგილი)

ჭუნევერი

სუხუჯური (გორა)
გობაზეული (გუბე ადგილი)
კოჰოპამს ლელე
ჭაბელი (სოფ. კუხე)
მუხნარისგზა (გზა)
ქურისყელი (სათესი)
თელიანი (სათესი)

ჩიბათის სასოფლო საბჭო

ჭალა

ლაშე (ტყე)
ეწერი (სერი)
კუკლური (გორა)
კოპიტნარი (ფერდობი)

ზემო ჩიბათი

წყავი (სათიბი)
სკურდი (ლელე)¹⁴⁰
საბადური (საძოვარი)
ნაქოლევი (ტყე, საძოვარი)
ფატარი-ლაშე (ტყე, საძოვარი)
ნასაძროხალი (სათესი)
ბუქნარა (სათესი)
ოტიას ნასახლევი (სათიბი)
ერმალოზის¹⁴¹ ნაყანევი (სათესი)
კორაული (გორა)
კობზანეთი (გორა)
საყივარა (გორა)
სამეზა (მთა)
დაფნარა (გორა)
კოპიტნარი (გორა)

ქვემო ჩიბათი

(ძველი გომახური)

მალქაძის ნაყარვალი (ტყე)
შავი ტყე
ქობოთი (ტყე)
აშანთი (ტყე)
კალაბუნა (ტყე)
ნაბაკევი (ტყე)
ჩქუნი (ტყე, სათესი)

¹⁴⁰ ერთვის ფიქორს.

¹⁴¹ ერმალოზი გვარად ქორბენაძე ყოფილა.

ვეგელაის ტყე
მეწყაჲ (სათესი) ✓
ცარა (სათესი)
მომწვარი (სათესი)
ჭვარტალახი (სათესი)
გომახური (სოფლის ცენტრი)
მერე (სოფ. კუთხე)
დედაღფონი (ღელე)
ქაქახუნა (გორა)

ლესის სასოფლო საბჭო

ლესა

შაისტყე
საგორის მაგარი (ტყე)
კალამანა (ტყე, ღელე)
რუჭული (საძოვარი)
საქციელი (სათესი)
საცავა (სათესი)
ჭებაბა (სათესი)
ნასახტრი (სასაფლაო)
რუისღელე
ჩილოური (გორა)
გურიელის ნასახლევი (ნამოსახლარი)
ოჩე (სათესი)
ტურაული (გორა).

კინათი

ქვემო კინათი

ფოცხვერეთი (გორა)
ასკანისთავი (გორა)
ჭალა (ვაკე)
მახაური (გორა)
ხუთგიღელა (ფერდობი)

ზემო კინათი

ქვაშიში (ფერდობი)
ჭლაბა (გორა)
გოგისოული (ფერდობი)
აღუანი (გორა)
იანაური (გორა)
საყვივარა¹⁴² (გორა)
კონხა (გორა)
ნალოზიარი (გორა)
საწილე (ფერდობი)
ჭვარი¹⁴³ (ვაკე)
სამაჭრე (ფერდობი)
ზენდიდი (ვაკე გორაზე)
კონხა (ფერდობი)
ნაჭიხურალი (ფერდობი)
ნასახტრალი¹⁴⁴ (გორა)

¹⁴² ამბობენ: „საყვივარას“.

¹⁴³ კინათისა და ორაგვის საზღვარი.

¹⁴⁴ შემონახულია ძველი ეკლესიის მცირე ნაშთი.

ეწერი

წიფნარი (სათესი)
იელა (სათესი)
ხოფერიას ნაქარვალი (საძოვარა)
ნასაყდრალო

ბალღეფი

ჯორის შერე (სათესი)
ნასაყდრალო (ნაეკლესიარი)
ქეაკაჟა (გორა)

შოროხვილო

ჯორის შერე (საძოვარი)

ჯურაუყვეთი
შერე

ქეაბაჟ (სათესი)
ბეონალი (სათესი)
გრძელი (სათესი)
ლაშე (სათესი)
თიხა (სათესი, ტყე)
გუჯერა (ტყე)
ნაქალღევი (სათესი, საძოვარი)
ციუისწყალი (ღელე)¹⁴⁵
ღამპალისპირი (სათესი)
ზურგაჟი (ბორცვი)
შოკლანელი (ძველი ნამღინარევი)
ფაცხნარი (ტყის პირი)
ღუბღიდი (სათესი)
მოურევი (ღელე)¹⁴⁶
შარისპირი (სათესი)
წყავიანი (სათესი)
ისრიანი (სათესი)
ხარჩილაჟი (ტყე)
ბარღანნი (ტყე)
ათიანი¹⁴⁷ (სათესი)
ნიკოს ნატეხი¹⁴⁸ (სათესი)
პალესტინენს ნაყანევი¹⁴⁹ (სათესი)
ფიჩხისწყარი (სათესი)
სანახშირე (ტყე)
თელისარევი (ნოყობის შესაყარი)
ოსკუპანი (ღელე-ტბა)
ეწერი (ტყე)

145 ერთვის ლეისწყალს (შარჯენიანი).

146 მოურევი ანუ შორევი, ძველად წყალი გუბღებოდა და ამიტომ უწოდებენ ასე. ში-
ღის ღეღარხში, ადრე ტანს ერთვოდა.

147 ეძახიან „ვეერხლიანსაჟ“. ეს ახალი სახელია და უკავშირდება იმ ვერხლის ხეს, რო-
შელიც იმ ღაურგავს ვიღაცას ჩვენს დროში.

148 აზნაურ ნიკო გვიგინევილის გუბღეხია ეს ეხო და ამიტომაც იწოდა ასე.

149 პალესტინენს გვარად გოგინაიშვილი ყოფილა.

საქორე

გეშინასახლევი (ნამოსახლარი)
ბენათა (გორა)

ნაცარა

დიდმამული (გორა)
ნაუყარაჲ (გორა)
ფანდისოული (გორა)
ღვეისწყალი (მდინარე)

ნიმუზიანის სასოფლო საბჭო

ნიმუზიანი

მარეისლრე

ნაბელლარი (გორა)
ბალიანი (ფერდობი),
თხილიანი (ფერდობი)
ნაეხურალი (ფერდობი)
ნატბაქევი (გორა)

ხიდმაღალა

ხიდმაღალას ღელე (ღელე)¹⁵⁰
საძგელია (სათესი)
შქერი (სათესი)
თაე/ხ/შელარი (სათესი)

მუჯანა

ბრაგნალი (ტყე)
ხოკერაჲ (ტყე)
ზრუგაჲ (ტყე, სათესი)
ცაცხვინა (ფერდობი)

ბეოლდამწვიარი

ჯიხანჯირის ღელე
ლასაის გორი (გორა)
ოლდამურა (ღელე)
ნაციხვარა¹⁵¹ (გორა)
ყრუის ღელე
უვაის ბუღე (ტყე)
ხისხილა (ტყე)
ოსკობანი (ტყე)
ორკარი¹⁵² (ტყე)
ეწერი (ტყე)
ოჭარა (ტყე)
სასალამურო (ტყე)

ხაჯალია

სვიანა (ღელე)
შუამაგარი (ტყე)
საცივიანი (ღელე)
წაბნარა (გორა)

¹⁵⁰ ერთვის წყალწითელას.

¹⁵¹ ნაშთი ირაფერი შემონახული.

¹⁵² მეორენაირად — „ორპირი“.

თოთიბაური (სერი)
ლრუა (ლელე).

წიალობანი

ოდონდოლე (ლელე)
საუუდარა (გორა)
კორნალი (გორა)
ქარნაქევი (სერი)
ნადარბაზევი¹⁵³ (გორა)

არჩეული
ებალური

არჩეული (სერი)
ნაროჭალა (ფერდობი)
მაქანათა (ფერდობი)
ნაყარა (მდინარე)
გეშმანეთი (ნასაყდრი)
ყვარი (გორა)
ფანდისოული (გორა)

ჩიქვეთი

ქელი (სერი)
ბებეთი (გორა)
- ლელენარის ღელე
გოგოტელი (გორა)
ნასახლევი (გორა)
ციხისგოდორა (გორა)
ბელის გვერდი (ტყე)

ჩანჩეთი

ორონალი (ფერდობი)
ზეგანი¹⁵⁴ (სერი)
უკანდელე
როყალეკე (ლელე)
- დაფნარი (ფერდობი)
ლორაჰ (გორა)
სანახორე (გორა)

ნიწოშვილის სასოფლო საბაჟო

ყელა
ქვედაყელა

1 მანწყაყეას ყელი¹⁵⁵
- ჩიქინათი (გორა)
გვარაყათი (გორა)

ზედაყელი

საირაო (გორა)
ნიგუზნარა (გორა)
ვაკაჰ (სათესი)
ცქვიტიხოული (სათესი)
ნაყარა (ლელე)

153 ნაზარბაზნევი თუ ნადარბაზევი?

154 მეორენაირად—გოგოტი ზუცის ნასახლევი.

155 აქედან გზები მიდის არჩეულის, გულიანის და ბულუბაურისაკენ.

ბაკურია (სოფ. კუთხე)
ნამღალარევი (სათესი)
საბზეურაჲ (გორა)
გუთანაური (სათესი)
ნაკონაური (გორა)
მერია (სოფ. კუთხე)
სალორია (გორა)
ნაქობარაჲ (გორა)
უელა (ყელი)¹⁵⁶
კოკლაური (ფერდობი)
ნაცეხვარა (გორა)
დიდსასირე (ყელა)¹⁵⁷
ახანგელი¹⁵⁸ (ნასოფლარი)
პირსამელა (სათესი)
ეწერი (ფერდობი)
საბალეზო (სათესი)
ჯვარისრუგი (გორა)
დარჩიას ნასახლევი (სათესი)
დიდელე (სათესი)
თუთაის ტყე

ბულუხაური

რაყა (სათესი)
კვირიკეთი (ნაეკლესიარი)
სამყურე (სათესი)
ქვიანა (სათესი)
კატინცხე (გორა)
წუთი (ღელე)¹⁵⁹
კვაჭაური (სათესი)

ჩოჩხათის სასოფლო საბჭო

გულიანი

ღველი

სახტარი (ნაეკლესიარი)
გორდობანი (ფერდობი)
თხისთავაჲ (გორა)
ორონალი (სათესი)
მერისყელი (ყელი)¹⁶⁰
სატახია (ფერდობი)
ბეონალი (სათესი)

მურვანა

ნაჭახლევი (სოფ. კუთხე)
ბოყეა (სოფ. კუთხე)
ჯიჯველაჲ (ტყე)
ნაქურალა (სათესი)
სატურია (სათესი)
შავი ტყე

¹⁵⁶ გზა მიდის სოფ. ჭუმათისაკენ.

¹⁵⁷ გზა მიდის ჭუმათის მონასტრისაკენ.

¹⁵⁸ ახალშენი.

¹⁵⁹ ერთვის სუფსას (მარჯენიდან).

¹⁶⁰ გზები მიდის ოდილაურისა და ჩანჩიოსისაკენ.

ნაგომარა (ტყე)
კონნარა (ტყე)
ღვანდელი (ტყე)
ეწერი (სათესი)
ძლევი (ტყე)
ბრაგინა (სათესი)
ჩიჩუა (სათესი)

საკუპრე

საიერი (სათესი)
ტორჩოლი (სათესი)
საქორია (ბორცვი)
ბეგისოლი (სათესი)
ნასახტრალი (გორა)
საყდრისფერდი (ფერდობი)
გულიანისფერდი (ფერდობი)
ნაპურალი (სათესი)
ნანალიარი (გორა)
აფხაზური (ციტრუსები)¹⁶¹ ✓
ნიგოზას ღელე
გიორგაული (ნამოსახლარი)
იანეთის ღელე
აბანო (მინერალური წყალი)

ნაქუბარი

ხარველა (სათესი)

გულიანი

ჩუჩხურეთი (ღელე)
ფამარის წყარო ✓
ნასაყდრი
ესიეს ნასახლევი (ნამოსახლარი)
ჩხოკურა (ფერდობი)
ღუნბარა (ხევი)
ნაცარა (ღელე)
საქორია (გორა)
საყურძენა (სათესი)
ჩხარენა (ვენახი)
ქეიანა (ღელე)

ჩოჩხათი

კუთხისთავი (სათესი)
მალალი (გორა)
ჩასავალი (სათესი)
კონნარა (სათესი)
ბორძვეთი (სათესი)
ნაცარა (ღელე)
სათიბი (სათესი)

ოდლაური

მიწისნათხარი (სათესი)
ნაფიცარა (ტყე)

¹⁶¹ აფხაზეთიდან. მოტანილი ნერგით ყოფილა გაშენებული და ამიტომ უწოდებენ ასე.

ახისთავად (გორა)
ბუნალი (ტყე)
სატახია (ტყე)

კოკათი
დაბლა კოკათი

ქუგნათაჲ (გორები)
ნაიხვარი (გორა)
ნასაყდრალი
საყდრის ფერდი (ფერდობი)
სამსონისფერდი (ფერდობი)
ნასაკირევი (ვაკე)

მაღლა კოკათი

საირმე (გორები)
ხუცის ნასახლები (ნამოსახლარი)
ჭიჭველა (ბუნქნარი)
ყვირალი (ვაკე)
ყვირალისთავი (ვაკე)

ხორეთი

შუთისპირი (ვაკე)
კოკანა (ფერდობი)
ქოკნარი (ტყე)
საკვირკობო (ღელე)

უღაბნო

ოჩორჩხინა (ჩანჩქერი)
უღაბნო (გამოქვაბული)
შეშისაყარა (ტყე)
კუნქული (სათესი)
ბალურაული (გორა)
სატურია (ტყე)
ნაიხვარა (მაღალი გორა)

მოედანი

ქვაბისული

ყვირალი (სათესი)
წისკვილიანისღელე
ქვაბისულის ღელე
სალორის ღელე
საირმისთავი (გორა)
ისრისღელე
მუხიანის ღელე
პალიონკა (სუფისპირი)

ქვა

ბოსტანა (ფერდობი)
მსხალიანი (სათესი)
თირისბავა (სათესი)

მოედანი

საბტარი (ნაეკლესიარი, სასიფლაო)
სათიბი (სათესი)

ჩონხათა (გორა)
შუთისპირი (სათესი)
ურონი (სათესი)
ოროკა (ფერდობი)

შრომის უბანი
ოკვანე

ბარღალია (გორა)
შუაქალა (სუფსისპირი)
კოდორი (სუფსისპირი)
საქინათო (გორა)

ჭალაბაური

ნაციხვარა (გორა)
ნაშევი (ღელე)

ჭიხანჭირი¹⁶²

სასკვინიჩია (ფერდობი)
დონაური (ფერდობი)
მალღუანი (გორა)
გორგოშაული (ტყე)
ბერსნალი (ბეჩქნარი)
ნაციხვარი (გორა)

სუფსას სასოფლო საბჭო

ახალსოფელი

ხანი (ღელე)¹⁶³
მუხისღელე (ღელე, ტყე)
მოკლაცნილა (ღელე)
ოხოოი (ღელე) .ა
ჯვარიანი (ტყე)
ჩარბაკა (არხი)
სათიკნია (სამოვარი)
ლეღვის ღელე ,
იმნათო (ტბა)
მომწვარი (ტყე)
ბუფღელე
სათოლია (სერი)
ქკაშვიანა (ღელე, სერი)
ნიგეზიანა (სერი) .ა
კიბულა (გორა)
ბალიანი (გორა)
ლაშის ღელე
ბერსნალა (გორა)

ჭაბანათი

ეწერი (ტყე)
გორა (სამოვარი)
ნავომარა (სათესი)

¹⁶² ადგილობრივ პეოფენ ორად: მალლა და დაბლა ჭიხანჭირი.

¹⁶³ ერთვის ფიჩორს მარცხნიდან.

მუხაგაპრალი (სათიბი)
ორჯუმალი (საძოვარი)
სილიანი (საძოვარი)
აკრადილი (საძოვარი)

უნაგირა

პირღმა (სათესი)
რაგვიანა (გორა)
სათოლია (გორა)
ნასათხოვარი (გორა)

ჩქუნი

ნოლი (სათესი)
ნაცოდელივეისღელე

ხიდმაღალა

მასხულის ნოლი¹⁶⁴ (სათესი)
ლაგიძისნოლი (სათესი)
თავართქილამის ნოლი (სათესი)
ნაოჩვარი (სათესი)
ანწლიანი (ს. კუთხე)
ორჯუმალი (ს. კუთხე)
სათეანი (საძოვარი, სათიბი)
წითელი წყალი
ქურაუნა (ტყე, ჭაობი)

გრიგოლეთი¹⁶⁵

შავიწვალი
ყარაუნსღელე¹⁶⁶

მალთაყვა

მალთაყვა (მდინარე)
ღედაბერა¹⁶⁷ (ტყე, ღელე)
თხორიანა¹⁶⁸ (ღელე)
საგოჯის ტბა¹⁶⁹
კაპარქინა¹⁷⁰ (მდინარე)
პალიასტომი (ტბა)
შავა (მდინარე)¹⁷¹
ნახუტური (მდინარე)
ქველი ფოთი (ციხის უბანი)

---

164 ნოლი — ჭალა.

165 ადგილობრივი გამოთქმით: „გირგოლეთი“.

166 მალთაყვას მარცხენა შენაკადი.

167 ერთვის მალთაყვას.

168 ერთვის პალიასტომს.

169 ეს ტბა უერთდება მდ. თხორიანს. ტბის სიგრძეა 800 მ; ხოლო სიფართე.— 70 მ.

170 პალიასტომის და ზღვის შემაერთებელი.

171 ერთვის პალიასტომს.

ს ა რ ა ე ჯ ი

1. დ. ბერძენიშვილი, ქართლის სამეფოს პოლიტიკური საზღვრები 3
2. ჯ. გვასალია, თ. თოდრია, გვიანფეოდალური ხანის კახეთის სამეფო პოლიტიკური საზღვრები 23
3. თ. ბერაძე, გ. ცქიტიშვილი, იმერეთის სამეფოს საზღვრები . 41
4. თ. ბერაძე, ვახუშტი ბაგრატიონი და ოდიშის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები 53
5. ი. სიხარულიძე, მასალები გურიის ისტორიული გეოგრაფიისათვის 74